

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

ISSN 0130-5247

Великий Жовтень і доля інтелігенції

Становище на південно-західній ділянці радянсько-німецького кордону напередодні фашистської агресії

XII з'їзд РКП(б): Раковський проти Сталіна

С. В. Косіор як історик КП(б)У (До 100-річчя з дня народження)

Чи Святополк убив Бориса і Гліба?

Голод на Україні (1931—1933 рр.)

М. О. Скрипник. Перевбудовними шляхами

12 '80

Редакційна колегія

М. В. Коваль (головний редактор), О. Ю. Гаврилюк (заст. головного редактора), В. О. Заплицький, Ю. Ю. Кондуфор, В. І. Кузнецов (заст. головного редактора), С. В. Кульчицький, І. Ф. Курас, Ю. О. Курносів, О. О. Кучер, Л. О. Лещенко, В. Ю. Мельниченко, М. Б. Озерова (відпов. секретар), В. Ф. Панібудьласка, М. І. Панчук, В. М. Ричка (заст. головного редактора), В. Г. Сарбей, В. А. Смолій, В. Ф. Солдатенко, П. С. Сохань, О. А. Спірін, В. П. Чугайов, І. М. Хворостяний.

Матеріали у номер готували редактори С. Г. Архипенко, О. В. Галата, Ю. С. Ганжуров, Л. О. Корнієнко, В. І. Новицький, А. І. Романенко, В. В. Стехун, П. Г. Яковенко, Н. А. Ярko.

Наукові редактори

доктор іст. наук, професор *М. В. Коваль*,
канд. іст. наук *О. Ю. Гаврилюк*,
канд. іст. наук *В. М. Ричка*

Художній редактор *В. П. Литвиненко*
Технічний редактор *Н. Є. Любич*
Коректор *Л. П. Захарченко*

Здано до набору 12.10.89. Підп. до друку 29.11.89.
БФ 27640. Формат 70×108/16. Папір друк. № 1. Вис.
друк. Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,7. Обл.
вид. арк. 15,62. Тираж 5560 пр. Зам. 09-135. Ціна 90 к.

Київська книжково-журнальна друкарня наукової книги
252004 Київ 4, вул. Репіна, 4.

УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 12, (345).
декабрь, 1989. Институт истории Академии наук Украин-
ской ССР, Институт истории партии при ЦК Компартии
Украины — филиал Института марксизма-ленинизма при
ЦК КПСС. Научный журнал. Основан в 1957 г. Выходит
ежемесячно (На украинском языке). Главный редактор
М. В. Коваль. Киев, издательство «Наукова думка»
Адрес редакции: 252001, Киев 1, ул. Кирова, 4.
Киевская книжно-журнальная типография научной книги.
252004 Киев 4, ул. Репина, 4.

Адреса редакції

252001 Київ 1, вул. Кірова, 4
Телефони 229 14 66, 228 52 34

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 12 (345)

ГРУДЕНЬ 1989

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

СТАТТІ

- Кондуфор Ю. Ю. Великий Жовтень і доля інтелігенції 3
Хорьков А. Г. (Москва). Становище на південно-західній ділянці радянсько-німецького кордону напередодні фашистської агресії 18
Мельниченко В. Ю. (Москва). XII з'їзд РКП(б): Раковський проти Сталіна 27

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Стрельський Г. В. Мемуари перших комсомольців як історичне джерело 37

ПОВІДОМЛЕННЯ

- Мельник Л. Г. Міста України за всеросійським переписом 1840 р. 49
Борисенко В. П. Зародження передпролетаріату на Лівобережній Україні в другій половині XVII ст. 57
Добродомов І. Г. (Москва), Кучкін В. А. (Москва). Про дату битви новгород-сіверського князя Ігоря Святославича з половцями в 1185 р. 67

ЗАМІТКИ

Борці за щастя народу

- Гуменюк С. К. (Хмельницький). Робітник-революціонер В. Войтович 76

Трибуна молодого автора

- Нестуля Л. А. (Полтава). Деякі питання боротьби за зміцнення трудової дисципліни (1981—1985 рр.) 79
Кривороз М. В. (Севастополь). Діяльність партійних організацій суднобудівних заводів Миколаєва в роки Великої Вітчизняної війни 82

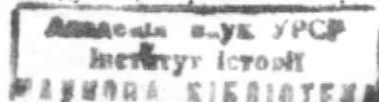
НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- Курносів Ю. О. Суспільно-політичне життя на Україні в 20—30-х роках 89

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

- Селецький А. В. С. В. Косіор як історик КП(б)У (До 100-річчя з дня народження) 96
Котляр М. Ф. Чи Святополк убив Бориса і Гліба? 110

© Видавництво «Наукова думка», «Український історичний журнал», 1989

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Голод на Україні (1931—1933 рр.) (продовження) 123

СТАТТІ Й ВИСТУПИ ПАРТІЙНИХ
І ДЕРЖАВНИХ ДІЯЧІВ УСРР 20—30-х РОКІВ

Скрипник М. О. Перебудовними шляхами (Проблема культурного будівництва національностей України) (закінчення) 129

НАШ КАЛЕНДАР

Хміль І. В. Микола Григорович Крапив'янський (До 100-річчя з дня народження) 136

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Рудик П. А. Ю. П. Смирнов, Р. П. Платонов. На крутом переломе 142

Пойда Д. П. (Дніпропетровськ). Рабочий класс України в общероссийском революционно-освободительном движении 144

Світленко С. І. (Дніпропетровськ). А. Н. Катренко. В борьбе за пробуждение народной революции 145

Ричка В. М. О. М. Рапов. Русская церковь в IX — первой трети XII вв. Принятие христианства 147

* * *

Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 1989 р. 149

Ю. Ю. Кондуфор (Київ)

Великий Жовтень і доля інтелігенції

У статті розкриваються складні й суперечливі процеси, які відбувалися в середовищі української інтелігенції у період Жовтневої революції та громадянської війни і характеризувалися її розмежуванням, поляризацією поглядів, настроїв, орієнтацій. Аналізуються причини, що призводили до загострення взаємовідносин між соціалістичною революцією та інтелігенцією, ускладнювали шлях до втілення в життя ленінських підходів у цьому питанні.

Жовтнева революція справила вирішальний вплив на долю народів Росії і всього світу, залучила до активної ломки старого, а потім до історичної творчості мільйони й мільйони людей, розкидала їх по різні сторони барикад, позбавила звичного укладу життя, змусила кожного визначити своє місце в революційній боротьбі. В жорстоких битвах між протиборствуючими силами особливо складно було знайти себе інтелігенції. Тут зштовхнулися і демократичні традиції та погляди її більшості, прагнення бути корисною своєму народові, і неприйняття насильницьких методів класових сутичок, і багаторічне служіння тим силам, проти яких піднявся народ, силам, що забезпечували цілком пристойне, а значній частині інтелігенції й багате життя. Революційний час — нещадний. Знайти своє місце в кривавій боротьбі — це нерідко було питанням самого життя. Притому не в переносному, а в прямому розумінні.

Постановка питання про роль Жовтня у долі інтелігенції країни перебуває в безпосередній залежності від іншої проблеми — ролі інтелігенції в долі революції і здійсненні її цілей, які полягали в побудові соціалістичного суспільства. Цілком очевидно, що здобути перемогу в боротьбі із старим світом, а тим більше — побудувати суспільство вищої цивілізації без інтелектуального потенціалу неможливо. Це розуміли люди, які керували боротьбою мас, вели народ на повалення капіталістичного ладу і будівництво нового. В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що без спеціалістів різних галузей знання «перехід до соціалізму неможливий»¹. І ще більш визначено: «Ми не можемо будувати владу, якщо така спадщина капіталістичної культури, як інтелігенція, не буде використана»². Ставилося завдання: переробити, перевиховати її. На жаль, ці здорові погляди з надзвичайними ускладненнями втілювалися в життя, в практику революційно-перетворюючої діяльності. На їх шляху стояли класові передсуди пригноблених мас, революційна нетерпимість пролетаріату та його союзників, уявлення про інтелігента як апологета й прислужника гнобителів, невисокий рівень підготовки працівників, що прийшли в державний апарат. Складно, дуже складно формувалися відносини революції з інтелігенцією, а це надзвичайно болісно відбивалося як на долі інтелігенції, так і на долі революції.

¹ Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади // Повне збір. творів.— Т. 36.— С. 168.

² Ленін В. І. Доповідь про ставлення пролетаріату до дрібнобуржуазної демократії: Збори партійних працівників Москви 27 листоп. 1918 р. // Там же.— Т. 37.— С. 213.

З розвитком капіталізму в Росії різко зросла кількість людей інтелектуальної праці. І все ж їх частка в усьому населенні країни залишалася низькою, що, природно, підвищувало значення і цінність кожного з представників цієї соціальної верстви. На час Жовтневої революції, за підрахунками радянських істориків, чисельність інтелігентів і службовців державних установ досягла в країні приблизно 1,5 млн. чол.³ Якщо вилучити звідси молодших службовців та інших осіб, професії яких не можуть бути віднесені до традиційно «інтелігентських», то виявиться, що кількість представників інтелігенції становила тоді близько 1 млн. чол. Це менше одного процента від загальної чисельності населення. Яка ж величезна відповідальність перед країною за виховання, мораль, здоров'я її майбутнього — молодого покоління — покладалася на цей тонкий прошарок суспільства!

На жаль, вивчення кількісних показників щодо інтелігенції України на час революції залишає бажати кращого. У нашому розпорядженні немає повних і, головне, переконливих узагальнюючих даних. Можна припустити, що тут частка представників інтелектуальної праці була дещо вищою, ніж по країні в цілому. Цей регіон відзначався більш високим промисловим розвитком і, до того ж, більшою насиченістю військовими частинами з їх офіцерським складом, обслуговуючим персоналом, що складався з відповідних спеціалістів. Треба врахувати й значний приплив на Україну фахівців різного профілю під час першої світової та громадянської воєн. В ці роки, а також у період голоду й розрухи хлібна Україна прийняла велику кількість інтелігенції. Під час панування тут іноземних окупантів, буржуазно-націоналістичних урядів сюди з центру країни кинулися всі незадоволені Радянською владою. Деякі дослідники вважають, що в республіці на початок 20-х років зосередилося 50—65% усієї інтелігенції країни⁴. Як би там не було, за приблизними даними, в 1917 р. на Україні до представників цієї соціальної верстви належало близько 300 тис. чол.⁵ Цифра ця не була стабільною, як не був стабільним та простим і сам той час.

Як же цей тоненький прошарок суспільства, що для долі народу мав незрівнянно більше значення, ніж його процент у загальній кількості населення, зустрів соціалістичну революцію? Як революція вплинула на долю інтелігенції?

Передреволюційна інтелігенція була далеко не однорідною. В ній легко виділити три групи. Верхній її шар, до якого належало вище чиновництво, привілейовані верстви офіцерства, професура, був тісно зв'язаний матеріальними, духовними і, нарешті, родовими узами з панівною верхівкою. Представники цієї групи володіли великими земельними угіддями, акціями, були великими домовласниками, одержували величезні оклади.

Середній шар становили лікарі, адвокати, інженери, основна маса художньої, військової, науково-викладацької, чиновної та іншої інтелігенції. Як правило, з панівною верхівкою він родових зв'язків не мав, але якнайтісніше був зв'язаний з нею економічно. Представники цієї групи мали власні лікувальні кабінети, нотаріальні контори, газети тощо.

Нижчий шар інтелігенції — народні вчителі, дрібні службовці — ні кровних, ні прямих економічних зв'язків з панівними класами не

³ Див. напр.: Федюкин С. А. Октябрьская революция и интеллигенция // История СССР.— 1977.— № 5.— С. 69.

⁴ Пинегина Л. А. Некоторые данные о численности и составе интеллигенции к началу восстановительного периода (по материалам переписей 1922 и 1923 гг.) // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 8. История.— 1979.— № 3.— С. 17.

⁵ Шейко В. Н. Основные тенденции развития социальной структуры советской интеллигенции в период построения социализма (на материалах УСССР) // XXVI съезд КПСС о развитии социально-классовой структуры советского общества в условиях социалистического и коммунистического строительства: Респ. науч. конференция: Тезисы докладов и сообщений.— Донецк, 1982.— С. 174.

мав. Однак існуючі порядки забезпечували йому відносно непогане матеріальне становище, високий професіоналізм і, принаймні з психологічної точки зору, більш високе становище, ніж людям фізичної праці. Все ж зв'язки представників цієї частини інтелігенції з трудовим середовищем були тісними. Жили вони, як і простий люд, продаючи свою робочу силу.

Природно, що ставлення представників кожної з названих груп до революції було неоднозначним. Однак автоматично зараховувати ці три категорії інтелігенції до трьох таборів, що діяли на арені політичної боротьби напередодні революції, було б непростим спрощенням. Так, справді, боролися за владу три головні табори — урядовий, тобто дворянсько-поміщицький, ліберальної буржуазії і робітничої демократії⁶. В основному за своєю ідеологічною та політичною орієнтацією найбільш привілейована частина інтелігенції тяжіла до дворянсько-поміщицького табору, середній її шар — до ліберальної буржуазії, а нижчий — був найближчим до табору робітничої демократії. Та це лише дуже приблизна схема, яка постійно змінювалася в різний час, причому іноді — кардинально.

Порівняно монолітно інтелігенція виступала на підтримку буржуазно-демократичної революції. Її середні та нижчі шари, а значною мірою й верхні із захопленням зустріли Лютий 1917 року. Прикріпивши на груди червоні банти, інтелігенти дружно славили проголошені свободи, тим більше, що їх економічне становище аж ніяк не зачіпалося, а таке жадане для душі ліберала єднання з народом здавалося досягнути. Однак, зштовхнувшись з реальним життям, з жорстокою класовою боротьбою і, головне, втратою економічних, політичних та інших привілеїв, інтелігенція в своїй масі зайняла ворожу позицію щодо соціалістичної революції. Ці настрої відбилися й на становищі партії більшовиків. VI з'їзд РСДРП(б) у своєму рішенні констатував: «Відплив інтелігенції з рядів пролетарської партії, що почався в 1905 р., став масовим після лютневої революції, коли класовий зміст діяльності нашої партії неминуче визначив ставлення до неї непролетарських елементів»⁷. Інакше й бути не могло. Десятиріччями формувалася інтелігенція, виховувалася цілеспрямовано й послідовно для обслуговування існуючих порядків.

Визнання нею демократичних змін мало в своїй основі згоду з певним типом демократизму — буржуазним. Пролетарського демократизму інтелігенція в основному не прийняла. Це не стосувалося всіх інтелігентів країни. В той час відбувалися надзвичайно складні процеси. На бік соціалістичної революції ставали представники всіх шарів інтелігенції, і вищого в тому числі. Процеси наполегливого пошуку своєї позиції в усіх питаннях і насамперед у головному для кожного чесно-го інтелігента — ставленні до долі країни, народу — відбувалися в умах безперервно. Нерідко вони давали зовсім несподівані результати. Розділялися симпатії навіть серед найближчих родичів, розколювалися за політичними поглядами сім'ї. Характерний щодо цього епізод міститься в записках емігранта Дмитра Мейснера, який, зокрема, описує події, що відбувалися в київській квартирі одного відомого професора, у минулому активного діяча уряду Скоропадського. «Коли я подзвонив біля дверей однієї київської квартири і, зайшовши до неї, відразу ж зустрівся з господинею будинку, вона, дізнавшись про мої настрої, суворо мені сказала: — Тільки ви, Митю, не говоріть цього Васі (старший син) — він зараз удома. Вася у нас комісар більшовицького полку, в його душі немає сумнівів у правоті Жовтневої револю-

⁶ Див.: Ленін В. І. Політичні партії за 5 років Третьої думи // Повне зібр. творів.— Т. 21.— С. 164—165.

⁷ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1978.— Т. 1.— С. 483 (далі — КПРС в резолюціях...).

ції, і, якщо ви скажете про свої симпатії до білих, він може вас передати в ЧК.

З Васею я вчився в одній гімназії, він був на кілька років старший за мене. Ставши офіцером, добре взнавши і переживши швидкий розпад старої армії, він невдовзі після Жовтневої революції палко віддався більшовизму. За властивостями своєї пристрасної натури Вася ніколи не дозволяв собі сумніватися в тому, у що вірив. Не встигла його мати ввести мене в курс сімейної обстановки, як увійшов сам Вася — комісар і, побачивши мене, зразу ж запитав: «Що ти тут робиш?» Я йому сказав, що хочу пожити в Києві і зачекати тут подій. Він круто повернувся, кинувши мені одну фразу, що запам'яталася: «Не смій ніколи говорити мені про це. Я не хочу і не можу тебе тут бачити».

Комісарові полку, який вів бойові операції, не довелось бувати вдома, і з Васею я більше в житті не зустрічався. В квартирі ж, де було багато кімнат, ішла прихована боротьба. В одній з віддалених кімнат Катерина Василівна мала дати притулок улюбленому небожеві свого чоловіка — гетьманському офіцерові, а в двох віддалених кімнатах знаходились інші родичі, один з них, як потім ми дізналися, таємний емісар денікінської розвідки.

Вечорами ж у квартиру майже щоденно дзвонив високий, елегантний, ще зовсім не старий чоловік, двоюрідний брат господині, також у минулому поміщик. За своїми політичними поглядами він був лівим есером, потім більшовиком, за родом занять — офіцером-льотчиком. Після революції він став помітним партійним працівником на Україні, який займав ряд великих постів. Не часто, точніше рідко, але бували й такі випадки»⁸.

Все ж представників верхніх шарів інтелігенції, які перейшли на бік Жовтня, було вкрай мало. Більшість же їх виступали організаторами змов та саботажу службовців усіх рангів у центрі Росії, організаторами контрреволюції в інших районах країни.

Революція черпала кадри насамперед із середовища інтелігентів, що вийшли з різночинних верств суспільства, вихованих на демократичних традиціях. Інтелектуальним локомотивом революції була ленінська когорта революціонерів. Вона становила ядро тієї порівняно невеликої, але найбільш активної частини інтелігенції, яка виступила союзником робітничого класу в його боротьбі за повалення влади буржуазії. Аналізуючи матеріали перереєстрації членів партії, проведеної навесні 1920 р., дослідники дійшли висновку, що на жовтень 1917 р. в більшовицькій партії перебувало 30—35 тис. інтелігентів, або 10 % її чисельності⁹. Серед них — визнані лідери революції, професійні революціонери М. І. Бухарін, Ф. Е. Дзержинський, Г. Є. Зінов'єв, Л. Б. Каменев, М. І. Калінін, В. В. Куйбишев, С. М. Кіров, О. М. Коллонтай, О. Ф. Мясников (Мяснікян), С. Г. Шаумян, В. С. Міцкявічус-Капсукас, В. Е. Кінгісепп, П. І. Стучка та багато інших. Саме вони, безмежно віддані справі соціалістичної революції, являли собою зразок, за яким формувалася нова, радянська інтелігенція. Процес цей був тривалим і болісним. Він мав як загальні риси для всієї країни, так і специфічні для різних регіонів.

Значні відмінності у ставленні інтелігенції до революції і Радянської влади мали місце на Україні. Якщо в центрі країни Жовтень був зустрінутий повсюдними актами саботажу старої інтелігенції, то Україна практично цієї форми боротьби з новою владою не знала, хоч окремі її прояви й спостерігалися. Основні сили української інтелігенції витрачалися на інше — підтримку національного руху, очолити який намагалася Центральна рада. У центральних районах країни на весну

⁸ Мейснер Д. Миражи и действительность: Записки эмигранта.— М., 1966.— С. 84.

⁹ Федюкин С. А. Партия и интеллигенция.— М., 1983.— С. 48.

1919 р. саботаж інтелігенції було зламано. Тоді ж закінчився етап її нейтралізації, що являв собою одну з форм боротьби проти обструкціоністської політики інтелігенції, і було здійснено перехід до найширшого співробітництва з нею. У новій Програмі партії VIII з'їзд РКП(б) наголосив: «...Завдання розвитку продуктивних сил вимагає негайного, широкого і всебічного використання залишених нам у спадщину капіталізмом спеціалістів науки й техніки... Партія вважає, що період гострої боротьби з цією верствою, викликаної організованим нею саботажем, закінчився, тому що цей саботаж загалом зламано»¹⁰. Немає підстав сумніватися в правильності аналізу, проведеного В. І. Леніним, з'їздом партії. Та на Україні з ряду причин становище було дещо іншим, і воно не могло не відбитися як на позиції інтелігенції щодо соціалістичної революції, так і на ставленні влади Рад до неї.

Якщо в Радянській Росії період від Жовтня до весни 1919 р. при всіх його складностях характеризувався зміцненням робітничо-селянської влади, наявністю можливостей цілеспрямовано розв'язувати завдання державного, господарського і частково культурного будівництва, то на Україні владі Рад, проголошеній 25 грудня 1917 р., історія такої можливості тоді не надала. Маніпуляція з владою, здійснена Центральною радою, що сама складалася в основному з представників інтелігентських кіл і підтримувалася ними, проголошення УНР, яке створювало ілюзію появи української буржуазної державності, поставили основні верстви інтелігенції в лави противників соціалістичної революції.

Німецько-австрійська окупація України тільки дещо посилила процес диференціації серед інтелігенції, але рішуче вплинути на її умонастрої та поведінку не змогла. Виникла Директорія — породження тих самих сил та ідей, які живили й Центральну раду. Знову «національна ідея» запанувала в головах широких верств української інтелігенції. Важливим тут було також те, що в керівництві націоналістичних партій переважну більшість становили саме представники інтелігентських кіл. А ідеологічне підґрунтя цих партій — «національна ідея», в основі якої лежав відрив національного від соціально-класового, визнання нації універсальною спільністю, головним суб'єктом суспільного розвитку, проповідь класового миру всередині нації, особливої місії останньої в історії, розкол трудящих за національною ознакою, твердження, що противники вищезазваної ідеї — це зайди з півночі, нескінченна пропаганда необхідності протиставити їм єдиний національний фронт. Ось що писав М. О. Скрипник про вплив дрібнобуржуазних націоналістичних партій в середовищі української інтелігенції та інших верств населення: «Взагалі інтелігенція — особливо сільська, низова інтелігенція, а також селянство і міщанство і досить широкі верстви навіть робітників, — уся ця більшість місцевого населення України з перших же кроків революції перебувала під дедалі більше зростаючим впливом різних партій соціал-патріотичного українського забарвлення...»¹¹. Денікінщина, вступ на територію республіки окупаційних військ Антанти, армії буржуазно-поміщицької Польщі... Все це не сприяло зміцненню Радянської влади та реалізації її політики щодо української інтелігенції, але все ж служило здобуттю останньою власного політичного досвіду без прямого впливу агітації й пропаганди більшовиків. Очевидно, правильним буде зробити висновок, що ті процеси, які в РСФРР завершилися до весни 1919 р., на Україні тривали аж до кінця громадянської війни*.

¹⁰ КПРС в резолюціях... — К., 1979. — Т. 2. — С. 51.

¹¹ Червоний шлях. — 1923. — № 1. — С. 91.

* Детальніше про це можна буде прочитати в статті О. Д. Бойко «Українська інтелігенція і революція: загальне й особливе», рекомендованій Ученою радою Інституту історії АН УРСР до друку в зб. «Літопис героїчних літ».

Все, сказане вище, стосується основної маси інтелігенції. Однак це аж ніяк не означає, що певна її частина активно не боролася за Радянську владу, не брала участі в її становленні й захисті, а ті з представників цієї соціальної верстви, які перебували в буржуазно-націоналістичному таборі, не переживали серйозних хитань, не переосмислювали своїх позицій, що й послужило багатьом з них згодом ідеологічним ґрунтом для сприйняття соціалістичних ідей.

На Україні серед тих, хто йшов у перших рядах борців за Жовтень і встановлення Радянської влади, були представники як української інтелігенції, так і тих осіб інтелігентської праці інших національностей, які зв'язали свою долю з Україною: В. О. Антонов-Овсієнко, Є. Б. Бош, Я. Б. Гамарник, С. І. Гопнер, В. М. Довнар-Запольський, В. П. Затонський, Ю. М. Коцюбинський, І. Ю. Кулик, В. М. Примаков, Г. Л. Пятаков, Л. Л. Пятаков, М. О. Руднев, М. О. Савельєв (Петров), Ф. А. Сергеев (Артем), М. О. Скрипник, П. І. Старостін, М. П. Тарногородський, Г. І. Чудновський, О. Г. Шліхтер, Я. А. Яковлев та ін.

Цілу плеяду героїчних особистостей, вихованих на кращих революційно-демократичних традиціях української інтелігенції, дала Великому Жовтню чернігівська земля. Серед них — Юрій Михайлович Коцюбинський, син відомого українського письменника М. М. Коцюбинського, справжній більшовик-інтелігент. В РСДРП він вступив у 1913 р., був душею гуртка прогресивно настроєної молоді, який збирався в будинку його батька. Вже 20-річним юнаком призначається комендантом Московсько-Заставського району і командиром червоногвардійських загонів цього ж району Петрограда. Прапорщик старої армії Ю. М. Коцюбинський — один з героїв Жовтня. Він — член Військово-Революційного Комітету — бойового штабу революції, брав безпосередню участь у штурмі Зимового палацу, був делегатом II з'їзду Рад. Після повернення на Україну з грудня 1917 р. входив до складу Радянського уряду республіки. Про те, що більшовика Коцюбинського «призначено... головнокомандуючим військами Української республіки», повідомляв у спеціальній радіограмі про падіння влади Центральної ради В. І. Ленін¹². З 1920 р. Ю. М. Коцюбинський — на дипломатичній роботі, а в 30-х роках очолював Держплан республіки і був заступником голови Раднаркому УРСР.

Юрій Михайлович користувався глибокою повагою серед інтелігенції України. Його ім'я, писав М. Т. Рильський, «завжди вимовлялося як ім'я твердого, непохитного більшовика, як ім'я людини високого авторитету, полум'яного радянського патріота, як ім'я державного діяча, якому була дорогою справа розвитку української радянської культури»¹³. Життя Ю. М. Коцюбинського, як і багатьох тисяч інших справжніх комуністів, обірвалося внаслідок сталінських злочинів.

У процесі всебічної підготовки соціалістичної революції, в «тюремних університетах», в класових боях відбувалося формування пролетарської інтелігенції. Це були люди, які мали великі знання, глибокі переконання в правильності соціалістичних ідеалів, уміли вести за собою трудящих, володіли пером і маузером; люди, які виростили в ході революції у справжніх народних трибунів. Нехай налічувалося їх не так і багато, але це були люди високої пролетарської проби. Не завжди вистачало їм справжньої культури, що виробляється не одним поколінням, інтелігентської м'якості і терпимості до чужих поглядів, але тут нічого не вдієш: вони були народжені жорстоким і складним часом. В умовах, у яких жили й зростали ці люди, набути такі якості було дуже важко. «Усе наше життя — є боротьба» — це про них. Серед представників цієї нової інтелігенції — В. К. Аверін, М. І. Арсени-

¹² Ленін В. І. По радіо всім. Мирній делегації в Брест-Литовську особливо // Повне збір. творів.— Т. 35.— С. 308.

¹³ Рильський М. Полум'яний патріот // Робітнич газ.— 1960.— 14 груд.

чев, Ф. П. Ачканов, В. М. Бажанов, С. Ф. Буздальн, С. Н. Власенко, О. Г. Горбачов, Т. М. Гуляницький, О. О. Дюмін, А. В. Ємельянов (Сурик), Я. В. Залмаєв, А. В. Іванов, Ю. Х. Лутовинов, М. М. Майоров, Г. І. Петровський, О. К. Сербиченко, І. Ф. Смирнов-Ласточкин та інші.

Ми не маємо даних про національний склад інтелігенції України. Однак національна належність названих вище інтелігентів, які беззастеречно стали на бік революції, очевидно, була характерна для цієї соціальної верстви на Україні в цілому. Серед них — українці, росіяни, євреї та представники інших національностей.

Як зазначалося вище, для інтелігенції України саботаж Радянської влади не був характерний. Вчителі, медики, службовці, залучені до роботи в нових державних установах, «справно» виконували свої обов'язки, до речі, не тільки при владі Рад, а й при інших владах, що часто змінювалися тут. Почуття відповідальності перед народом нерідко брали в них гору над політичними поглядами, симпатіями та переконаннями. Чимало з цих інтелігентів щиро вірили в те, що вони є справжні революціонери і роблять потрібну й корисну для народу та революції справу, захищають національні інтереси українців, а вже в ході цього захисту вдається досягти й розв'язання соціальних проблем усіх верств населення. Нічого й говорити, що це були утопічні погляди, які підтримувалися лідерами всіх без винятку націоналістичних партій. Чи можна звинувачувати українського інтелігента в контрреволюційності за віру в такого роду ідеали, як ми це робили ще так недавно? Очевидно, ні. Інша справа — об'єктивна оцінка діяльності та програм буржуазно-націоналістичних партій, особливо їх практичних кроків, політики і дій. Логіка політичної боротьби вела ці партії все далі в контрреволюційний табір, а продаж національних інтересів спочатку німецько-австрійським, потім антантівським і польським загарбникам перетворював їх на ворогів не тільки соціалістичної революції, а й національних інтересів українського народу. Основна ж маса інтелігенції спочатку за політичною інерцією підтримувала своїх лідерів, а потім дедалі рішучіше відмовляла їм у такій підтримці.

Свідченням цього є виділення з більшості дрібнобуржуазних націоналістичних партій їх радикальних елементів і створення нових політичних організацій, що співпрацювали з Радянською владою. Саме одна з них — Українська партія соціалістів-революціонерів-комуністів (боротьбистів) дала владі Рад таких відомих державних і партійних діячів України, як В. М. Блакитний, П. П. Любченко, Г. Ф. Гринько.

Та й самі лідери буржуазно-націоналістичного табору, принаймні найбільш розумні й мислячі з них, були далекими від послідовності у здійсненні своєї політики та відстоюванні власних ідей. В період найрізкішого зіткнення протистоящих сил, коли народ встановлював свою, Радянську владу, Центральна рада, Директорія, партії та їхні лідери, що входили в ці державні органи, здійснювали контрреволюційну політику, фактично ведучи війну проти власного народу. Та йшов час і здоровий глузд починав брати гору. Досить показовою щодо цього є повна трагізму політична біографія В. К. Винниченка, яка певною мірою за своїм внутрішнім змістом є характерною для багатьох українських інтелігентів*.

Серед найзначніших праць цього діяча Центральної ради і Директорії, відомого українського письменника — тритомний твір «Відродження нації». Це — справжня сповідь автора. Там знаходимо визнання, що перекреслюють усю його діяльність періоду боротьби проти соціалістичної революції. «І скільки, справді, тієї енергії, сил, люті, крові й життя ми вклали для того, — писав В. Винниченко, — щоб створити не свою державність, ворожу нашій нації, згубну для нас! Кажучи відверто, ми рішуче нічого не змінювали в суті тієї державності, яка була в

* Див. статтю І. С. Хміля про нього в «Укр. іст. журн.» № 8 за 1989 р.

часи Тимчасового уряду. Жодної основи її ми не порушили. Ми тільки змінювали національну форму її, — замість синьо-біло-червоного прапора ми вішали жовто-блакитний»¹⁴. Ми, продовжує далі автор, в соціалістичну революцію не вірили (хоч і говорили в своїх резолюціях за більшовиками гучні слова), ми вірили в непохитність буржуазного ладу, вірили в міцність буржуазних держав, прагнули й собі такої ж держави «як у людей», тому й шукали визнання та підтримки таких солідних фірм, як Німеччина, Австрія, Англія, Франція, а не якоїсь там дикої, хаотичної, соціалістичної Великоросії¹⁵. Ці гіркі зізнання звучать як реквієм по всій минулій діяльності їх автора. Ми співчуваємо Винниченку, як і всім тим представникам інтелігенції, які, керуючись, і нерідко щиро, добрими намірами, не змогли розібратися в усій складності революційної боротьби.

Навіть погляди самого патріарха «національної ідеї», найвизначнішого українського історика М. С. Грушевського, який очолював Центральну раду, не залишалися незмінними. Результатом цієї еволюції стало повернення вченого в країну Рад і обрання його академіком АН СРСР.

З перших днів свого існування уряд Радянської Росії, будучи за своїм складом найосвіченішим урядом у світі, вжив ряд заходів до залучення на бік революції якнайширших верств демократичної інтелігенції. Об'єктивно цьому сприяли перші декрети Радянської влади, в основу яких були покладені саме демократичні принципи, такі близькі світосприйманню основної маси інтелігенції. Це декрети про мир і про землю, Декларація прав народів Росії, декрети про передачу у відання Народного Комісаріату освіти навчальних та загальноосвітніх закладів, про свободу совісті, про охорону бібліотек, про реєстрацію та збереження пам'яток мистецтва і старовини, які перебували у приватному володінні, про збереження наукових цінностей і ряд інших. Усі вони (крім одного з перелічених тут) були підписані В. І. Леніним * і створювали основу не тільки для співробітництва Радянської влади з інтелігенцією, а й для залучення її безпосередньо до творчої праці по створенню нового суспільства.

Основні положення цих декретів уряд України поширив і на територію нашої республіки. Вони були конкретизовані і розвинуті рядом інших важливих законодавчих актів. Але самі декрети, якими б прогресивними й демократичними вони не були, відразу ж змінити умонастрої основної маси інтелігенції не могли. Швидке політичне перевиховання буржуазної та дрібнобуржуазної інтелігенції в дусі соціалістичних ідей — це утопія. На Україні переходові її на бік Радянської влади, крім загальних причин (тісний зв'язок із старими порядками, поглядами, передсудами) заважала ще й прихильність до «національної ідеї», наповненої несоціалістичним змістом.

Одним з найбільших загонів інтелігенції на Україні були вчителі. Незважаючи на те, що значну їх частину становили вихідці з трудових верств населення, старе виховання та упередженість брали гору. Політика й ідеологія насамперед дрібнобуржуазних партій переважала у їхній свідомості. Більшість учителів увійшла до Всеукраїнської вчительської спілки, яка була створена у квітні 1917 р. й активно підтримувала Центральну раду та партію, що до неї входили¹⁶. Спілка закликала вчительство саботувати політику Радянської влади в галузі народної освіти, активно боротися проти більшовиків. На місцях існували різного роду об'єднання викладачів: за предметами, які вони вик-

¹⁴ Винниченко В. Відродження нації: (Історія української революції. Марець 1917 р. — грудень 1919 р.). — Київ; Відень, 1920. — Ч. 2. — С. 108.

¹⁵ Там же. — С. 203.

* Декрет про реєстрацію і збереження пам'яток підписали заст. наркома освіти Покровський і керуючий справами РНК Бонч-Бруевич.

¹⁶ Октябрь и профсоюзы. — М., 1967. — С. 146.

ладали, за типами шкіл, характером педагогічної діяльності (наприклад, дошкільне чи позашкільне виховання) тощо. Незважаючи на те, що політична платформа цих об'єднань мало чим відрізнялася від програми Спілки, професійний обов'язок і усвідомлення широкими масами вчительства демократичного характеру перетворюючої діяльності нової влади поступово починали переважати. Життєвий досвід — велика справа. Дедалі активніше йшов процес розшарування у середовищі педагогів, зростала кількість учителів, що ставали на платформу Радянської влади. Та були й такі, які йшли в бойові контрреволюційні формування, зі зброєю в руках боролися проти неї. Отамани Зелений (Д. П. Терпило), Волинець та деякі інші — у минулому сільські вчителі¹⁷.

Аналогічні процеси відбувалися і серед медиків. Тверезо оцінюючи становище в середовищі інтелігенції, В. І. Ленін констатував, що, зокрема, перехід на позиції комунізму у кожного з її загонів відбувається по-різному. «Коли лікар бачить,— писав він,— що в боротьбі з епідеміями пролетаріат піднімає самодіяльність трудящих, він ставить до нас уже зовсім інакше»¹⁸.

Не менш складно відбувався перехід від служіння власникам фабрик, заводів, рудників, шахт до співробітництва з Радянською владою представників технічної інтелігенції. Серед них був сильним дух кастовості, корпоративної замкнутості. Саме інженерно-технічний персонал виступав організатором і керівником капіталістичного виробництва, а отже, й організатором експлуатації робітничого класу. Це, звичайно, не сприяло переходові інженерів і техніків на бік пролетаріату. Багатьом з них соціалістична революція уявлялася кінцем світу. Частина провідних керівників промисловості покинула Україну і подалась за своїми господарями за кордон; інші (і таких було немало) відверто відмовлялися від співробітництва з Радянською владою. Резолюції про невизнання її ухвалювалися на зборах інженерів і техніків Харківського паровозобудівного заводу, гідротехніків Донецького та Криворізького басейнів, на третьому делегатському з'їзді інженерів і техніків Катеринославщини й Донбасу та ін.¹⁹ На жаль, це були не тільки слова, за ними починалися дії, які ускладнювали й без того дуже тяжке становище у промисловості. Робітникам доводилося брати управління виробництвом до своїх рук. Однак ефективність цього управління залишала бажати кращого.

Розмежування в середовищі даної групи інтелігенції було більш рельєфним, ніж в інших її загонах. Це пояснювалося, по-перше, тіснішим зв'язком вищого ешелону інженерно-технічної інтелігенції з колишніми господарями виробництва, а по-друге, тим, що у виробничій сфері було значно складніше поєднувати неприйняття нової влади з працею на її зміцнення.

До честі кращих представників цієї частини інтелігенції, вона зрозуміла значення Жовтневої революції для майбутнього Батьківщини, побачила її потенціальну роль у розвитку продуктивних сил і пов'язала свою долю з життям народу. Серед них були не тільки рядові інженери й техніки, а й видатні представники науково-технічної інтелігенції — такі, як професори Київського університету Д. О. Граве, Київського комерційного інституту К. Г. Воблий, Катеринославського гірничого інституту І. М. Терпигор'єв, Л. Д. Шевяков, М. І. Лебедев. Усі свої знання віддав справі відновлення й розвитку промисловості про-

¹⁷ Голиков Д. Л. Крушение антисоветского подполья в СССР.— М., 1980.— Кн. 1.— С. 304.

¹⁸ Ленін В. І. Доповідь про партійну Програму 19 березня: VIII з'їзд РКП(б) 18—23 берез. 1919 р. // Повне збр. творів.— Т. 38.— С. 163.

¹⁹ Литвинова В. П. Про ставлення буржуазної технічної інтелігенції України до Великої Жовтневої соціалістичної революції // Питання історії СРСР: Респ. міжвід. тематичний зб.— Харків, 1976.— Вип. 21.— С. 40.

фесор Єнакіївського гірничого інституту В. М. Маковський, який очолював президію Катеринославської ради народного господарства. І це — в січні 1918 р., коли багато його колег робили все можливе й неможливе, щоб довести: без нас промисловість загине. Немалі заслуги перед молодією республікою були в інженера-електрика А. Г. Коносова, який очолював електровідділ Української ради народного господарства. Він був одним з організаторів Всеукраїнської асоціації інженерів і центрального бюро секції інженерів-металістів.

Перелік справжніх патріотів своєї країни, ентузіастів служіння народові можна продовжити.

А ось приклад більш складного шляху в революцію видатного вченого — Є. О. Патона, на той час професора Київського політехнічного інституту. «Лютневу і ще більшою мірою Жовтневу революцію я зустрів розгублено. Мені здавалося, що тепер неминуче настане хаос, повний розпад, і в ньому остаточно загине Росія, оточена ворогами. Жорстокість громадянської війни, що розпочалася потім, лютий терор інтервентів усіх мастей ще більше бентежили мене. Ввижалося, що Росії прийшов кінець, що вороги розтягнуть її по шматках. Але, на щастя, я помилюся. Я бачив, що народи царської Росії на чолі з комуністами зуміли прогнати всіх, хто намагався посадити їм на шию владу капіталістів і поміщиків. Уже тільки це змусило мене більше повірити в сили народу, який досі я так погано знав... Щоправда, я добре бачив, що представники перемігшої Радянської влади на місцях підозріло придивляються до таких людей, як я. Це було природно. Однак слід прямо сказати, що і я придивлявся до нової влади»²⁰. Головне полягало в тому, що технічна інтелігенція багато в чому забезпечила відбудову практично до тла зруйнованої промисловості України. Без неї зробити це було б неможливо.

Значною мірою ставлення інтелігенції до Радянської влади залежало від позиції, яку займуть найвідоміші й найавторитетніші представники науки. Вони концентрувалися навколо створеної восени 1918 р. Української Академії наук. Тривалий час у нас свідомо ігнорувалася справжня дата її організації. Дуже вже не хотілося визнавати, що перші цеглини в фундамент академії були покладені до відновлення Радянської влади на Україні. Але так було. Перед нами один з численних документів — оригінал звіту про діяльність УАН за 1922/23 рік. В його першому абзаці зазначається: «Українську Академію наук засновано 14 жовтня 1918 р., 27 жовтня відбулися установчі збори Академії і зразу після цього розпочалася її організаційна й наукова робота»²¹. Як можна було десятиліттями ігнорувати такий очевидний факт, уявити сьогодні важко.

Першим президентом новоствореної академії був видатний учений і мислитель В. І. Вернадський. Його заслуги в консолідації сил учених України — неоціненні. Створювалася УАН в тяжкі часи гетьманського режиму, і її фундаторам потрібні були неабиякі зусилля, щоб добитися поставленої мети. Широку діяльність розгорнула академія після встановлення Радянської влади. Слід віддати належне політичним керівникам Української Радянської Республіки. Розуміючи значення академії, вони подавали їй всіляку допомогу. «Не можна не подякувати представникам Народного Комісаріату освіти за те добре і шанобливе ставлення, яке вони виявили в 1919 р. до Української Академії наук», — відзначалося у звіті УАН²². Це є свідченням не тільки позитивного ставлення уряду УСРР до академії, а й відображенням конструктивної позиції, зайнятої останньою щодо Радянської влади. І це не дивно. В

²⁰ Патон Е. О. Воспоминания.— М., 1958.— С. 63—64.

²¹ Центр. держ. арх. Жовт. революції, вищих органів держ. влади і органів держ. управління УСРР, ф. 166, оп. 4, спр. 244, арк. 69 (далі — ЦДАЖР УСРР).

²² Перший піврок існування Академії наук у Києві та начерк її праці до кінця 1919 року.— К., 1919.— С. 11.

організації академії та в її діяльності безпосередню участь брали видатні вчені, які інтереси науки ставили вище за свої політичні симпатії, вміли тверезо оцінити значення Жовтня для долі України. До таких учених належали і президент УАН, незважаючи на те, що зовсім незадовго до того він був членом ЦК кадетської партії, товаришем міністра освіти у Тимчасовому уряді, і його найближчі соратники Д. І. Багалій, А. Ю. Кримський, В. І. Липський, О. В. Сперанський, С. П. Тимошенко, Є. В. Спекторський, М. І. Туган-Барановський, Є. К. Тимченко, М. Ф. Кашенко, І. І. Косатонов, В. Л. Модзалевський, В. О. Кістяківський, О. І. Левицький, В. І. Лучицький — блискуча плеяда вчених, якою могла б пишатися будь-яка країна.

На схилі свого життя УАН очолив один з її фундаторів, відомий історик, археограф, етнограф Орест Іванович Левицький. Погляди його близькі до народницьких. Зрозуміти ідеї більшовизму йому було важко. І все ж він душею вболівав за розвиток української науки, за інтереси трудового народу. Коли восени 1919 р. В. І. Вернадський відбув з України, всі справи академії лягли на плечі Левицького. Він самовіддано виконував обов'язки її президента у надзвичайно складний період, у 1919—1921 рр., тісно співпрацюючи з Наркомосом республіки. Тим з більшою гіркотою доводиться констатувати, що в усіх численних книгах і довідниках про АН УРСР до останнього часу про Левицького як президента академії навіть не згадується. Нічого не говориться й про шлях та долю вченого, який зміг переступити через вироблені всім попереднім життям погляди і віддав новій владі свої знання й авторитет. Саме такі люди створювали академію, закладали основи радянської науки. Ставлення до їх пам'яті має відповідати їхнім справам.

Не менш складним був шлях представників художньої інтелігенції до розуміння і прийняття соціалістичної революції. Як правило, він проходив через захоплення ідеєю національного визволення, а потім під впливом живого революційного процесу до сприйняття істини про щонайтісніший зв'язок національного з соціальним, до визнання права трудящих на встановлення соціалістичних порядків.

Величезний вплив на визначення такого шляху представників творчої інтелігенції справляли демократизм і гуманізм їхніх великих попередників Т. Шевченка, І. Франка, Панаса Мирного, Лесі Українки, І. Карпенка-Карого, М. Коцюбинського, О. Кобилянської, В. Стефаника. Жовтень створив умови для розвитку їхніх ідеалів, для народження нового покоління творців, які успадкували від класиків глибоку громадянськість, розвинули далі принципи служіння художника найпрогресивнішим суспільним ідеалам.

Та головне в становленні нового світосприйняття інтелігенції — реальне життя. О. І. Білецький, який став згодом академіком, видатним радянським літературознавцем, торкаючись питань формування поглядів українських поетів (а його визначення стосувалося, по суті, всієї творчої інтелігенції), писав: «Україна кипіла, як величезний казан на безперервному шаленому вогні, і в цьому казані виварювалися думки і почуття, по-новому перетворювався світогляд, дивовижно змінювалися люди»²³.

Таким був шлях, пройдений В. Елланом-Блакитним, С. Васильченком, А. Заливчим, О. Довженком, І. Куликом, Л. Курбасом, П. Тичиною, М. Терещенком, М. Семенком, М. Рильським, Л. Ревуцьким, В. Чумаком та багатьма іншими митцями. Звичайно, казан революції, якщо йти за метафорою О. І. Білецького, це не одне з кіл Дантового пекла, але й далеко не прогулянка алеями Парнасу. Дійсність ставила жорстокі, дуже жорстокі, нерідко на межі життя і смерті, умови вибору

²³ Білецький О. Двадцять років нової української лірики.— Х., 1924.— С. 21—22.

дальшого шляху. Особливо це стосувалося тих, хто не просто сповідував «національну ідею», а й входив до складу дрібнобуржуазних партій, які поступово еволюціонували в табір контрреволюції. Переважна більшість визначних представників української творчої інтелігенції обрала шлях служіння народові, який пішов за партією більшовиків.

Прямолінійнішим був перехід на бік Радянської влади в армійській інтелігенції. В її середовищі розмежування відбувалося рішуче й безкомпромисло. Одна частина офіцерів ішла в білогвардійські загопи та націоналістичні військові формування, інша — в Червону Армію. На травень 1919 р. на Україні орієнтовно перебувало 22 456 колишніх офіцерів і 8626 військових чиновників²⁴. З них до Червоної Армії було призвано відповідно 8489 і 3449 чол.²⁵ Безумовно, для багатьох з них це був далеко не добровільний вибір. Сила обставин, конкретна влада на території, де опинився той чи інший військовослужбовець, звичка підкорятися наказам відігравали нерідко важливу роль. І все ж визначальними тут були політичні погляди військових спеціалістів.

Як бачимо, по-різному йшли до життя, побудованого на нових засадах, загопи української інтелігенції. Більше того, не однаковий шлях до нього і кожного індивідууму. Ясно одне — був він важким і тернистим. В. І. Ленін, торкаючись даного питання, підкреслював, що ці люди «...на дев'ять десятих перейняті старими буржуазними поглядами й передсудами»²⁶, вони не спроможні відразу зрозуміти нових умов, нових завдань, нових вимог; «довго ще будуть сумніви, невпевненість, підсиджування, зради та ін.»²⁷.

Як уже зазначалося, процес розмежування в середовищі інтелігенції України тривав протягом усієї громадянської війни. Особливо це стосувалося тієї її частини, яка намагалася залишитися нейтральною і не брати безпосередньої участі у політичних, а тим більш у воєнних сутичках. Однак обстановка, викликана жорстокими класовими битвами, дедалі більше змушувала кожного зайняти свою позицію. Зауважимо, що політика воєнного комунізму з її нетерпимістю, безкомпромисністю і жорстокістю аж ніяк не сприяла залученню на бік Радянської влади тих інтелігентів, що хиталися. Саме ця політика була однією з причин (крім основних, перелічених вище) переходу одних представників даної частини інтелігенції в табір противників революції, а інших — в еміграцію.

Тривалий час це пояснювалося радянською історіографією однозначно. Ось один з прикладів: «Якщо об'єктивно, без упередженості проаналізувати заходи Радянської влади щодо інтелігенції у перший рік після Жовтневої революції, то можна зробити висновок, що робітничий клас і його партія були надзвичайно гуманні й терплячі до своїх противників, у тому числі до вороже настроєної буржуазної інтелігенції»²⁸. І лише після того, пояснюється далі в шойно процитованій праці, як контрреволюція та основна частина інтелігенції до крайніх меж загострили класову боротьбу, Радянська влада була змушена проводити більш жорстку каральну політику. Ну що ж, частка істини є й у цьому тлумаченні. Але тільки частка. Логіка класової боротьби, доведеної до останнього, катастрофічного ступеня в період громадянської війни, неминує викликала і в одному, і в другому протиборствуючих таборах дії, не лише антигуманні за своїм характером, а й просто злочинні щодо людини. Але ж якийсь із таборів, що протистояли, повинен був ви-

²⁴ Галагуз С. П. Боротьба партії за використання старих військових спеціалістів у Червоній Армії в роки громадянської війни і іноземної інтервенції // Вісн. Харків. ун-ту.—1978.—№ 179.—Історія КППС.—Вип. 13.—С. 55.

²⁵ Там же.

²⁶ Ленін В. І. Промова в організаційній секції 8 грудня: VII Всерос. з'їзд Рад 5—9 груд. 1919 р. // Повне зібр. творів.—Т. 39.—С. 401.

²⁷ Ленін В. І. І. І. Скворцову-Степанову // Там же.—Т. 54.—С. 311.

²⁸ Советская интеллигенция: (История формирования и роста. 1917—1965).—М., 1968.—С. 44.

явити більшу терпимість, розум. Природно вважати, що цим табором мав стати той, який ніс нові, соціалістичні ідеали. Але в житті було не завжди так. В. І. Ленін, Програма партії, прийнята в березні 1919 р. на VIII з'їзді РКП(б), проголошували зважені принципи ставлення до інтелігенції, чітко визначали її роль у будівництві соціалістичного суспільства. Ухвалювалися й деякі інші важливі рішення, спрямовані на проведення розумної політики в даному питанні. Однак і після цього здійснювалися заграви пожеж над поміщицькими садибами, де були зосереджені величезні художні цінності, нещадно виганялися фабрики і заводчики. Третіювалися не тільки власники маєтків, підприємств (вони вже на той час утекли або ж були вбиті), а й усі зв'язані з ними раніше особи. Поняття «інтелігент» трансформувалося в поняття «антипод робітника, селянина, революціонера». В усякому разі його носій ставав другорядною щодо тогочасних подій особою, яка тільки пленталася під ногами у революції. Визначення «гнилий інтелігент» було не найгіршим у лексиконі багатьох з тих, хто прийшов до влади.

Зрозуміти таке ставлення до себе було важко, воно не сприяло переходу хитких на бік революції. Та й кривава дійсність, не завжди виправдані дії нової влади ставили багатьох у глухий кут. Чого варті, наприклад, ряд публікацій в «Известиях», спрямованих на дискредитацію інтелігенції в цілому, без усякого розбору. Мало того, їх зібрали і видали окремою брошурою «Інтелігенція і Жовтневий переворот». Автор — відомий у той час партійний публіцист Г. Устинов. Уже самі назви цих пасажів говорять про їхній зміст: «У мертвечині принципів», «Без ґрунту», «На старих позиціях», «Живе життя і мертві принципи», «Гниль», «Більше, ніж вороги», «Крокодиліачі сльози» тощо. Уже в першій з названих тут статей передано суть решти: «Поразка революції в 1905 році згасила живий дух російської інтелігенції, змусивши її задовольнитися жалюгідними крихтами завоювань, а з тих пір, замість того, щоб іти попереду мас, що стихійно революціонізуються, вона дивилася на їх хресний шлях з боку, по-мефістофельському посміхаючись при їхніх невдачах, а коли потрібно було, — тихенько, з утомленим виглядом, пленталася в хвості»²⁹.

Плутані й суперечливі думки про інтелігенцію в новому суспільстві проголошував у своїх численних виступах і статтях навіть А. В. Луначарський. «У закінченому соціалістичному суспільстві інтелігенції не буде», — заявляв він. І далі: «Так, своєрідний соціальний гіпноз тримає у своїх лаптах величезну більшість інтелігенції і тримає до такої міри, що, — коли приходить революція і говорить інтелігенції старій і молодій: свобода, ідіть служити тепер визволеному народові, будемо будувати нове життя на засадах раціональних, відповідно до науки, — то вони відповідають: прийшли якісь сектанти, адже ми справжні вчені, ми сім'я землі, як ми можемо за ними піти? — І ми стоїмо перед такими людьми, як перед загіпнотизованими».

У таких взаємовідносинах перебуває нове, пролетарське суспільство до старої інтелігенції. Володимир Ілліч сказав, що ці старі спеціалісти потрібні нам, тому що вони відіграють позитивну роль; але разом з тим чим швидше ми зможемо обходитися без них, тим краще, оскільки вони скалічені, і сама їхня наука більшою чи меншою мірою отруєна»³⁰.

Ну що ж, скажемо так: це публіцистика, вираз авторської думки. Але тогочасна повсякденна практика не тільки не відставала, а навіть випереджала висловлене на друкованих сторінках. Доволі частим явищем були в період громадянської війни репресії, здійснювані органами Радянської влади щодо представників інтелігенції. Тепер опубліковані листи О. М. Горького з цього приводу. З них видно, що великий письменник

²⁹ Устинов Г. Интеллигенция и Октябрьский переворот.— М., 1918.— С. 5.

³⁰ Луначарский А. В. Интеллигенция в ее прошлом, настоящем и будущем // Новая Москва.— М., 1924.— С. 35.

менник не тільки співчував цим людям; він, як міг, турбувався про моральне обличчя Радянської влади. «На мій погляд, — писав він Г. Є. Зінов'єву — голові Раднаркому комун Північної області в 1919 р., — арешти вчених не можуть бути виправдані ніякими міркуваннями політики, якщо не розуміти під ними шалений і тваринний страх за цілість своєї шкури тих людей, які здійснюють арешти... Дикі безчинства, що за останні дні творяться в Петрограді, остаточно компрометують владу, збуджують до неї загальну ненависть і презирство до її боягузтва»³¹.

І такі листи були непоодинокі, а факти невинуватих насильств щодо інтелігенції, на жаль, численні. Створювався своєрідний стереотип недовір'я до неї. Наркомат освіти України розіслав усім своїм губерньським і повітовим підрозділам розпорядження про «пролетаризацію вчительства», де прямо зазначалося, що «революція поставила перед учительством нові завдання, які вимагали від нього напруження всіх його сил для творчої роботи, завдання, тісно пов'язані з усією роботою пролетаріату в його соціалістичному будівництві. Але в цій роботі більшість учительства, залишаючись по-старому усім прагненням робітничого класу, взяла участь лише зовнішньо, механічно, не виходячи з рамок колишньої роботи і обов'язків. Робота більшості — робота певною мірою примусова, а це, зрозуміло, відбивається на продуктивності праці, яка дійшла крайніх меж»³².

Представники інтелігенції надзвичайно болісно реагували не тільки на несправедливість щодо своєї власної долі. Їм не давала спокою й загальна атмосфера жорстокості, що її виявляла Радянська влада щодо ворогів нового ладу, як справжніх — без цього не обходиться жодна революція, так і уявних, тобто окремих громадян, які помилялися, не розбиралися в ситуації, що постійно змінювалася, або таких, чия дії, здавалося б, не мали, за людськими уявленнями, тягнути за собою фатальних наслідків. Дуже показові щодо цього листи В. Г. Короленка до А. В. Луначарського. Йдеться в них про беззаконня радянських каральних органів на Полтавщині. Це — крик душі великого гуманіста-демократа: припиніть терор, в ім'я яких би цілей він не здійснювався³³.

Не сприяли залученню на бік Радянської влади широких кіл інтелігенції й деякі державні та партійні рішення, прийняті на Україні. Зокрема, III з'їзд КП(б)У (1—6 березня 1919 р., Харків) висловився категорично проти надання дрібнобуржуазним партіям, що визнали Радянську владу, місць у Радах та проти будь-яких угод з ними навіть у тактичних питаннях. Ця резолюція як помилкова була скасована рішенням ЦК РКП(б). Однак скасувати резолюцію можна зверху, але політика проводиться внизу, на місцях. А вона була цілком визначеною: недовір'я не тільки і не стільки до самих дрібнобуржуазних партій, скільки, насамперед, до їх інтелектуального потенціалу. Той самий III з'їзд КП(б)У відніс усю національну інтелігенцію та офіцерство до табору, який підняв повстання під шовіністичним лозунгом «відродження самостійної України»³⁴ (йшлося про утворення Директорії). Нерідко траплялися також нічим не спровоковані розправи над військовими спеціалістами.

Така політика та умонастрої, створювані нею, ускладнювали перехід інтелігенції на бік Радянської влади і, навпаки, сприяли виникненню середовища, з якого формувався табір прямих ворогів нового ладу — біла армія, буржуазно-націоналістичні військові організації,

³¹ Известия ЦК КПСС.— 1989.— № 1.— С. 239.

³² ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 638, арк. 11.

³³ Див.: Новый мир.— 1988.— № 10.— С. 198—218.

³⁴ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— Т. 1.— К. 1976.— С. 49.

штовхали інтелігентів із стану тих, хто болісно шукав і помилявся, в стан контрреволюції. З позицій нинішнього «далека» уявляється, що політика Радянської влади відносно інтелігенції мала б бути більш гнучкою.

Увесь складний комплекс проблем і суперечностей, породжений громадянською війною, призвів до величезної національної трагедії — еміграції з країни сотень тисяч її громадян, у тому числі людей видатного розуму. Загалом у розглядуваний період Росію залишили 1,5—2 млн. чол. Процент представників інтелігенції серед них був дуже високий. Вони згодом внесли великий вклад у розвиток науки і техніки на Заході. А тим часом ці наукові досягнення були такі необхідні країні.

Точних даних про кількість тих, хто емігрував з України, у нас немає. Але число це, безумовно, велике, і поповнити втрати було важко. У журналі «Червоний шлях» за 1923 р. знаходимо спробу дати загальну картину еміграції інтелігенції з України. Там констатувалося, що з республіки «викинули» «кілька десятків тисяч української інтелігенції, розкидавши її по найглибших закутках, кинувши навіть в Аргентину та Єгипет». Далі в журналі зазначалося: «Якщо еміграція з Росії мала характер виключно соціальний, то націоналізм тимчасових господарів України, обдурюючи і запалюючи шовінізмом голови різних верств населення, зробив те, що в еміграції опинились і такі елементи, соціально подібні до яких у Росії звідти не втікали, а знаходили можливість співробітничати з Радвладою. У той час як трудова інтелігенція і дрібне міщанство з Росії не втікали і врешті решт зробились толерантними до нової влади, подібні групи у нас під впливом націоналістичного чаду, ніякого відношення не маючи до партійних угруповань, з якими боролася Комуністична партія, емігрували, ускладнюючи культурні і господарські завдання»³⁵.

Розпочалася еміграція з України великої буржуазії та вищих верств інтелігенції наприкінці 1917 р. Залишали країну через Польщу, їдучи в основному до Німеччини, а дещо пізніше, після падіння гетьманщини, потік еміграції йшов морем через Одесу. Основна ж емігрантська хвиля перекинулася через кордон у 1919 р. разом з військами Петлюри, а потім 1920 р. після закінчення радянсько-польської війни. Особливе місце в історії української еміграції займають військові підрозділи, інтерновані у таборах Чехословаччини і Польщі. Тут були й рештки петлюрівських військ та колишні військовополонені з часів світової війни.

Серед тих, хто залишив країну, — один з перших академіків УАН С. П. Тимошенко, вчений-механік. Він став членом багатьох академій світу, а в 1928 р. був обраний іноземним членом АН УСРР.

Величезних втрат у розглядуваний період зазнала українська інтелігенція, як, до речі, й усі інші верстви новостворюваного суспільства. В крові і муках народжувалося воно. І все ж інтелігенція свій історичний обов'язок перед народом і революцією виконала. Вона забезпечила управління найважливішими галузями промисловості та сільського господарства, не тільки утримала від деградації сферу освіти і культури, а й забезпечила її революційне майбутнє. На наш погляд, лєнінські слова про ту частину інтелігенції, яка несла неймовірний тягар управління країною, можна віднести до цієї соціальної верстви в цілому, оскільки вона віддавала народові свої знання і здібності в усіх галузях життя: «Кількість ця мізерна тому, що інтелігентні, освічені, здібні політичні керівники в Росії були в невеликій кількості. Ця верства в Росії була тонка і за минулу боротьбу надірвалась, перепрацювалась, зробила більше, ніж могла»³⁶.

³⁵ Любченко Микола. Чотири роки української еміграції // Червоний шлях.— 1923.— № 2.— С. 112—113.

³⁶ Ленін В. І. Звіт Центрального Комітету 18 березня: VIII з'їзд РКП(б) 18—23 берез. 1919 р. // Повне збір. творів.— Т. 38.— С. 145.

Отже, процеси, що відбувалися в середовищі української інтелігенції у період Жовтневої революції та громадянської війни, характеризувалися її розмежуванням, поляризацією поглядів, настроїв, орієнтацій. Дедалі менше залишалося серед її представників політичного нейтралізму, інтенсивніше відбувався перехід однієї частини цієї соціальної верстви на бік нового ладу, а іншої — в протилежний табір. Незважаючи на те, що невблаганна логіка боротьби не сприяла тривалим роздумам і невизначеності, зупинкам на історичному роздоріжжі і дедалі наполегливіше ставила перед інтелігенцією проблему вибору шляху, цей вибір у розглядуваний період не був ще завершений. Процес диференціації, фільтрації, розшарування в цій верстві продовжувався. Вибір того чи іншого табору відбувався поступово в процесі нагромадження і критичної оцінки політичного досвіду. Був він тяжким і болісним. До співробітництва з Радянською владою, до сприйняття ідей соціалізму кожна група і кожний інтелігент ішли різними шляхами і неодноразово. І все ж процеси, що відбувалися, вселяли надію: інтелігенція дедалі інтенсивніше переходила на бік Радянської влади остаточно пов'язуючи свою долю з долею трудового народу.

Одержано 12.09.89

В статье раскрываются сложные и противоречивые процессы, происходившие в среде украинской интеллигенции в период Октябрьской революции и гражданской войны и характеризовались ее расслоением, поляризацией взглядов, настроений, ориентаций. Анализируются причины, которые приводили к обострению взаимоотношений между социалистической революцией и интеллигенцией, осложняли путь к воплощению в жизнь ленинских подходов в этом вопросе.

А. Г. Хорьков (Москва)

Становище на південно-західній ділянці радянсько-німецького кордону напередодні фашистської агресії

Висвітлюється становище на західному кордоні СРСР у 1940 — першій половині 1941 рр., зокрема розповідається про розвідувальну і провокаційну діяльність фашистської Німеччини в той час і про заходи, яких вживало проти них радянське командування.

Напередодні Великої Вітчизняної війни Київський особливий військовий округ (КОВО) займав провідне становище серед західних військових округів. Він був єдиним, у складі якого налічувалося чотири найбільш укомплектовані загальновійськові армії. Від ступеня готовності округу до розв'язування завдань по прикриттю державного кордону залежав стан усього південно-західного напрямку.

Мета статті — повніше розкрити обстановку на західному кордоні, показати, що знало командування округу про підготовку фашистської Німеччини до нападу на СРСР, яких заходів вживало для відбиття можливої агресії.

Одним з найбільш очевидних її ознак було різке зростання розвідувальної й провокаційної діяльності. Так, з березня 1940 р. регулярними і масовими стали польоти німецької авіації над нашою територією.

Наприклад, 4 квітня того року в смузі Київського особливого військового округу порушила кордон СРСР група у складі 6 гітлерівських літаків.

На підставі інформації, одержуваної від розвідувального управління Генерального штабу Червоної Армії, а також від агентурної й військової розвідки КОВО та Українського прикордонного округу, військові ради округу і армій напередодні Великої Вітчизняної війни мали досить повну картину діяльності німецьких військ. Зокрема, командування взагалі вірно оцінювало характер і цілі польотів німецьких літаків-порушників, розглядаючи їх як розвідувальні акції. Наприклад, у березні 1941 р. один з німецьких літаків приземлився на аеродромі в районі Ровно і був висаджений у повітря власним екіпажем. На місці вибуху знайшли котушку з фотоплівкою, на якій було знято маршрут на ділянці Ровно — Новоград-Волинський. 19 червня неподалік Кристинополя приземлилася ланка фашистських літаків, в яких було знайдено карти до району Проскурова¹.

Повітряний шпіонаж у глибині нашої території здійснювала спеціальна авіаланка висотного польоту. З фотоматеріалів готувалася фільмотека цілей для бомбардувальної авіації².

Завдяки повітряній розвідці німецько-фашистське командування змогло виявити значну кількість аеродромів округу, встановити приблизну чисельність і типи літаків, що на них базувалися. У «Пам'ятці про південно-західну частину Радянської Росії», виданій 4-м повітряним флотом Німеччини, містилися узагальнюючі дані про чисельність радянської авіації. В ній вказувалася загальна кількість літаків у п'яти західних прикордонних військових округах на травень 1941 р. — 6262³.

Архівні документи свідчать, що командування округу і прикордонних військ систематично інформували Народний комісаріат оборони про часті порушення державного кордону СРСР іноземними літаками і намагалися вживати деяких заходів для боротьби з ними. Так, 18 червня 1940 р. було видано наказ командуючого округом «Про заборону польотів авіації», яким вимагалось «до літаків, що з'явилися у забороненій для польоту зоні... застосовувати заходи посадки...» 16 липня того ж року наказом «Про порушення державного кордону іноземними літаками» передбачалося: «У будь-якому випадку спроби порушення державного кордону забезпечити прийняття дійових заходів по ліквідації порушень... щоб жодний іноземний літак над нашою територією не зміг би з'явитися чи піти безкарно»⁴.

На жаль, на практиці ротні та батальйонні пости ПССЗ (повітряного спостереження, сповіщення і зв'язку) при порушеннях повітряного кордону лише обмежувалися донесеннями про це або піднімали винищувальну авіацію із запізненням. Тому порушник майже завжди встигав безкарно повернутися, тим більше, що наші літаки могли доходити «лише до заборонної зони, що була у 20 км від кордону»⁵.

Звичайно, в тих умовах перешкодити польотам іноземних літаків над територією СРСР могла лише чітка вказівка командування — збивати їх. Однак такого розпорядження не було. Навпаки, 29 березня 1940 р. народний комісар внутрішніх справ направив прикордонним військам директиву, в якій вказувалося: «При порушенні радянсько-німецького кордону літаками чи повітроплавальними апаратами вогня не відкривати, обмежуючись складанням акту про порушення держав-

¹ Центральний архів МО СРСР, ф. 131, оп. 9776, спр. 83, арк. 65 (далі ЦАМО СРСР).

² Нюрнберзький процес.— М., 1958.— Т. 2.— С. 104—105.

³ ЦАМО СРСР, ф. 35, оп. 92860, спр. 28, арк. 8—18.

⁴ Центр. держ. арх. Рад. Армії, ф. 25880, оп. 4, спр. 346, арк. 75—78 (далі — ЦДАРА).

⁵ ЦАМО СРСР, ф. 131, оп. 450740, спр. 3, арк. 246, 247.

ного кордону»⁶. В квітні того ж року аналогічний наказ видається військам прикордонних військових округів⁷. Виходячи з цього, начальник штабу КОВО генерал-лейтенант М. А. Пуркаєв на письмовий запит командуючого 12-ою армією відповів, що вогонь по німецьких літаках можна відкривати у таких випадках: 1) за особливим розпорядженням Військової ради округу; 2) при оголошенні мобілізації; 3) при введенні в дію плану прикриття, якщо при цьому не буде особливої заборони. При цьому відзначалося: «Ми вогня зенітною артилерією по німецьких літаках у мирний час не ведемо»⁸.

Для ведення повітряної розвідки і посадки своїх літаків на радянські аеродроми гітлерівське військово командування використовувало Конвенцію про порядок урегулювання конфліктів та інцидентів на державному кордоні між СРСР і Німеччиною, укладену 10 червня 1940 р. Відповідно до ст. 5, п. 5 цього документу у випадках порушення лінії кордону призначалося розслідування. Якщо доводилося, що це сталося внаслідок втрати орієнтування, несправності матеріальної частини тощо, то особу, яка перейшла кордон, слід було повернути.

Начальник Головного управління прикордонних військ 7 квітня 1941 р. написав спеціальну записку в НКВС, в якій інформував, що німецькі літаки систематично порушують кордон з території Румунії. У зв'язку з цим він просив дозволу і питав про порядок застосування зброї. Того ж дня НКВС направив листа до Народного комісаріату іноземних справ (НКІС) з проханням дати роз'яснення з цього приводу. НКІС відповів 10 квітня 1941 р., що «протести про порушення кордону СРСР німецькими літаками необхідно оформляти згідно з діючими правилами, на підставі Конвенції між СРСР і Німеччиною про врегулювання прикордонних конфліктів та інцидентів від 10 червня 1940 р., а також повідомляти в НКІС для прийняття відповідних заходів по дипломатичній лінії»⁹. Начальник прикордонних військ НКВС УРСР генерал-майор В. А. Хоменко 4 квітня 1941 р. повідомляв, що «наявність наказу, а також наказу по лінії Червоної Армії зводить нашу роль до пасивного спостереження і заявлення претензій, які ніякого ефективного результату не дали»¹⁰.

Отже, те, що німецькі літаки не знищувалися напередодні війни засобами ППО округу, пояснюється домовленістю між країнами, яка пунктуально виконувалася радянською стороною. Безумовно, допущення польотів фашистської авіації над нашою територією було серйозною помилкою. Однак у той час такі дії не піддавалися сумніву, оскільки здійснювалися для того, щоб уникнути приводів для загострення обстановки.

Крім повітряної розвідки, у смузі округу проводилася активна агентурно-розвідувальна діяльність. Ворожа сторона часто закидала своїх агентів під виглядом перебіжчиків і контрабандистів, користуючись тим, що із захоплених фашистами країн до нас переходило багато біженців, які рятувалися від нацистських репресій. «Із серпня-вересня 1940 р., — свідчив на Нюрнберзькому процесі колишній начальник відділу «Абвер-1» генерал-лейтенант Г. Піккенброк, — з боку відділу іноземних армій генштабу стали значно збільшуватися розвідувальні завдання «Абверу» по СРСР. Ці завдання, безумовно, були пов'язані з підготовкою війни проти Росії»¹¹.

На першому етапі головне місце відводилося добуванню розвідувальних даних про угруповання наших військ у прикордонній смузі і

⁶ Центр. арх. прикордонних військ СРСР, ф. 14, оп. 224, спр. 110, арк. 1 (далі — ЦАПВ СРСР).

⁷ Там же, арк. 17, 21.

⁸ ЦДАРА, ф. 32830, оп. 4, спр. 279, арк. 2.

⁹ Пограничные войска СССР, 1939 — июнь 1941: Сб. документов и материалов. — М., 1970. — С. 484.

¹⁰ Там же. — С. 366.

¹¹ Нюрнберский процесс. — Т. 2. — С. 640.

всебічному вивченню майбутнього театру воєнних дій. Згодом основні зусилля зосереджувалися на найважливіших операційних напрямках.

У 1940 р. на київському напрямку було затримано 87 агентів. Характерно, якщо загальна кількість агентів противника, затриманих на західному кордоні в першому кварталі 1941 р., збільшилася у порівнянні з відповідним періодом попереднього в середньому більш як у 5 разів, то на найважливіших операційних напрямках вона зросла у 10—12 разів¹². Розвідування велося по всій смузі наступу німецько-фашистських військ на глибину 150—200 км, а на київському напрямку воно здійснювалося на 300—400 км і більше.

Різде піднесення активності розвідувально-диверсійної діяльності відбулося після приєднання західних областей України. Перед військами, які прийняли під охорону новий державний кордон, було поставлене завдання: закрити його для іноземних агентів.

В останній передвоєнний рік на західному кордоні відбулося 235 інцидентів, спровокованих німецькою стороною¹³, було затримано близько 5 тис. ворожих лазутчиків¹⁴. У першому кварталі 1941 р. кількість затриманих і знищених прикордонниками фашистських агентів і диверсантів збільшилася в 15—20 разів, а у другому — в 25—30 разів у порівнянні з відповідними кварталами 1940 р.¹⁵ При цьому прикордонники відбили більш як 500 вторгнень озброєних груп противника¹⁶.

Незважаючи на те, що німецько-фашистська розвідка встановила приблизно бойовий склад і чисельність радянських військ у західних прикордонних округах, вона мала досить непевне уявлення про Збройні Сили СРСР у цілому. Про це свідчить, зокрема, західнонімецький історик П. Карелл¹⁷.

Важливе значення в діяльності радянського командування мало всебічне вивчення обстановки з метою своєчасного розкриття намірів противника. Уже на початку 1940 р. почали надходити повідомлення про посилені воєнні приготування з німецького боку. Однак до середини 1940 р., коли Німеччина воювала на Заході, широкомасштабних заходів біля радянського кордону не проводилося. Становище різко змінилося з другої половини того року. Наприклад, Військовій раді округу стало відомо, що з 9 по 14 грудня командуючий сухопутними військами генерал-фельдмаршал В. Браухич у супроводженні 30 вищих офіцерів, у тому числі генерал-фельдмаршалів В. Листа і В. Рейхенау, здійснив поїздку вздовж радянсько-німецького кордону. Її справжні причини не були встановлені і вважалося, що «він відвідав прикордонні пункти з метою ознайомлення з розквартируванням і улаштуванням частин німецької армії на зимовий період»¹⁸. Однак невдовзі відзначалося, що після цього ознайомлення почалося посилене будівництво і ремонт шляхів від Німеччини до нашого кордону. Прокладалися нові лінії зв'язку, велися роботи по будівництву і розширенню залізничних шляхів і мостів, складів боеприпасів, автобаз і паливних баз. Було зведено близько 100 польових аеродромів і 50 посадочних майданчиків¹⁹.

На 25 жовтня 1940 р. у смузі навпроти КОВО було встановлено 27 піхотних і 5 моторизованих, до трьох танкових дивізій, три гірнострілецькі, 9 кавалерійських полків, більш як 600 бойових літаків, три зенітно-артилерійських полки, близько полку парашутистів і прожекторний дивізіон. Лише за жовтень кількість військ збільшилася на чотири піхотні, дві механізовані і дві танкові дивізії. Командування ок-

¹² ЦДАРА, ф. 32891, оп.3, спр. 1, арк. 7—8.

¹³ Центр. музей прикордонних військ, док. фонд, тека 103, спр. 4, арк. 23 (далі — ЦМПВ).

¹⁴ История КПСС.— М., 1970.— Т. 5.— Кн. 1.— С. 141.

¹⁵ 60 лет на страже государственных границ СССР.— М., 1979.— С. 105.

¹⁶ Часовые советских границ.— М., 1979.— С. 96.

¹⁷ История второй мировой войны 1939—1945.— М., 1974.— Т. 3.— С. 333.

¹⁸ ЦДАРА, ф. 25874, оп. 2, спр. 520, арк. 378.

¹⁹ Там же, спр. 530, арк. 390, 436.

ругу одержало розвідувальні дані про те, що генеральний штаб фашистської армії видав спеціальний бюлетень «Збройні сили Радянського Союзу за станом на 1 січня 1941 р.»²⁰.

У лютому 1941 р. надходять додаткові дані, що свідчили про підготовку нападу на СРСР, який мав здійснитися не пізніше літа 1941 р. Зокрема, стало відомо, що вторгнення німецьких військ на Британські острови відкладалося до закінчення війни проти СРСР.

Різка підвищення діяльності німецької розвідки у смузі округу відзначається з весни 1941 р. Тільки за період з 1 по 25 квітня на ділянці Українського прикордонного округу було розкрито 3 румунських, 20 німецьких, 7 угорських агентів, які мали знаходитися на радянській території під час війни, підтримуючи постійний зв'язок по радіо²¹.

3 квітня 1941 р. безпосередньо до кордону прибувала значна кількість нових військових фашистських частин, спостерігалось масове будівництво різного роду воєнно-інженерних споруд. 20 квітня командування Українського прикордонного округу інформувало, що одержані дані підтверджують факт прискореної підготовки до війни²². В кінці квітня — на початку травня з'єднання, що просунулися уперед, розпочали будівництво траншей, ходів сполучення, спостережних пунктів²³. Командування округу мало досить точні дані про противника. Так, було відомо, що угруповання німецьких військ на 1 червня 1941 р. налічувало 25—28 піхотних, 4—5 танкових, 5 моторизованих дивізій і до 1 тис. літаків. За період з квітня по травень безпосередньо до кордону на глибину 30 км просунулися 10 піхотних, танкова і моторизована дивізії²⁴.

Із середини травня у зведеннях почали відзначатися поява на суміжному боці рекогносцирувальних груп, а також фотографування й топографічні зйомки, вимірювальні роботи на прикордонних річках. Стало також відомо, що увечері 2 червня на балі в штабі німецької мотодивізії німецький генерал заявив: «Панове офіцери! Настав час об'єднаними силами повернути Бессарабію і Північну Буковину, відібрати Україну».

Від головного управління прикордонних військ НКВС у ті ж дні були одержані дані про те, що вся смуга у безпосередній близькості від кордону посилена артилерійськими й кулеметними позиціями із «закінченою організацією телефонного зв'язку між батареями, командними і спостережними пунктами»²⁵. У розвіддонесенні 10 червня повідомлялося, що початок війни німцями планується на кінець місяця, а їх тактика будуватиметься на раптовості удару.

Німецька розвідка почала закидати в наш тил групи агентів-диверсантів з метою знищення на початку воєнних дій засобів зв'язку, мостів, залізниць на основних комунікаціях військ округу. Почали у великій кількості засилатися емісари буржуазно-націоналістичних організацій, щоб активізувати контрреволюційне підпілля і підготувати збройне повстання, яке планувалося провести в момент нападу Німеччини на СРСР. Лише на ділянці 90-го прикордонного загону в період з 11 по 20 червня 1941 р. було затримано 8 емісарів Грубешувської організації ОУН²⁶.

В останні передвоєнні дні порушення кордону СРСР з боку Німеччини стали повсюдними. Гітлерівці поводитися зухвало, постійно загрожували нашим нарядам, намагалися спровокувати їх на збройний конфлікт.

²⁰ Сб. воєнно-ист. матеріалов Великой Отечественной войны.— М., 1965.— Вып. 16.— С. 77.

²¹ ЦДАРА, ф. 25880, оп. 4, спр. 5, арк. 106—120.

²² ЦАПВ СРСР, ф. 935, оп. 2, спр. 83, арк. 12.

²³ ЦДАРА, ф. 25874, оп. 2, спр. 530, арк. 508.

²⁴ ЦАМО, ф. 131, оп. 422501, спр. 1, арк. 10, 11.

²⁵ ЦДАРА, ф. 25874, оп. 2, спр. 530, арк. 572, 575.

²⁶ Там же, ф. 32891, оп. 3, арк. 1, арк. 7, 8.

18 червня було встановлено, що гітлерівські війська займають вихідні позиції, а місцеві жителі виселяються в тил. З 15 по 20 червня по всій західній прикордонній смузі систематично спостерігалися підвезення важких гармат і встановлення їх на вогневі позиції.

20 червня 1941 р. в документах відзначається, що «на кордоні з'явилися загоны польових військ з ручними кулеметами». Того ж дня в районі прикордонних знаків № 300—301 німецькі солдати накреслили на пісчаному березі Західного Бугу літери «СРСР» і перекреслили їх, при цьому погрожуючи зброєю нашим прикордонникам. У ніч на 21 червня на всій території, де стикалися Білорусія і Україна, було знайдено телефонний кабель, прокладений гітлерівцями через кордон для підключення до лінії зв'язку. В ніч на 22 червня на ділянці 90-го володимир-волинського прикордонного загону кордон перейшов німецький фельдфебель. Він розповів, що наступ розпочнеться о 4 годині ранку. Це повідомлення відразу було передано в Москву й командуванню 5-ої армії²⁷.

Отже, на підставі одержаної інформації Військова Рада округу мала досить чітке уявлення про зосередження військ противника і характер його можливих бойових дій. Про всі розвідувальні дані прикордонні війська терміново повідомляли НКВС СРСР, а командування округу — Генштаб. У міру ускладнення обстановки на кордоні інформація подавалася частіше. Так у травні — червні 1941 р. начальник управління прикордонних військ УРСР двічі на добу (за станом на 9 і 19 години) подавав розвідувальні зведення особисто командуючому військами округу, а начальники прикордонних загонів інформували командуючих арміями²⁸. Крім того, була налагоджена чітка система взаємної інформації штабів²⁹. Усі розвідувальні дані узагальнювалися і надсилалися у Москву.

Комуністична партія, враховуючи обстановку, що склалася, вживала зовнішньополітичних, економічних і військових заходів для того, щоб уникнути війни, а якщо це буде неможливо, — відбити напад імперіалістичних агресорів. Важко пояснити безтурботність і дерзоторопність у здійсненні адекватних дій по підготовці до відбиття ворога. Враховуючи, що в останні роки військово-історична преса дедалі більше уваги приділяє висвітленню «білих плям» передвоєнного періоду, ми спинимося лише на деяких архівних даних, що показують діяльність ЦК КП(б)У і військового командування округу в цей період.

З метою забезпечення оборонного будівництва у смузі Київського військового округу відповідні інстанції 14 лютого 1941 г. приймають рішення про щоденне виділення у західних і східних областях УРСР 19 тис. робітників і 600 підводчиків з кіньми для проведення інженерно-будівельних робіт, а 3 квітня було вирішено, щоб Волинська, Львівська і Дрогобицька області зобов'язувалися до 10 квітня направити з цією ж метою 6445 робітників і 1133 підводи, а також 302 тис. куб. м ділової деревини³⁰. Кілька разів у цьому ж місяці обговорювалися питання виконання спеціального будівництва. Приймається рішення про його додаткове забезпечення 1312 інженерно-технічними працівниками, а також виділення 15000 куб м щєбню, 27000 куб м каменю й засобів ремонту будівельних механізмів³¹.

Події назрівали настільки швидко, вірогідність агресії ставала настільки очевидною, що строки завершення багатьох заходів значно скорочувалися. Так, після детального вивчення спеціалістами з метою поліпшення стану місцевої ППО заплановане раніше на 1942 р. закінчення спорудження командних пунктів і сховищ у Києві, Львові,

²⁷ Баграмян И. Х. Так начиналась война.— М., 1971.— С. 91.

²⁸ ЦАМО СРСР, ф. 461, оп. 4568, спр. 1, арк. 4.

²⁹ ЦДАРА, ф. 334, оп. 5307, спр. 28, арк. 144.

³⁰ ЦАМО СРСР, ф. 131, оп. 542204, спр. 1, арк. 14, 36—37.

³¹ Там же, арк. 56, 60, 63, 64, 83.

Харкові й Одесі переносилося на серпень-листопад 1941 року³². Протягом травня та червня того ж року на території Української РСР нарощували зусилля по забезпеченню оборонного будівництва, намітили нові заходи, однак виконати їх до кінця не дала змоги війна, що почалася. Заходи, що їх проводило військово командування округу по підвищенню готовності військ до відбиття агресії, можна об'єднати у дві основні групи. До першої відносяться ті, що проводилися за рішеннями, постановами і директивами партії, уряду, Наркому оборони і Генштабу Червоної Армії*. До другої — ті, що проводилися безпосередньо в окрузі за рішеннями Військової Ради, командирів і штабів усіх ступенів.

Готуючись до відбиття фашистської агресії, командуючий військами у січні 1941 р. переводить на казарменне становище більш як 5 тис. чол. льотно-технічного складу ВПС округу, розміщуючи їх поблизу аеродромів³³. Тоді було віддано наказ тримати у спорядженому вигляді весь недоторканий запас артпострілів, повністю набитими стрічки станкових кулеметів і 50% дисків до них і ручних кулеметів тощо³⁴.

26 лютого Військова рада округу зобов'язала військові ради 5-ої і 6-ої армій «приступити до підготовки в 141 і 169 стрілецьких дивізіях по два парашутно-десантних батальйони. Решту стрілецьких батальйонів полків цих дивізій готувати до посадочного десанту»³⁵. Починаючи з квітня 1941 р., здійснювалося переведення військ з внутрішніх округів. Прибуття артилерійських полків і легких танкових батальйонів значно збільшувало боєздатність військ. У квітні — травні 1941 р. із складу округу в глиб країни переводилася більшість військових училищ. Площа, що звільнялася, займалася військами, які прибували.

29 травня Генштаб приймає рішення про формування 19-ої армії, до складу якої передавалися всі дивізії 34-го і 25-го стрілецьких корпусів, що прибували з Харківського військового округу³⁶.

Відповідно до директиви Народного Комісара оборони СРСР від 12 червня 1941 р. КОВО були передані 16-та армія у складі 32-го стрілецького та 5-го механізованого корпусів, а також 57-ої окремої танкової дивізії. Війська цієї армії мали зосередитися на території округу з 15 червня по 10 липня 1941 р. На практиці це відбувалося з 18 по 27 червня і у зв'язку з початком війни закінчене не було³⁷.

В середині червня 1941 р. почалося висування у напрямку кордону резервів Військової ради округу — 31, 36, 37, 49, 55 стрілецьких корпусів і деяких з'єднань армій прикриття. Ця акція відбувалася на підставі директиви командуючого округом від 15 червня 1941 р. і здійснювалася під приводом їх передислокації на нову табірну стоянку³⁸.

Водночас в окрузі вживаються й інші заходи, спрямовані на дальше підвищення бойової готовності військ. Директивою від 11 червня командуючий військами округу зажадав від усіх командуючих арміями максимально скоротити строки готовності частин, що піднімаються по тривозі, і перевести їх на воєнне становище.

З метою посилення бойової готовності військ командування округу звернулося до Народного Комісара оборони за дозволом просунути з Луцька до кордону 62-у стрілецьку дивізію 5-ої армії, перевести 193-у стрілецьку дивізію з Коростеня до Павурського табору, управління 13-го стрілецького корпусу із Самбору в Стрий і 3-ю кавалерійську ди-

³² Там же, оп. 450740, спр. 3, арк. 527.

* Цей комплекс заходів мав дуже широкий і всебічний характер. Він потребує спеціального висвітлення і в даній статті не розглядається.

³³ ЦАМО СРСР, ф. 131, оп. 450740, спр. 3, арк. 82—84.

³⁴ Там же, оп. 9776, спр. 9, арк. 16—17.

³⁵ Там же, оп. 113358, спр. 6, арк. 167—168.

³⁶ Там же, оп. 9776, спр. 9, арк. 71—75.

³⁷ Там же, оп. 144256, спр. 19, арк. 12, 13.

³⁸ Там же, оп. 9776, спр. 9, арк. 51—55.

візію з району Жулків — в Ізяславль³⁹. Народний Комісар оборони санкціонував рішення командуючого, що дало можливість значно наблизити частину військ до державного кордону⁴⁰.

12 березня 1941 р. Військова рада округу приймає рішення про будівництво в період з 20 березня по 1 травня 236 км протитанкових рвів і ескарпів⁴¹, наступного дня затверджує «План оборонного будівництва КОВО на 1941 р.», яким передбачалося звести 306 споруд до листопада того року⁴².

18 квітня Військова рада заслуховує доповідь помічника командуючого військами по укріплених районах (УР) генерал-майора Советникова про стан їх бойової підготовки і доповідь генерал-майора А. І. Данилова про стан ППО округу. Обговоривши їх, Військова рада приймає постанову про призов військовозобов'язаних запасу всіх частин ПССЗ, щоб до 1 листопада повністю розгорнути пости в прикордонних батальйонах⁴³. Водночас Військова рада звернулася до Секретаріату ЦК ВКП(б) і Наркому оборони СРСР за дозволом залучити 105 тис. чол. місцевого населення до оборонного будівництва, додатково асигнувавши при цьому 1900 тис. крб., а також довести особовий склад частин УР до штабів воєнного часу⁴⁴.

6 травня приймається постанова про завершення будівництва об'єктів ППО до 1 вересня 1941 р. і намічаються заходи по поліпшенню зв'язку⁴⁵. 16 травня заслуховується доповідь начальника інженерного управління генерал-майора А. Ф. Ільїна-Миткевича з питання будівництва командного пункту в Тернополі, утверджується графік робіт і приймається рішення про формування окремої будівельної ділянки⁴⁶, а також про перевезення запасів дизельного пального далі від кордону⁴⁷.

29 травня 1941 р. Військова рада приймає рішення, спрямоване на підвищення бойової підготовки частин ППО і посилення ППО Києва. З червня із запасу було призвано 1509 чол. командного складу ВПС і до 15 вересня намічено підготувати для цих частин понад 8 тис. різних спеціалістів⁴⁸. Постанови Військової ради округу від 14 і 20 червня 1941 р. стосувалися конкретних питань по організації курсів перепідготовки командного складу піхоти для заміщення посад в укріпрайонах округу і будівництва складських приміщень для артилерійських частин і ВПС округу⁴⁹.

Безсумнівно, в тих умовах найбільш розумним було б рішення про приведення військ округу в повну бойову готовність. Однак те, що відомо й зрозуміло нині, в той час не було досить ясним навіть для Воєнної ради округу. Припускали, що війна почнеться, але не гадали, що так швидко. До того ж, не могли порушити заборону Сталіна на будь-які воєнні дії.

Питання підвищення бойової готовності хвилювали не лише Військову раду округу — командири, начальники штабів вносили також свої пропозиції. Наприклад, командир 17 стрілецького корпусу генерал-майор І. В. Галанін, звертаючись до командування, просив дозволу тимчасово припинити роботи по будівництву довгострокових оборонних споруд і протягом двох діб обладнати свою оборонну смугу. Водночас він зажадав 30 тис. протитанкових мін для розподілення їх

³⁹ Там же, арк. 49—50.

⁴⁰ Воєнно-іст. журн.— 1967.— № 3.— С. 54.

⁴¹ ЦАМО СРСР, ф. 131, оп. 450740, спр. 1, арк. 106.

⁴² Там же, арк. 107—113.

⁴³ Там же, арк. 192—194.

⁴⁴ Там же, оп. 542204, спр. 1, арк. 102—103.

⁴⁵ Там же, оп. 450740, спр. 1, арк. 220—224.

⁴⁶ Там же, оп. 542204, спр. 1, арк. 127.

⁴⁷ Там же, оп. 450740, спр. 1, арк. 249.

⁴⁸ Там же, арк. 292—294.

⁴⁹ Там же, арк. 327—335.

по дивізіях. Розпорядженням начальника штабу округу ці заходи були санкціоновані, але невідомо, якою мірою вони здійснилися. Розумну ініціативу виявив і комендант 12-го управління УР полковник Ігнат'єв, сформувавши за кілька днів до початку війни взвод ПТО⁵⁰. 14 червня 1941 р. начальник штабу округу генерал-лейтенант М. А. Пуркаєв наказав в усіх штабах армій встановити цілодобове оперативне чергування, залучаючи до цього лише командирів, які мали оперативну підготовку⁵¹.

Народний Комісар оборони СРСР з метою наближення управління округу до підлеглих частин 19 червня наказав перемістити штаб до 22 червня в м. Тернопіль і розгорнути там польове управління Південно-Західного фронту. Відповідний наказ про переміщення штабів армій було віддано командуючим округу 21 червня 1941 р.⁵²

Було вжито також заходів, спрямованих на поліпшення зв'язку з підлеглими військами і розвідувальними органами. Для цього командуючому ВПС 19 червня було наказано підготувати і зосередити: дві авіаційні ескадрильї зв'язку в розпорядження начальника військ зв'язку округу на аеродромі Тернопіль до 21 червня; дві розвідувальні авіаційні ескадрильї в районі штабу округу до 23 червня; по одній авіаційній ескадрильї зв'язку і по одній розвідувальній — в розпорядження штабу кожної армії. Начальнику розвідувального відділу округу пропонувалося сформувати три окружних (фронтових) окремих розвідувальних пункти і розгорнути їх в районі Радзехова, Яворова і Надвірної⁵³.

Усі ці заходи проводилися в обстановці секретності в основному в тилу армій прикриття, війська яких продовжували дислокуватися на значному віддаленні від державного кордону.

О 2 годині 30 хвилини 22 червня 1941 р. в штабі округу було прийнято наказ НКО СРСР. В ньому війська попереджувалися про можливий напад німців 22—23 червня і про те, що він може початися з провокаційних дій. Від військ вимагалось не піддаватися на них. Протягом ночі на 22 червня наказувалося таємно зайняти вогневі точки укріплених районів на кордоні, всі частини привести у бойову готовність без додаткового підняття приписного складу.

Природно, що за такий короткий строк неможливо було привести війська в повну бойову готовність. У наказі пропонувалося лише по-тай зайняти вогневі точки і ніяких інших заходів без особливих розпоряджень не вживати. Тому командуючі арміями запитували командуючого округом, а той — Москву, чи слід просувати війська армій прикриття до кордону і чи займати підготовлені там райони оборони. Незважаючи на чисельні запити, чіткої відповіді від командуючого округом не було. В цій обстановці командуючі арміями після взаємної консультації між собою прийняли рішення самостійно дати команду своїм військам про виконання плану прикриття. З одержанням такого наказу з'єднання і частини піднімалися по бойовій тривозі і в момент початку війни лише починали просування до державного кордону з пунктів свого постійного розквартирування.

Отже, надто нерішуче і повільне реагування на обстановку, що склалася в районі державного кордону, призвело до того, що наказ про приведення військ у повну бойову готовність було дано лише за кілька годин до початку війни. До того ж, в ньому не містилося вичерпних і точних вказівок про дію військ в останні години перед початком бойової акції, що призвело, в свою чергу, до нерішучості в ряді нижчестоячих командних інстанцій.

⁵⁰ Там же, оп. 113358, спр. 5, арк. 105.

⁵¹ Там же, оп. 9776, спр. 83, арк. 31.

⁵² Там же, арк. 6, 31.

⁵³ Там же, оп. 97777, спр. 7; оп. 413358; спр. 4, арк. 284.

Час, який мали війська для приведення в повну бойову готовність, був недостатнім. Війська не встигли вийти у призначені райони і смуги оборони, авіація не зосередилася на польових аеродромах, штаби з'єднань і частин продовжували дислокуватися на своїх попередніх пунктах, а частини протиповітряної оборони не змогли своєчасно приготуватися для відбиття масованих ударів ворожої авіації. Все це в цілому і зумовило дальший характер бойових дій, а також мало значний вплив на невдалий для військ Київського особливого військового округу результат перших днів війни.

Одержано 01.08.89

Освещается положение на западной границе СССР в 1940 — первой половине 1941 гг., в частности рассказывается о разведывательной и провокационной деятельности фашистской Германии в то время и о мерах, которые предпринимало против них советское командование.

В. Ю. Мельниченко (Москва)

XII з'їзд РКП(б): Раковський проти Сталіна

Аналізується позиція голови Раднаркому України Х. Г. Раковського з національного питання на XII з'їзді партії, розкривається сутність його незгоди зі Сталіним у цій галузі.

18 липня 1923 р. тільки-но звільнений з посади голови Раднаркому України і призначений повпредом у Великобританію Х. Г. Раковський написав листа Й. В. Сталіну (копія — членам ЦК і ЦКК — РСІ РКП(б), членам Політбюро ЦК КП(б)У). У цьому документі він відверто й сміливо пояснює причини невдоволення ним з боку Сталіна і переведення з України на дипломатичну роботу. Зокрема, в листі Х. Г. Раковського говорилося: «Особливе ставлення до мене товаришів, які керують Політбюро, проявилось набагато раніше. Особливо воно стало очевидним для членів нашої організації на Україні, а також для деяких членів організації в Росії, під час XII партійного з'їзду»¹.

Неважко здогадатися, що Раковський має на увазі «особливе ставлення» до нього, передусім, Сталіна. Знаючи характер і методи роботи з кадрами Генерального секретаря ЦК РКП(б), у нас немає ніяких підстав не вірити твердженню Троцького про те, що вже з кінця 1922 р. Сталін приступив до підготовки справжньої «змови» проти Раковського. Проте залишається нез'ясованим питання про те, чому це сталінське «особливе ставлення» стало настільки очевидним, що протягом трьох місяців після XII з'їзду партії позбавило Раковського не лише посади голови Раднаркому України, а й можливості працювати в Радянській країні? У даній статті автор робить спробу відповісти на це питання шляхом аналізу позиції Раковського з національного питання на XII з'їзді партії — першому після Великого Жовтня з'їзді, де В. І. Ленін не міг бути присутнім через хворобу. Особливе місце у порядку денному з'їзду, як відомо, займало питання «Націо-

¹ Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 112, арк. 109 зв.

нальні моменти у партійному і державному будівництві». З доповіддю у цьому питанні виступив Й. В. Сталін.

Нагадаю, що 16 квітня 1923 р. — напередодні відкриття з'їзду — секретар В. І. Леніна Л. О. Фотієва передала в Політбюро ЦК РКП(б) ленінську статтю «До питання про національності або про «автономізацію», написану в грудні 1922 р. у зв'язку з утворенням СРСР і присвячену проблемі взаємовідносин між народами Радянської країни. В. І. Ленін проаналізував у ній так званий «грузинський інцидент», в якому керівник Закавказького крайового комітету РКП(б) Г. К. Орджонікідзе, підтримуваний Сталіним, дійшов до рукоприкладства у суперечках з членами ЦК Компартії Грузії. Комісія Політбюро ЦК РКП(б) на чолі з Ф. Е. Дзержинським, направлена в Грузію для розгляду конфлікту, прийняла сторону Сталіна і Орджонікідзе, звинувативши у всьому грузинських комуністів. «Я думаю, — писав В. І. Ленін, — що ніякою провокацією, ніякою навіть образою не можна виправдати цього російського рукоприкладства і що тов. Дзержинський непоправно винен у тому, що поставився до цього рукоприкладства легкоковажно»². У статті В. І. Ленін двічі звертається до політичної оцінки ролі Сталіна у конфлікті та й ширше — у здійсненні національної політики. Почавши диктувати її 30 грудня 1922 р., Володимир Ілліч сказав відомі слова про фатальну роль поспішливості і адміністраторського захоплення Сталіна, а також його озлобленості проти горезвісного «соціал-націоналізму». Наступного дня, продовжуючи диктовку, В. І. Ленін вважає необхідним прямо вказати: «Політично-відповідальними за всю цю справді великорусько-націоналістичну кампанію слід зробити, звичайно, Сталіна і Дзержинського»³.

Звичайно ж, Сталін не був зацікавлений у тому, щоб на XII з'їзді партії спливали і піддалися широкому обговоренню, в контексті розгляду національного питання, ці ленінські оцінки. А така загроза існувала — копія статті Леніна була у Троцького, крім того, судячи з усього, Крупська ознайомила з нею грузинських комуністів. Думаю, мав рацію історик Єгор Яковлев, який висловив припущення, що саме Сталін запропонував не виносити ленінський документ на загальне обговорення, а оголосити його по делегаціях з дезавуюючим коментарем⁴. Інша справа, що це рішення було оформлене 18 квітня протоколом засідання президії XII з'їзду РКП(б). Більше того, президія вирішила ленінський матеріал на секції з національного питання не оголошувати. На секції з'їзду, яка спеціально розглядала тези ЦК РКП(б) «Національні моменти в партійному і державному будівництві».

Пізніше на з'їзді Каменев скаже, що ці рішення президії прийняті «в загальних інтересах партії»⁵. Це був один із перших дзвіночків, який сигналізував, що партійна верхівка на чолі з Сталіним починала особисто визначати інтереси всієї партії, навіть не питаючи саму партію. Через рік, на XIII з'їзді партії, так само — по делегаціях — буде зачитаний ленінський «Лист до з'їзду».

Чому ж все-таки Сталін боявся винести ленінський документ на секцію з'їзду? Адже, здавалося б, важко придумати більш логічний крок. Та тому, що в роботі секції брало участь 100 чоловік, найвищим авторитетом для яких був не Сталін, а Ленін. Це не вписувалося в сталінські плани. Отже, ленінську статтю зачитують по делегаціях, аби погасити полум'я, що могло обпекти Сталіна. Проте і в цьому випадку вже перший же делегат, що виступав після доповіді Сталіна, — Буду

² Ленін В. І. До питання про національності або про «автономізацію» // Повне збр. творів. — Т. 45. — С. 341.

³ Там же. — С. 340, 344.

⁴ Яковлев Е. Последний инцидент // Моск. новости. — 1989. — 22 янв.

⁵ Двенадцатый съезд РКП(б). 17—25 апреля 1923 года: Стеног. отчет. — М., 1968. — С. 497, 821.

Мдівані — посилається на неї! Тоді його обриває головуючий — Каменев:

— Товаришу Мдівані, треба слухати головуючого. Вирішено, що ці листи * будуть оголошені по делегаціях і тут опубліковуватися не будуть.

— Я не публікую, — слушно відповів Мдівані, — я тільки окремі місця цитую.

— Сума місць і є опублікування, — парирував Каменев. — ...Я про- сив би утриматись від дійсного опублікування того, що ми вирішили не опубліковувати⁶.

Пройде кілька хвилин і нова спроба Мдівані процитувати ленін-ську статтю буде знову обірвана Каменевим.

— Якщо не можна цитувати, — скаже тоді Мдівані, — то мені дове- деться просто заявити тут товаришам, що в цих листах Володимира Ілліча дуже твердо і виразно сказано якраз те, за що ми боролись⁷.

Мдівані мав рацію. Торкаючись «грузинського інциденту», В. І. Ле- нін продиктував таке: «Коли справа дійшла до того, що Орджонікідзе міг зарватися до застосування фізичного насильства, ...то можна собі уявити, в яке болото ми злетіли. Видно, вся ця затія «автономізації» в корені була неправильна і несвоєчасна»⁸. Як бачимо, Ленін різко кри- тичує Орджонікідзе і Сталіна. Характерно, що після Каменева виступ Мдівані перебивали саме Орджонікідзе (двічі) і Сталін. Давайте вду- маємося: на з'їзді партії, за життя її творця і вождя не дозволяють цитувати його думки, його працю! Здається, таке було вперше.

Той факт, що Мдівані обірвав саме Каменев, не був випадковістю. Якраз на цей час в Політбюро ЦК РКП(б) склалося ядро, яке сам Сталін назвав на XII з'їзді партії — Сталін, Каменев і Зінов'єв. Ця «трійка», спаяна тоді партійною і особистою дружбою, боротьбою з Троцьким, взяла на себе функцію головного керівного центру, вияви- ла нетерпимість до будь-якої критики на свою адресу, схильність до затискування внутріпартійної демократії. Зрозуміло, що Каменев ubez- печив Сталіна від можливих неприємностей у зв'язку з намаганням Мдівані послатися на Леніна.

Пам'ятаючи це, прислухаємося до виступу Раковського, який він, що дуже характерно, почав такою заявою: «Якщо з цілого ряду при- чин нам доводиться шкодувати про відсутність Володимира Ілліча в нашому середовищі, то національне питання є однією з цих причин... Так, товариші, це одне з тих питань, в якому зосереджено найбільше ускладнень для Радянської Росії і для нашої партії. Це одне з тих питань, яке, — це нам потрібно на партійному з'їзді відкрито і чесно сказати, — передвіщає громадянську війну, коли ми щодо нього не вия- вимо необхідної обережності і необхідної уваги»⁹. Раковський добре знав, що далеко не всі делегати будуть з ним згодні. Тому він нама- гався аргументувати свою позицію, зокрема показати, що найменший прорахунок у здійсненні національної політики може викликати ослаб- лення головної сили революції — союзу робітничого класу і селян- ства: «Це є питання змички революційного російського пролетаріату з шістдесятьма мільйонами селян-іноземців, які під національним пра- пором висувають свої вимоги на участь в економічному і політичному житті Радянського Союзу. І ось я говорю: цю обставину нам тут т. Ленін висвітлив би з усією авторитетністю вождя, із усією проник- ливістю свого генія»¹⁰.

* Мова йде про статтю «До питання про національності або про «автономіза- цію».

⁶ Дванадцятий съезд РКП(б). — С. 496—497.

⁷ Там же. — С. 498.

⁸ Ленін В. І. До питання про національності або про «автономізацію» // Повне збір. творів. — Т. 45. — С. 339.

⁹ Дванадцятий съезд РКП(б). — С. 576.

¹⁰ Там же. — С. 576—577.

Затримаю увагу читача на цих словах Х. Г. Раковського. Здавалося б, не сказано нічого особливого — звичні для нас слова про геній і авторитет В. І. Леніна. Але вслухаємося і вдумаємося в них. Раковський гостро відчуває відсутність загальноновизнаного партійного лідера і хоче, щоб усі делегати також відчули це, усвідомили свою зростаючу відповідальність за прийняття рішень без Леніна. Раковський, по суті, дав зрозуміти делегатам XII з'їзду партії, що Генеральний секретар ЦК РКП(б) Сталін, який виступив з основною доповіддю у національному питанні, не має ні ленінського авторитету, ні ленінської проникливості. Дехто зауважить, що це аксіоматична думка. Зараз — так. Але можна твердо сказати, що зародження формули «Сталін — це Ленін сьогодні» почалося ще у 20-і роки. Якби всі у партії, в першу чергу в її керівництві, займали таку ж принципову позицію щодо Сталіна, яку виявив Раковський, наша історія не звернула б на культивський шлях.

До речі, тоді, на XII з'їзді партії, Християн Георгійович цілком відверто висловив свою думку про доповідь Сталіна. Сталося це так. Раковський вичерпав регламент часу і звернувся до делегатів з проханням: «Я прошу продовжити мені час. Прошу 15 хвилин. Я не сказав ще найголовнішого». Йому дають 10 хвилин. Що ж вважав Раковський найголовнішим? «Я вважаю, — відразу сказав Християн Георгійович, — що товариш Сталін зупинився саме на порозі з'ясування підґрунтя національного питання в нас. Він мав би піти далі і розкрити, чому ми втретє порушуємо це питання перед з'їздом партії?»¹¹ (Малося на увазі, що національне питання розглядалося на VIII і X з'їздах партії. — В. М.)

Неважко здогадатися, що Сталін добре запам'ятав ті слова Раковського, як і його звернення до авторитету Леніна, затаїв неприязнь. Тим паче, що Християн Георгійович сміливо поставив питання, якого Сталін не зачіпав, вказавши на корінне розходження, яке дедалі більшає, між партією, її програмою, з одного боку, і державним апаратом — з іншого. «Наші партійні товариші в багатьох випадках, і зокрема в національному питанні, — наголосив Раковський, — піддаються не партійній, не класовій пролетарській психології, а тому, що ми можемо назвати м'яко відомчою, апаратною, бюрократичною психологією, впливові наших державних органів...»¹² Залишається тільки дивуватися сьогодні, як точно і вчасно діагностував Раковський страшну хворобу відомчості. Як нещадно викрив її коріння: «Справа в тому, що наші центральні органи починають дивитися на управління всією країною з точки зору їхніх канцелярських зручностей»¹³.

Зверніть увагу — «починають дивитися». Раковський ніби нагадує, що могло бути та й було по-іншому. А якщо було, то коли ж? На це питання можна відповісти словами самого Раковського. На VI Всеукраїнському з'їзді Рад (1921 р.) він говорив: «Протягом десяти минулих місяців у відносинах комісаріатів досягнуто великих успіхів. По-перше, тепер немає жодного об'єднаного федеративного комісаріату, який не мав би свого відповідального представника в Раднаркомі України; по-друге, представник господарчих органів України товариш Полоз знаходиться в Раді Праці і Оборони в Москві; по-третє, відносини між уповноваженими об'єднаних комісаріатів, які перебувають у Раднаркомі України і самими комісаріатами в Москві, стають все ефективнішими...

У дусі нової економічної політики розвивається тенденція надання місцевим органам значно більшої автономії і свободи дій, ніж вони мали до цього часу»¹⁴.

¹¹ Там же. — С. 579.

¹² Там же. — С. 580.

¹³ Там же.

¹⁴ Шостий Всеукраїнський з'їзд Рад: Стеног. відчит. — Харків, 1921. — С. 20.

Вважаю ці слова голови Раднаркому України принципово важливими! Він не заперечував огульно діяльність центральних наркоматів, глибоко відчув і високо оцінив перші ж позитивні зрушення у відносинах між наркоматами Росії і України, що намітилися за часів Леніна в умовах непу.

Проте йшов час, і Раковський спостерігав, як без вождя партії (В. І. Ленін був хворий) спотворюються, обюрокчуються, заформалізуються в цілому правильні принципи.

Він реагував на це дуже гостро. Якщо читач уважно проаналізує виступ Раковського на XII з'їзді партії, то знайде там заяву про те, що «союзне будівництво пішло неправильним шляхом». Уже одне це багато років викликало негативну оцінку позиції Раковського, адже в той час, як відомо, з національного питання ще приймалися в цілому контрольовані В. І. Леніним рішення.

Однак осмислимо цю заяву в контексті всього сказаного головою Раднаркому України: «Товариші, я заявляю, що союзне будівництво пішло неправильним шляхом. Як вам відомо, це думка не лише моя — це думка Володимира Ілліча. Я ще у вересні сигналізував у спеціальній доповідній записці ЦК про помилку, що готувалася»¹⁵.

Отже, цілком ясно, що Раковський у квітні 1923 р. і далі виступає проти ідей і задумів сталінського «плану автономізації», рішуче засудженого В. І. Леніним і ним самим у доповідній записці до ЦК партії від 28 вересня 1922 р.¹⁶

Такий його незмінений підхід видається, на перший погляд, статичним, адже всім відомо, що Сталін вніс до свого проекту восени 1922 р. кардинальні поправки, хоч і приховав від ЦК РКП(б) фактичне авторство Леніна нового варіанту цього важливого документа. Нагадаю, що В. І. Ленін через хворобу не зміг бути присутнім на Пленумі ЦК РКП(б) 6 жовтня 1922 р. Сталін же повернув справу так, що проект резолюції Пленуму про взаємовідносини між РСФРР і радянськими республіками був представлений як вироблений лише «членами комісії тт. Сталіним, Орджонікідзе, Мясниковим і Молотовим». Про Леніна навіть не згадувалося. Насправді ж Пленум ЦК повністю підтримав саме ленінські пропозиції про утворення СРСР на засадах інтернаціоналізму і рівноправності.

Повернемося до позиції Раковського на XII з'їзді РКП(б). Невже ж він не бачив істотної зміни документа, що був покладений в основу утворення Союзу РСР? Гадаю, що бачив. На мій погляд, він виступав не проти ленінської постановки питання про утворення Союзу РСР, а проти сталінської практики взаємовідносин РСФРР та інших братніх республік. Голова Раднаркому України не з чужих слів, а з особистого досвіду знав про великодержавні настрої в практиці окремих наркоматів, непоодинокі випадки перевищення ними своїх повноважень, добре бачив прояви централістсько-бюрократичної тенденції. Він слушно вважав, що ці явища треба викорінювати в зародку й тим самим покласти край спробам применшення незалежності республік, ущемлення їхніх національних інтересів. Так, реакція його була подекуди зайве гострою. Скажімо, він зробив на з'їзді висновок про те, що центральні радянські органи «стали господарями всього нашого життя. Немає такого кроку, який можна було б зробити національній республіці і про який можна було б заздалегідь сказати, що його можна зробити. Повітовий виконком більше знає свої права, ніж національні республіки»¹⁷. Очевидно, тут маємо певний полемічний перегин. Точнісінько так звучать, народжені в запалі суперечки, заключні слова

¹⁵ Двенадцатый съезд РКП(б).— С. 582.

¹⁶ Докладно див.: Был ли Х. Г. Раковский конфедералистом // Вопр. истории КПСС.— 1989.— № 7.

¹⁷ Двенадцатый съезд РКП(б).— С. 581—582.

про те, щоб «відібрати у союзних комісаріатів дев'ять десятих їхніх прав і передати їх національним республікам»¹⁸.

В науковій літературі останніх двох років ґрунтовно показана справді інтернаціоналістська позиція Раковського в питанні про утворення СРСР, і це повинно вберегти нас від примітивізації висловлювань голови Раднаркому України. Неправильним було б також просто відмахнутися від емоційної запальності Раковського. До речі, запальність і полемічність виступу Раковського не залишилися поза увагою. Скажімо, Зінов'єв у своєму виступі відзначив, що «Раковський тут виступав, можливо, дещо перебільшено», що його думки викладені в «занадто пристрасній промові». Зінов'єв так пояснював характерні риси виступу Раковського: «Це, можливо, почасти теж викликане натиском «великодержавників» і є реакцією»¹⁹. Сьогодні дуже важливо відібрати в думках Раковського зерна істини, тверезі судження, висновки прогностичного характеру.

Ми були навчені сталінським «Коротким курсом» судити про справжній стан справ і писати історію винятково за прийнятими резолюціями. Тоді як часто-густо прекрасна резолюція, будучи політично правильним орієнтиром, ідеалом, закликом і керівництвом до дії, на практиці здійснювалася далеко не просто й не відразу. «...Ми ще десять резолюцій можемо писати, але, крім захаращення бібліотек і архівів, це нічого не принесе,— говорив Раковський.— Треба йти шляхом практичного розв'язання питання»²⁰.

Цей розрив між словом і ділом непокоїв не лише Х. Г. Раковського, скажімо, він став лейтмотивом виступу з національного питання на XII з'їзді РКП(б) М. О. Скрипника. «Товариші,— запитував він,— у чому причина такого ставлення, у чому причина того, що наша лінія, дуже давно намічена, так перекручується при проведенні? Хіба щонебудь нове пропонується в тезах Сталіна? Нічого. Лінію давно намічено, ще в 1913—1914 рр. Її було намічено Леніним...». М. О. Скрипник наголошував, що «суперечність між теорією і практикою... необхідно випалити розпеченим залізом, необхідно, щоб наша теорія, принципова лінія справді здійснювалася на практиці»²¹.

Сьогодні нам цілком зрозумілі тривоги й побоювання Раковського, який виступав проти відомчості, за надання республікам правових гарантій від відомчих домагань. Історичний досвід показав, що демократичний централізм нерідко порушувався саме через всевладдя відомств, прийняття вольових рішень у центрі без достатнього врахування інтересів республік. Ми знаємо, що сталінський поворот до жорсткої централізації особливо болісно позначився у звуженні прав союзних республік, призвів до придушення їх самостійності. Доведений Сталіним до абсолюту, такий курс спричинив відверте свавілля у розв'язанні національних питань, деформував, спотворив ленінську національну політику партії.

Х. Г. Раковський вже тоді, у 1923 році, безпощадно анатоміював сталінське розуміння централізації у союзному будівництві: «Якщо під централізацією розуміти зосередження влади в руках одного центрального органу і перетворення всієї маси в слухняне знаряддя для виконання наказів центральної влади, якщо під централізацією розуміти усунення ініціативи, господарської, політичної і адміністративної самодіяльності,— інакше кажучи,— якщо розуміти під централізацією ту бюрократичну мертву централізацію, що була синонімом свавілля, то, звичайно, немає більшого ворога Радянської влади, ніж централізація. Радянська влада— це значить втягування широких робітничих, а через них і селянських мас у політичне життя країни. Але

¹⁸ Там же.— С. 582.

¹⁹ Там же.— С. 603.

²⁰ Там же.— С. 582.

²¹ Там же.— С. 571, 572.

якщо політичне життя буде привілеєм купки людей, то, звичайно, ніякого втягування трудящих мас в управління країною не буде, і Радянська влада втратить свою найголовнішу опору. Проти такої централізації комуністи завжди ведуть рішучу боротьбу»²².

Думаю, що читач погодиться — Раковський дав блискуче визначення сталінського розуміння централізації задовго до того, як воно було повною мірою реалізоване на практиці. Х. Г. Раковський дивився далеко вперед, його застереження мали життєво важливий характер.

Дискусія між Сталіним і Раковським з особливою силою розгорілася на заключному шістнадцятому засіданні з'їзду ввечері 25 квітня після доповіді Сталіна про роботу секції з національного питання, яка працювала над відповідною резолюцією з'їзду. Не одержавши підтримки в секції, — Сталін в цілому контролював там ситуацію — Раковський виявив політичну мужність і виступив на з'їзді з двома поправками до резолюції з'їзду з національного питання.

— Товариші, я вношу першу поправку, дозвольте мені її мотивувати, — заявив Раковський відразу після виступу Сталіна.

...— Я вважаю за потрібне, щоб в тезах **— у тій чи іншій редакції, тут я на цьому не наполягаю, в кінці тієї чи іншої тези, це справа Сталіна або ЦК, — було згадане те, що ми останнім часом так часто чули від Володимира Ілліча: для того, щоб ми за межами наших Радянських республік могли стати центром боротьби пригноблених національностей, ми повинні всередині, у себе, в межах наших радянських республік, дати правильне розв'язання національного питання. Бо якщо ми там, за кордоном, будемо говорити про національне самовизначення, а в своїй країні не будемо цього давати, то, звичайно, кожний нас буде дорікати за лицемірство. Нагадаю, — продовжував він, — слова Володимира Ілліча: «Ми не маємо права в цій галузі допускати найменших помилок, підриваючи нашу принципіальну ширість, — це його слова, — вона може підірвати нашу боротьбу за захист пригноблених народностей проти імперіалізму»***. У зв'язку з цим я пропоную включити до резолюції таку тезу, скоротивши її у порівнянні з тим, що давав на засіданні секції з національного питання:

«Величезне революційне значення, якого набуває боротьба народів Сходу і колоній за їх визволення від гноблення імперіалістичних держав, а також національні рухи в різних окупованих провінціях, що спалахнули знову в Європі, ще більше зобов'язують партію теоретично і практично правильно розв'язати національне питання в межах Союзу Радянських Республік.

Тільки найсуворіше узгодження нашої політики з національного питання всередині країни з тією політикою, яку ми проводимо з національного питання в нашій державній і партійній політиці за кордоном, може надати Союзу Радянських Республік і Комуністичній партії такого морального авторитету і тієї принципіальної широти, які зроблять з них цілковиту опору в боротьбі світового пролетаріату з імперіалізмом»²³.

Відразу після внесення цієї поправки Раковським виступив Сталін, який сказав таке:

— Хоч Раковський змінив втрое і скоротив вчетверо ту резолюцію, яку він запропонував в секції, все ж я рішуче проти його поправ-

²² Раковский Х. Союз Социалистических Советских Республик: Новый этап в советском союзном строительстве. — Харьков, 1923. — С. 20—21.

** Идется про тези ЦК РКП(б) «Національні моменти в партійному і державному будівництві», які обговорювалися на секції з національного питання.

*** Раковський не зовсім точно наводив слова В. І. Леніна із статті «До питання про національності або про «автономізацію», де сказано: «Інша справа, коли ми самі потрапляємо, нехай навіть у дрібницях, в імперіалістські відносини до гноблених народностей, підриваючи цим повністю всю свою принципіальну ширість, весь свій принципіальний захист боротьби з імперіалізмом» (Повне збір. творів. — Т. 45. — С. 345).

²³ Двенадцатый съезд РКП(б). — С. 656—657.

ки, і ось чому. Наші тези в національному питанні будуються так, що ми немов повертаємось лицем до Сходу, маючи на увазі ті важкі резерви, які там перебувають у дрімотному стані. Все національне питання ми поставили в зв'язку із статтею Ілліча, який начебто жодного слова про Захід не говорить, тому що не там центр національного питання, а в колоніях і напівколоніях на Сході ****.

— Раковський хоче, щоб ми, обернувшись до Сходу, разом з тим, обернулись і до Заходу. Але це неможливо, товариші, і неприродно, бо люди взагалі або в один бік повертаються лицем, або в інший,— повертатися в обидва боки в один і той самий час не можна. Ми не можемо і не повинні ламати загальний тон тез, їх східний тон. Ось чому я думаю, що поправка Раковського повинна бути відкинута²⁴.

Поправка Раковського була відкинута. Кожен дослідник має змогу оцінити позицію голови Раднаркому України самостійно, що ж стосується автора, то він не вважає наведену Сталіним аргументацію переконливою, а поправку Раковського неприйнятною. Додам також, що пасаж Генсека висвітлює не тільки авторитарність сталінського тону, що вже складалася, але й схематизм й недіалектичність його думки.

Знову на трибуні з'їзду Раковський:

— Товариші, друга поправка має багато більше значення. Друга поправка має значення для нас. Ми вважаємо,— я говорю це від імені українських товаришів *****,— що була допущена величезна помилка сьогодні в секції, де прийняли формулювання Сталіна про двопалатну систему *****. Перш за все, товариші, щоб уникнути всяких суперечок, я заявляю, що ми є палкими прихильниками двопалатної системи. Отже, не про це йде мова. Для чого була створена двопалатна система? Для того, щоб вона давала гарантії окремим республікам. Ось сенс двопалатної системи. За тим рішенням, яке було прийняте сьогодні, двопалатна система не тільки не дає нам, окремим республікам, ніякої гарантії, а, навпаки, вона закріплює фактично ще більше ту систему, яку ми тепер маємо,— систему, яка виражається в тому, що в нас з 360 депутатів у союзному ЦВК 280, а може й більше, від РСФРР. А від усіх незалежних республік разом узятих — лише 80. Що сьогодні прийняла комісія? Вона прийняла таке: що в так званій другій палаті всі національності,— я звертаю увагу на це слово,— національності будуть брати участь з однаковою кількістю голосів. Таким чином, кожна з 15 автономних республік і областей РСФРР буде мати по 4 голоси...

Що ж виходить? А виходить те, що фактично РСФРР матиме 64 або 70 голосів, Україна матиме 4 голоси, Білорусія матиме 4 голоси...

За цими підрахунками Раковського стоїть турбота про реальні права республік у Палаті Національностей. (Нагадаю, до речі, що зараз Рада Національностей вибирається з числа народних депутатів СРСР за такими нормами: 11 депутатів — від кожної союзної респуб-

**** Сталін мав на увазі ленінську статтю «Краще менше, та краще» (Повне зібр. творів.— Т. 45.— С. 368—383).

²⁴ Там же.— С. 657.

***** Від цієї дуже важливої заяви Раковського, що свідчить про те, що він говорив від імені ЦК КП(б)У, відмежувався лише Квірінг, який сказав таке:

— Товариш Раковський, пропонуючи останню поправку, мав рацію, коли він говорив, що вносить її від імені української організації. Правильно також і те, що я, як член ЦК нашої української організації, голосував за цю поправку. Але вже тоді на Україні з деякими товаришами я говорив про те, чи не допустили ми помилки в цьому питанні. Тут я переконався в тому, що справді ця помилка була нами допущена, і полягає вона, на мою думку, головним чином, у тому, що ця наша пропозиція національними автономними республіками може бути прийнята як спроба ущемити інтереси цих національностей республік. Виходячи з цих міркувань, я голосував за пропозицію Сталіна, а не за поправку Раковського. (Дванадцятий съезд РКП(б).— С. 661).

***** Йдеться про Палату Союзу і Палату Національностей ЦВК СРСР.

ліки, 4 депутати — від автономної республіки, 2 депутати — від автономної області і один депутат — від автономного округу).

«Я вважаю,— продовжував Раковський,— що необхідно за наших різних ступенів культурності і політичного розвитку зберегти федерацію, і тоді треба сказати, що в другу палату входять не національності, а державні об'єднання, і ми давно сказали товаришу Сталіну, що ми, Україна, не хочемо мати однакову кількість голосів з РСФРР. Ні, ми значно скромніші, ми були б раді, якби РСФРР, як державне об'єднання, задовольнилася б у цій палаті голосами не більше двох п'ятих, і ці дві п'ятих голосів розподілити між різними автономними республіками, що до РСФРР входять...

Я підтримую таку пропозицію: «Жодне з держоб'єднань, яке входить у другу палату, не може мати більше двох п'ятих усіх голосів»²⁵.

Знову ж таки із різким запереченням проти цієї поправки Раковського виступив Сталін, який почав так:

— Я цю поправку вважаю кардинальною за своїм значенням. Коли її прийме з'їзд, то я мушу сказати, що тези будуть перекинуті догори дном. Раковський пропонує побудувати другу палату так, щоб туди входили представники державних об'єднань. Він вважає, що Україна є державне об'єднання, а Башкирія ні. Чому?.. Я думаю, що ми не можемо зійти з точки зору рівності республік і національностей в другій палаті, особливо щодо східних національностей...²⁶

Перервемо на якийсь час виступ Сталіна. Зазначимо, що сьогодні ми вже повною мірою ознайомлені з його розумінням «рівності» республік, які входили до РСФРР на правах автономних. Зазначимо також, що Сталін повністю ігнорував ленінські думки про два типи федерації — федерація незалежних радянських республік і федерація, заснована на автономії. На його погляд, не було істотної різниці між українським і башкирським типом федеративного зв'язку. Тоді як В. І. Ленін ще у 1920 р. писав: «Федерація уже на практиці виявила свою доцільність як у відносинах РСФРР до інших радянських республік (угорської, фінської, латвійської в минулому, азербайджанської, української в сучасному), так і всередині РСФРР у відношенні до національностей, які не мали раніше ні державного існування, ні автономії (наприклад, Башкирська і Татарська автономні республіки в РСФРР, створені в 1919 і 1920 роках)»²⁷.

На заключення Сталін сказав: «Я вважаю, що було б справедливіше, доцільніше і революційно вигідніше з точки зору управління такою великою країною, як Союз Республік, що має 140 мільйонів населення,— було б краще зробити так, щоб там, у другій палаті, було рівне представництво всіх республік і національних областей. Республік у нас автономних — 8, незалежних теж — 8, Росія увійде як республіка, областей у нас 14, це й буде та сама друга палата, яка відобразить всі потреби і нужди національностей і полегшить управління такою великою країною. Ось чому я думаю, що поправку Раковського треба відкинути»²⁸.

Поправка Раковського була відкинута. З історичної дистанції майже у 70 років добре видно тепер сутність сталінської «справедливості, доцільності і революційної вигідності» в «управлінні» багатонаціональною країною. Читач може самостійно проаналізувати й позицію Раковського. Думається, що коментувати її немає потреби. Відзначу лише, на мій погляд, найголовніше: погляди й пропозиції Раковського методологічно співзвучні орієнтирам і реаліям сьогодення, а сама його позиція була відверто антисталінською. Звичайно ж, мо-

²⁵ Двенадцатый съезд РКП(б).— С. 658.

²⁶ Там же.— С. 659.

²⁷ Ленін В. І. Первісний начерк тез по національному і колоніальному питаннях // Повне зібр. творів.— Т. 41.— С. 155—156.

²⁸ Двенадцатый съезд РКП(б).— С. 659—670.

ва не йде про те, що цю позицію можна перенести на сьогоднішній ґрунт у буквальному розумінні. Проте неважко переконатися, що уявлення Раковського про можливі шляхи будівництва радянської багатонаціональної держави більше відповідали ленінським, ніж платформа Сталіна. Х. Г. Раковський в цілому правильно ставив питання про розширення прав союзних республік у рамках радянської федерації і недопущення ущемлення їхніх національних інтересів. Правоту Раковського підтвердила історія. Як відомо, ще в листопаді 1988 р. Президія Верховної Ради СРСР визнала доцільним у рамках наступного етапу політичної реформи розробити на основі конституційних норм систему заходів і державно-правових механізмів для забезпечення політичних, соціально-економічних інтересів союзних республік, розширення і захисту їхніх суверенних прав у Союзі РСР. Зараз ця величезної ваги робота активно ведеться.

Хочу сказати ще ось що. Раковський, як і будь-який інший політичний діяч, міг помилятися й помилявся²⁹. Однак він ніколи не діяв з націоналістичних позицій, ніколи не провокував розбрату в сфері міжнаціональних відносин, свято шанував дружбу українського і російського народів. Його судження бували різкими, полемічно гострими, але не були непродуманими.

Повне й багаторічне забуття або перекручення політичних і теоретичних поглядів таких людей, як Раковський, обійшлося нам дорого, зашкодило практиці міжнаціональних відносин. Сталінська нетерпимість до інакомислення призвела до згасання ролі політичного і теоретичного передбачення в житті радянського суспільства. Однак прислухатися до думок з того далекого й близького часу не пізно й зараз. Хоча б ось до цих слів Раковського, сказаних у квітні 1923 р. про те, що національне питання «тепер розв'язане на більш-менш тривалий період. Я не вважаю, що його розглянуто назавжди. Ні, до цього питання нам доведеться ще сто разів повернутися»³⁰. Можливо, тут цифра звучить знову полемічно гостро, але по суті голова Раднаркому України Християн Георгійович Раковський, виявляється, мав рацію.

Національне питання в Радянському Союзі останнім часом набуло виключної гостроти. Розв'язання проблем, що виникли у зв'язку з цим, має величезне значення не лише для оздоровлення міжнаціональних відносин, але й для долі перебудови і майбутнього нашої країни. У повному обсязі нова національна політика партії в сучасних умовах була розглянута на вересневому (1989 р.) Пленумі ЦК КПРС. Прийнята на Пленумі платформа партії стала політичною основою Законодавчої роботи по перебудові радянської федерації, наданню нової якості Радянській федеративній державі.

Одержано 28.08.89

Анализируется позиция председателя Совнаркома Украины Х. Г. Раковского по национальному вопросу на XII съезде партии, раскрывается сущность его несогласия со Сталиным в этой сфере.

²⁹ Докладніше див.: Х. Г. Раковський і державні відносини Радянської України з Радянською Росією (1919—1920 рр.) // Укр. іст. журн.— 1989.— № 3.

³⁰ Бюллетень VII Всеукраїнської конференції Коммунистической партии (большевиков) Украины.— Харьков, 1923.— С. 149.

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Г. В. Стрельський (Київ)

Мемуари перших комсомольців як історичне джерело

Розкривається процес формування обширного фонду спогадів безпосередніх організаторів і ветеранів комсомолу України. Робиться спроба показати, що нового, важливого дають вони науці, чим і наскільки збагачують наші знання про створення і діяльність ЛКСМУ в буремні роки громадянської війни, про життя і героїчні справи перших комсомольців республіки. Підкреслюється значення цього роду джерел для створення повної і правдивої, без «білих плям», прикрашування та очорнення, історії комсомолу України.

Історіографія історії ВЛКСМ та її бойового загону — ЛКСМУ налічує багато монографій, брошур, збірників статей тощо. Тільки в 70-ті роки їх опубліковано більш як дві тисячі¹. На жаль, у них виразно проявилися такі типові для історичної літератури застійного і попереднього періодів недоліки, як парадність, лакування дійсності, замовчування «заборонених» чи «незручних» для когось тем, подій, фактів, окремих осіб і кон'юнктурне випинання інших, безлюдність багатьох сторінок. Показовим щодо цього є, наприклад, відсутність у працях того часу навіть згадки про ту значну роль, що її відігравав у підготовці та проведенні перших трьох з'їздів КСМУ голова Раднаркому УСРР Х. Г. Раковський, про його мобілізуючі промови на засіданнях цих комсомольських форумів республіки.

Багато в цій літературі слів про різні «походи» та інші масові заходи комсомолу, про успіхи червоних слідопитів, досягнуті під високим і правильним гаслом «Ніхто не забутий, ніщо не забуто!». Але ще не створено історичних нарисів (або хоча б найстисліших біографічних довідок) про більшість навіть керівних працівників першого покоління комсомолу України, в тому числі й про тих, кого було обрано до складу першого ЦК КСРМУ і його президії, про перших комсомольців України, відзначених за подвиги в громадянській війні найвищою тогочасною нагородою Радянської влади — орденом Червоного Прапора тощо.

Чимало сторінок історії комсомолу України вимагають переосмислення, нового написання. Створення повної і правдивої, без «білих плям», прикрашування та очорнення, історії комсомолу України, як і всієї ВЛКСМ — невідкладне й почесне завдання науковців, гостро поставлене перебудовою. Успіх його реалізації вирішальною мірою залежить від повноти виявлених дослідниками історичних джерел, їх доступності, надійності прийомів їх аналізу.

Особливе місце серед цих джерел займають мемуари (спогади, автобіографії, щоденники) безпосередніх учасників молодіжного руху на Україні в 1917—1920 рр., організаторів ЛКСМУ. Вони належать до літератури, яку В. І. Ленін називав «... найкращим читанням для молодих робітників...»².

Специфіка мемуарів як джерел суто особистого, індивідуального походження визначає те, що в них поряд з цінними, нерідко унікаль-

¹ Криворученко В. К. Состояние и перспективы научной разработки истории комсомола // Позывные истории.— М., 1982.— Вып. 7.— С. 162.

² Ленін В. І. Іван Васильович Бабушкін: Некролог // Повне зібр. творів.— Т. 20.— С. 77.

ними фактами і деталями трапляються різного роду помилки й неточності, перебільшення та інші мимовільні або й умисні перекручення історичної дійсності, зумовлені суб'єктивністю сприйняття подій чи обмеженими можливостями людської пам'яті. На зміст спогадів певним чином впливають такі фактори, як час та історичні умови їх написання і публікації, міра обізнаності автора з описуваними подіями, його професія, інтелект, особисті симпатії й антипатії тощо.

Використання мемуарів, як й інших історичних джерел, вимагає застосування широкого арсеналу прийомів критичного аналізу. Без ретельного вивчення походження, мети, часу та умов створення тих чи інших спогадів, без аналізу й зіставлення їхнього змісту з даними інших джерел неможливо визначити їх достовірність і об'єктивну цінність для історичної науки*.

На основі такого підходу до мемуарної літератури у цій статті розкривається процес формування досить обширного фонду спогадів безпосередніх організаторів і ветеранів комсомолу України, робиться спроба показати, що нового, важливого дають вони науці, чим і наскільки збагачують наші знання про створення і діяльність ЛКСМУ в буремні роки громадянської війни, про життя і героїчні справи перших українських комсомольців.

Характерно, що перші з цих мемуарів побачили світ у партійній, радянській, комсомольській пресі — зокрема, в журналах ЦК РКСМ («Юний комуніст», «Смена») і ЦК КСМУ («Юний комуніст») — ще під час громадянської війни та на початку 20-х років, задовго до появи документальних публікацій і наукових досліджень з історії комсомолу.

Значне місце спогади перших комсомольців України посіли серед джерел, які були видані істпартами у 20-ті роки (в численних збірниках, журналах «Пролетарская революция», «Літопис революції» тощо)**.

Найважливішу роль у справі збирання й публікації спогадів з цієї тематики відіграв створений у 1921 р. при ЦК РКСМ Істмол (Комісія по вивченню юнацького руху) з його відділеннями при ЦК КСМ союзних республік, обкомах і міськкомах комсомолу. Широко публікуючи спогади про становище робітничої молоді, умови її праці й побуту, участь у революційному русі та громадянській війні, про комсомольців, які віддали за перемогу в ній найдорожче — власне життя, працівники істмолів справедливо розглядали їх не лише як фундамент майбутніх досліджень, а насамперед як «підручники життя», важливий засіб ідейно-політичного і морального виховання юних поколінь.

У звітах голови Істмолу ЦК РКСМ А. А. Кірова за 1925—1926 рр. в числі тих, що працювали найбільш плідно, було справедливо названо і створений у 1922 р. Істмол при ЦК КСМУ³. Активну участь у його видавничій і пропагандистській роботі брали партійні та державні діячі України Г. І. Петровський, М. О. Скрипник, Х. Г. Раковський, М. І. Подвойський, В. П. Затонський, С. І. Гопнер та ін.

Центральний і місцеві (окружні та міські) істмоли України опублікували більше як 30 збірників, куди ввійшли переважно спогади ветеранів комсомолу⁴. На особливу увагу заслуговують 16 збірників

* Ці питання детально розглядаються в ряді спеціальних праць з джерелознавства, зокрема й автора цих рядків (Стрельський Г. В. Мемуари как источник изучения истории Великого Октября на Украине.— Киев, 1978.— С. 106—132).

** Цей сюжет уже розглядався в ряді праць, зокрема й автора цих рядків.

³ Историография истории ВЛКСМ: Сб. науч. трудов.— М., 1979.— С. 30.

⁴ Трипольская трагедия.— Харьков, 1923.— 92 с.; Десять лет Харьковской организации ЛКСМУ (1917—1927).— Харьков, 1927.— 184 с.; Комсомол у громадянській війні.— Харків, 1929; Три года борьбы и работы.— Киев, 1923.— 55 с.; В огні.— К., 1929; Днепровский комсомол. 1917—1927.— Днепрпетровск, 1927.— 122 с.; Десять лет.— Одесса, 1927.— 120 с.; Десять лет Луганского комсомола.— Луганск, 1929.— 93 с.; Юношеское движение.— Николаев, 1927.— 107 с.; Збірник з історії

«Юношеское движение» («Юнацький рух»), що видавалися в Харкові як періодичний орган Істмолу при ЦК КСМУ з 1923 по 1933 р. (а не по 1925 р., як стверджують деякі дослідники історії ВЛКСМ)⁵. У них вперше побачили світ спогади С. Д. Височиненка, П. Воробйова-Семінова, С. Й. Ігната, М. А. Окулика, П. Перли, С. М. Білокриницького, О. К. Ситниченко, С. П. Мальчикова, С. П. Урицького, Г. С. Ларського, О. С. Тарханова, І. Ф. Райченка, С. З. Лейкіна та інших безпосередніх організаторів комсомолу України. Мемуари деяких з них читачі одержали у вигляді окремих книжок⁶.

В роки сталінського свавілля тяжкі часи переживала й історико-партійна мемуаристика. Проте погодитися з висновком деяких авторів про її повний занепад з 30-х до середини 50-х років, мабуть, усе ж не можна. Її розвиток, набравши якісно нових рис і суперечливих тенденцій, тривав і в цей період.

Значного імпульсу роботі над збиранням і публікацією мемуарів учасників подій 1918—1920 рр., зокрема й ветеранів комсомолу, надала підготовка до видання багатотомної «Історії громадянської війни», розпочата з ініціативи О. М. Горького і за рішенням ЦК ВКП(б) в 1931 р.⁷ За три-чотири роки у Головній редакції «Історії...», за свідченням академіка І. І. Мінца, що тоді очолював її секретаріат, «самих лише мемуарів нагромадилося понад 5000»⁸. Серед них було чимало спогадів перших комсомольців України про їхню участь у громадянській війні. Деякі з них побачили світ і в тематичних збірниках матеріалів⁹, що випускалися Головною редакцією «Історії...», зокрема, й у спеціальному збірнику, присвяченому 20-річчю комсомолу¹⁰. Чимало спогадів з даної тематики було опубліковано в ці роки видавництвом ЦК ВЛКСМ «Молодая гвардия»¹¹ та в центральній комсомольській періодиці¹².

Яскраві сторінки літопису бойової слави комсомолу України часів громадянської війни відтворюють у своїх спогадах відомі радянські воєначальники — М. В. Фрунзе, О. І. Єгоров, С. М. Будьонний, І. Х. Паука, О. І. Городовиков, В. М. Примаков, А. В. Полупанов та ін. Вони були надруковані Військвидавом¹³, а також у журналах Нарко-

ЛКСМУ на Полтавщині.— Полтава, 1928.— 51 с.; Десять років комсомолу Мелітопольщини.— Мелітополь, 1929; та ін.

⁵ Див.: Істориография истории ВЛКСМ.— С. 35. Ця помилка, очевидно, пов'язана з тим, що перші чотири номери збірника було видано в 1923—1925 рр. російською мовою, а решта (з 5-го по 16-й) — українською (у 1932—1933 рр.— під назвою «Комуністичний юнацький рух»).

⁶ Білокриницький С. В один союз: 1-й съезд коммунистических организаций рабочей и крестьянской молодежи Украины.— Харьков, 1925.— 84 с.; Білокриницький С. Очерк истории ЛКСМ Украины.— Харьков, 1926; Білокриницький С. Перший з'їзд ЛКСМУ.— Х., 1927; Яковлев А. и Окулик М. На пути исканий: II съезд Коммунистического союза молодежи Украины.— Харьков, 1924.— 119 с.; Фастовський В. Трипільська трагедія.— Х., 1926.— 64 с.; Лейкин С. Донецкая молодежь в пролетарской революции.— Харьков; Одесса, 1930.— Ч. 1.— 368 с.

⁷ Правда.— 1931.— 31 июля.

⁸ Двадцать пять лет исторической науки в СССР.— М.; Л., 1942.— С. 158.

⁹ На Врангеля.— М., 1933.— 50 с.; Женщина в гражданской войне.— М., 1938.— 248 с.; Перекоп.— М.; Л., 1941.— 260 с. та ін.

¹⁰ Героическая юность.— М., 1938.— 192 с.

¹¹ В огне революции.— М., 1932.— 167 с.; Легендарный начдив (Щорс).— М., 1935.— 83 с.; Штурм Перекопа.— М., 1938.— 148 с.; Меклер Н. В денкинском подполье.— М., 1932.— 224 с.; Косоков И. Первая конная.— М., 1936.— 96 с.; та ін.

¹² Бойцы — Кимовцы: (Из боевых воспоминаний) // Интернационал молодежи.— 1932.— № 3—4.— С. 46—48; Залка М. Баумановцы под Сивашем // Коммунистическая молодежь.— 1933.— № 19.— С. 63—65; та ін.

¹³ Фрунзе М. В. Памяти Перекопа и Чонгара.— М., 1934.— 16 с.; Єгоров А. И. Разгром Деникина (1919).— М., 1931.— 232 с.; Буденный С. М. Красная конница.— М.; Л., 1930.— 145 с.; Паука И. Х. Разгром белополяков под Киевом в 1920 году.— М., 1938.— 48 с.; Городовиков О. В рядах Первой Конной.— М., 1939.— 120 с.; Полупанов А. В. Бронепоезд «Свобода или смерть» № 4.— М., 1939.— 64 с.; Первая Червоная.— М., 1931.— 189 с.; та ін.

мату оборони «Война и революция», «Красная конница», «Военно-исторический журнал» (з 1939 р.), «Военный вестник», «Морской сборник», «Вестник воздушного флота» та інших виданнях.

Багатий і різноманітний фактичний матеріал про участь комсомольців України у боротьбі проти інтервентів і внутрішньої контрреволюції міститься в книгах і збірниках спогадів, опублікованих тоді ж видавництвами нашої республіки¹⁴. Серед них слід особливо виділити збірники «Перші роки Ленінського комсомолу» (Харків; Одеса, 1933.— 128 с.) і «Героїчна юність» (К., 1939.— 184 с.), присвячені 15-ти та 20-річчю ЛКСМУ.

Звичайно ж, потворні явища в житті нашого суспільства, пов'язані з культом особи Сталіна, жорстокі удари, завдані ним суспільній науці, літературі, негативно позначилися й на виданих у ті роки спогадах. Суб'єктивізм і тенденційність виявлялися вже на стадії відбору цих джерел для публікації, а потім — у різного роду перекрученнях історичної правди безпосередньо в їх змісті (з метою звеличування одних діячів, насамперед Сталіна та декого з його найближчого оточення, наприклад, К. Є. Ворошилова, і шельмування інших).

І все ж слід підкреслити, що навіть у такому вигляді (хоч яким парадоксальним не здавався б цей факт з позицій нашої нинішньої поінформованості) спогади учасників громадянської війни, зокрема перших комсомольців, тоді, в умовах воєнної загрози з боку фашистської Німеччини, відіграли значну мобілізуючу роль як скарбниця бойового досвіду, героїчних традицій старшого покоління. А тому вони використовувалися в ті роки не стільки в науково-дослідницькій, скільки в агітаційно-пропагандистській і політико-виховній роботі партії і комсомолу. «Наше покоління, — говорив про себе та своїх товаришів, які прямо з шкільної лави пішли на фронт, письменник Ю. Бондарев, — перебувало під неминущим впливом кращих книг про громадянську війну...»¹⁵. А саме такими в ті роки одностайно вважалися спогади учасників громадянської війни, що являли молоді найяскравіші зразки радянського патріотизму, незламності і самопожертви, високих моральних якостей. Бойова мобілізуюча сила цих спогадів, їх виховна функція повною мірою виявилися в період Великої Вітчизняної війни.

Ось один з конкретних фактів. Зоя Космодем'янська зовсім не випадково, як інколи припускається в історичній літературі, обрала собі партизанський псевдонім Таня. Так звали молоду сільську вчительку, комсомолку-партизанку Тетяну Соломаху, замучену денікінцями в 1919 р. Про її життя і подвиг Зоя дізналася із спогадів, опублікованих, у збірнику «Женщина в гражданской войне» (М., 1938). За свідченням Зоїних матері і брата, вона була вражена прочитаним і потім неодноразово із захопленням говорила про мужність, силу духу, моральну висоту та цільність характеру Тані, вважаючи її зразком для наслідування...

Велику емоційно-виховну силу цих спогадів виразно відчули й наступні покоління нашої молоді, про що писав, зокрема, перший космонавт Ю. О. Гагарін¹⁶.

Справжній ренесанс радянської мемуаристики викликали животворні процеси, започатковані ХХ з'їздом КПРС. З другої половини 50-х років опубліковано небагачу до того часу кількість (тисячі) спо-

¹⁴ Анулов П. Прорив.— Х., 1932.— 36 с.; Білокриницький С. Перші комсомольці.— Харків; Одеса, 1936.— 47 с.; Ключев Л. Бойова путь Першої кінної армії.— Х., 1931; Мокроусов А. В. В горах Крыма.— Симферополь, 1940.— 129 с.; Папанин И. Д. Через море на помощь бойцам Перекопа.— Симферополь, 1940.— 36 с.; Макаров П. Крутой дорогой.— Симферополь, 1940.— 148 с.; В боях за Радянську Україну.— К., 1934; Грізний урок интервентам.— К., 1936.— 228 с.; Разгром черного барона.— Днепропетровск, 1935.— 272 с.; Памяти павших за Советский Крым.— Симферополь, 1940.— 203 с.; та ін.

¹⁵ Цит. за Журавлев С. И. Память пылающих лет.— М., 1985.— С. 3.

¹⁶ Див.: Гагарин Ю. Дорога в космос.— М., 1961.— С. 21.

гадів, значна частина з яких відображає процес утворення комсомолу України, його бойову і трудову доблесть у роки громадянської війни. Особливо багато їх надруковано в збірниках¹⁷, виданих до 40-річчя та 50-річчя ВЛКСМ і ЛКСМУ у Москві, Києві, обласних центрах України, на сторінках різних періодичних видань, зокрема журналів¹⁸.

Мемуари деяких представників першого покоління комсомолу України видавництва «Молодая гвардия» і «Молодь» випустили окремими книгами¹⁹.

І ще дуже багато спогадів комсомольської тематики містять у собі видані в цей час десятки збірників, загалом присвячених Великому Жовтню і громадянській війні, В. І. Леніну та його соратникам, створенню Червоної Армії, її окремих частин і з'єднань тощо. І це цілком природно. Адже, як згадувала О. Д. Стасова,— в 1918—1920 рр. вона працювала в комісії по роботі серед молоді Секретаріату ЦК РКП(б), — «молодь скрізь задавала тон, не було жодного скільки-небудь серйозного починання, в якому вона не брала б найдіяльнішої участі. Юнаки і дівчата беззавітно билися на всіх фронтах у частинах Червоної Армії, працювали в госпіталях, піклувалися про сім'ї, батьки й брати яких були на фронті, брали активну участь у суботниках.

Молодь оголосила тоді справжній похід за культуру. Вона збирала книги і створювала бібліотеки, організовувала театральні вистави. Боролася за ліквідацію неписьменності. У районах, де безчинствували білогвардійці, молодь ішла в підпілля і завдавала відчутних ударів по ворожих тилах. Для молоді не було «чорної» роботи. Вона робила все, що було потрібно для polegшення перемоги над ворогом»²⁰.

У вказаних вище мемуарних виданнях усі ці та багато інших справ перших комсомольців України дістали надзвичайно докладне і живе відображення. Серед авторів — керівники місцевих (сільських, повітових, міських, губерньських, окружних) комсомольських організацій, сотні рядових учасників молодіжного руху 1917—1920 рр. Особливою широтою змісту, інформативною насиченістю та виховною цінністю відзначаються спогади С. Д. Височиненка, Е. Л. Сергеевої-Артем, П. О. Ярошенка, О. Ф. Зінов'єва, О. Г. Лози (Харків), О. К. Ситниченко, П. І. Прусака (Київ), Г. А. Толокольниковою, С. З. Лейкіна, О. Я. Курганова, О. Д. Ляпіна, О. Є. Горіна (Донбас), М. Й. Родіна, К. А. Курочкіної (Катеринослав) *, Л. М. Гладкова, І. Ф. Райченка (Миколаїв), Л. Г. Мальцева, Г. А. Макарової (Олександрівськ) **, О. М. Дольникова (Кривий Ріг), Г. С. Ларського, О. І. Бабинця (Одеса), О. С. Латишева (Полтава), О. С. Тарханова, М. А. Москальова, Н. І. Максимової, Г. Шацького, Я. Цитович, В. Корсова, М. Кубанце-

¹⁷ Юность боевая.— М., 1958.— 319 с.; Комсомольское племя.— М., 1968.— 463 с.; В двух подпольях.— М., 1970.— 128 с.; Бойова юність.— К., 1958.— 186 с.; Боевая юность.— Симферополь, 1958.— 188 с.; Боевая молодость.— Симферополь, 1958.— 111 с.; Дорогами поколінь.— К., 1959.— 143 с.; Они были первыми.— Сталино, 1959.— 273 с.; Бойова молодість.— Херсон, 1959.— 103 с.; Комсомол Полтавщини в роки громадянської війни.— Полтава, 1957.— 56 с.; Юность комсомольская.— Харьков, 1964.— 91 с.; Роки комсомольської юності і гарту.— К., 1966.— 71 с.; Героїчна юність.— К., 1968.— 380 с.; Племя комсомольське.— Харків, 1968.— 296 с.; та ін.

¹⁸ Москалев М. Листовкой и винтовкой // Смена— 1958.— № 11.— С. 9—11; Макушинский И. У истоков // Звезда.— 1958.— № 8.— С. 186—190; Жеженко Т. Говорит моя юность // Там же.— 1958.— № 9.— С. 117—138; Усенко П. З минулих літ... // Дніпро.— 1958.— № 10.— С. 111—115; Сергеева-Артем Е. Л. Сторінки боротьби // Прапор.— 1958.— № 10.— С. 90—97; Сергеева-Артем Е. Л. В дни нашей юности // Сов. Украина.— 1958.— № 10.— С. 151—155; та ін.

¹⁹ Толокольников Г. А. Рождение отважных.— М., 1958.— 80 с.; Бабинец А. И. Товарищи в борьбе.— М., 1959.— 208 с.; Бабинец А. И. Да скроется тьма!— М., 1961.— 224 с.; Дубасов М. На кручах Трипільських.— К., 1959.— 92 с.; Хижняк П. К. Особливий комуністичний.— К., 1960.— 237 с.

²⁰ В кольцо фронтов.— М., 1963.— С. 3.

* Нині Дніпропетровськ.

** Нині Запоріжжя.

вої (Крим) та інших організаторів і активістів комсомолу у важливих промислових і політичних центрах республіки. Вони містять цікаву (нерідко унікальну) інформацію, зокрема, з організаційних питань комсомольського будівництва: про виникнення і зміцнення місцевих спілок, їх структуру і склад, проведення міських конференцій, вибори керівних органів, розширення впливу на широкі маси робітничої молоді, створення осередків на підприємствах, в окремих районах, залучення до комсомолу кращих представників учнівської та сільської молоді, конкретні форми зв'язків з більшовицькими організаціями, боротьбу під їх керівництвом за ізоляцію непролетарських, націоналістичних молодіжних організацій (таких, як КЮС, УРКЮС, Євкомол, «Юнацька громада», «Маяк», «Гурток молодості», «Саморозвиток», «Юність»). Значну увагу автори приділяють аналізу труднощів і проблем у роботі перших комсомольців, шляхам їх подолання.

Серед наступних мемуарних публікацій з розглядуваної тематики (кількість яких помітно скоротилася) виділяються спогади, надруковані у періодичному альманасі «Революционный держите шаг» (Вип. 1—11. М., «Молодая гвардия», 1968—1988), підготовленому Науково-методичним кабінетом та історико-літературним об'єднанням при Інституті марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. В його 11 випусках вміщено спогади майже 250 ветеранів комсомолу різних поколінь. Частина з них відтворює бойову і трудову звитягу української комсомолії в роки громадянської війни. Розкриваючи сторінки героїчного минулого, автори проводять важливу думку про нерозривний зв'язок усіх поколінь радянських людей, звертаються до молоді із закликом берегти і примножувати завоювання батьків, славні традиції Ленінського комсомолу.

Але слід щиро визнати, що такі відверто повчальні за своїм тоном заклики (характерні для випусків альманаху, як й інших мемуарів 70-х — початку 80-х років) не давали тоді, в умовах застою і пов'язаних з ним деформацій у свідомості значної частини молоді, очікуваних результатів. На жаль, в ці роки знизився інтерес читачів (особливо молоді) до спогадів ветеранів. Думається, що одна з головних причин цього пов'язана з кон'юнктурно-ідеалізованим, «безхмарно-сонцесейним» зображенням у них сучасності. Змальовані в них далекі від очевидної дійсності фанфарні картини «вершин добробуту і щастя» в радянському суспільстві 70-х років підірвали довір'я читачів і до правдиво відображених сторінок минулого. Відчутної шкоди престижу радянської мемуаристики завдали й потворні факти, коли, за словами В. О. Коротича, «самі спогади міг скласти не обов'язково той, чие ім'я стояло на обкладинці»²¹. Такі факти дискредитували ті високі ідеї, правильні гасла і заклики, які в той час надто часто повторювалися як у пресі, так і на сторінках спогадів. Але ж, як підкреслював видатний педагог В. О. Сухомлинський, щоб підвести молодь до розуміння ідеї, перетворити її у міцні переконання, зовсім не треба багато говорити про неї. «Якщо учень відчуває образ живої людини на уроці історії,— писав він,— якщо ідеї розкриваються перед ним у плоті й крові, якщо вчитель найменше говорить про ідеї, а ідея усвідомлюється, переживається як пристрасна боротьба живої людини за щастя, учень ніколи не буде байдужим «споживачем знань» — йому буде не байдужий наслідок тієї чи іншої історичної події, він співчуватиме добру і ненавидітиме зло»²².

Значення широкого використання розглядуваних нами спогадів (особливо виданих у 20-ті та 50-ті — першій половині 60-х років) для розкриття історії комсомолу «у плоті й крові» важко переоцінити. Ніяка наукова, популярна, навіть художня література не спроможна викликати у молоді людини того душевного трепету, який несе правда

²¹ Огонек.— 1988. № 44.— С. 5.

²² Сухомлинський В. О. Вибрані твори в п'яти томах.— К., 1976.— Т. 4.— С. 223.

історії, подана безпосередньо «з перших рук», тобто розказана самими учасниками великих подій, з яких почалася біографія комсомолу. Їх полум'яне слово, звернуте не лише до розуму і пам'яті читача, а й до його почуттів і сумління, до його серця, має велику силу ідейного і морального впливу. Адже, розповідаючи про найбільш хвилюючі роки свого життя, перші комсомольці знайомлять нас не лише з тим, що робила революційна робітнича та селянська молодь в ті буремні роки, а й з тим, як вона це робила і чому діяла саме так, а не інакше. Вони передають нам її багатогранний духовний світ, думки і мрії, почуття і переживання, вчать любити і захищати Вітчизну, ненавидіти її ворогів, стійко зносити випробування, загартовувати волю тощо. Така емоційна насиченість, притаманна кращим з мемуарних творів, дає можливість побачити ту епоху немов би зсередини, в усій її багатобарвності, у відчуттях і прагненнях її діячів.

Завдяки таким якостям спогадів їх використання дає можливість з більшою повнотою і виразністю висвітлити навіть ті події, які в цілому відомі з інших джерел. Тим цінніші вони при вивченні питань, з яких документальних матеріалів збереглося небагато або й зовсім немає.

Так, з документів, партійної та комсомольської преси 1919 р. достеменно відомі час і місце роботи, склад делегатів, порядок денний, рішення I з'їзду КСРМУ. Проте без спогадів С. М. Білокриницького, І. М. Руднева-Разіна, Л. М. Болотіна²³ та інших делегатів навічно б кануло в Лету багато фактів і подробиць його підготовки і проведення. Тільки з них довідуємося, зокрема, про ті неймовірні труднощі, з якими діставалися на з'їзд делегати з різних куточків України, про побутові умови їх життя на місцях і в Києві, про атмосферу запальних дебатів і обширних дискусій з усіх 11-ти розглядуваних питань порядку денного. Без урахування характеру і змісту цих дебатів неможливо об'єктивно оцінити численні поправки, доповнення, зміни у проектах резолюцій з'їзду. Особливо гострими були суперечки з деяких питань статуту спілки, ставлення до непролетарських організацій молоді, роботи на селі. Помилкові погляди частини делегатів з останнього питання С. М. Білокриницький, судячи з його спогадів, поділяв не лише на з'їзді, а й пізніше, називаючи постановку цього питання «утопічною»²⁴, оскільки, на його думку, «вся сільська молодь була резервом для поповнення зграй отаманів»²⁵. Подібні твердження спростовуються у спогадах інших делегатів (Л. М. Болотіна з Чернігівщини, І. М. Руднева-Разіна з Житомирщини), багатьох працівників комсомолу на місцях. Особливою змістовністю в цьому плані відзначаються спогади П. К. Хижняка²⁶, в яких докладно розповідається про виникнення комсомольських осередків у селах Новомосковського повіту Катеринославської губернії, про їх героїчні справи в роки громадянської війни, за які чотири представники цих організацій (П. Хижняк, Ф. Кравець, К. Хорішко і П. Деркач) були нагороджені орденами Червоного Прапора.

Лише завдяки спогадам збереглися не зафіксовані в інших джерелах докладні відомості про «нічну роботу» з'їзду, що дало підставу назвати його «з'їздом з гвинтівкою». Делегати розповідають, як уночі вони ставали бійцями I-го резервного Комуністичного полку, оберігаючи революційний порядок у червоній столиці України, виловлюючи ворожих лазутчиків, змовників і диверсантів, займалися військовою підготовкою.

²³ Білокриницький С. В один союз; Руднев-Разін І. С берданкой и портфелем.— М.; Л., 1925.— 29 с.; Болотін Л. М. На першому з'їзді // Бойова юність.— С. 11—15.

²⁴ Білокриницький С. В один союз.— С. 61—62.

²⁵ Білокриницький С. Краткий очерк истории КСМУ.— Харьков, 1924.— С. 19.

²⁶ Хижняк П. К. Особливий комуністичний.— К., 1960.— 237 с.; 1974.— 261 с.

Спогади С. М. Білокриницького («В один союз», с. 32—34) містять також єдиний у літературі докладний виклад доповіді голови Раднаркому України, члена Політбюро ЦК КП(б)У Х. Г. Раковського на першому засіданні з'їзду 26 червня 1919 р., в якій було проаналізовано поточний момент і накреслено завдання спілок молоді України*.

У спогадах організаторів і активістів комсомолу України досить широко і в цілому достовірно відображено керівну роль Комуністичної партії у створенні, розвитку та діяльності КСМУ. Наведені в них факти переконливо спростовують твердження окремих авторів²⁷, які недооцінювали, перекручували або й заперечували цю роль. Ідея партійного керівництва комсомолом є лейтмотивом багатьох спогадів**, зокрема й делегатів II з'їзду комсомолу України²⁸, які розповідають про участь у його підготовці й роботі (11—16 травня 1920 р.) представників ЦК КП(б)У В. П. Затонського та В. Я. Чубаря, їхню допомогу у розв'язанні найскладніших питань.

Самі лише резолюції та інші документи з'їзду, газетні звіти не дають повного уявлення про його роботу, про умови, в яких він проходив, атмосферу, що панувала на ньому тощо. Скажімо, відоме рішення з'їзду про мобілізацію на фронт *лише чверті* його делегатів не відбиває настроїв учасників цього форуму. Як свідчать мемуаристи, *всі 227 делегатів* виявили бажання негайно поповнити лави Червоної Армії. «Президія з'їзду,— згадує С. З. Лейкін,— опинилась в скрутному становищі. Прийняти пропозицію про посилку всіх делегатів на фронт — значило позбавити керівництва місцеві організації комсомолу і тим послабити їхню роботу»²⁹. Тому за пропозицією В. П. Затонського і В. Я. Чубаря на фронт відпустили 25% делегатів.

Подібні ситуації, типові для місцевих зборів, мітингів, міських і губерніських конференцій, яскраво передано у десятках спогадів. Такий настрій панував і серед делегатів III з'їзду РКСМ. Палке поривання, всеохоплююче прагнення негайно вступити в бій з військами Врангеля — останнього оплоту організованої контрреволюції — були настільки сильними, що завадили їм одразу зрозуміти головну думку історичної промови В. І. Леніна — мудрого напуття партії молодим поколінням Країни Рад. «Багато хто з нас,— одверто зізнався О. Жаров,— не вірив своїм ушам, думаючи: чи не помилився Володимир Ілліч, вимовивши слово «учитись» у грізному фронтовому році?»³⁰. Уночі напередодні з'їзду, згадував делегат від комсомолії Луганська О. Д. Ляпін, «кожний думав: про що говоритиме Ленін? — Звичайно, про світову революцію скаже! — Про поточний момент! — Треба, щоб у наших суперечках допоміг розібратися...». Тому заклик Леніна «вчитися» здався більшості делегатів дуже дивним, пише він далі: «У мене одна думка випереджає іншу: вчитися, коли війна ще не закінчена, коли в Донбасі,

* Повністю текст доповіді Х. Г. Раковського, на жаль, не зберігся. Короткі (у кілька рядків) звіти про цю доповідь є лише в київських газетах «Коммунист» (№ 92(120) і «Известия» (№ 76(103) за 27 червня 1919 р. Пізніше вони були передруковані у збірнику «Перший з'їзд ЛКСМУ (матеріали й документи)» (Х., 1934.— С. 57), де «доповідачем» фігурує уже безіменний «представник ЦК КП(б)У та Раднаркому УСРР». Характерно, що в наступних виданнях спогадів Білокриницького про доповідь Х. Г. Раковського уже не згадується. Уривки з неї були опубліковані в книзі Християна Георгійовича «Боротьба за молодь» (Х., 1925.— С. 18), яка недавно повернулася до читача із спецхову.

²⁷ Наприклад, Лук'янова, Д. Кравченка, І. Корнієнка, І. Королінського у зб. «Три года борьбы и работы» (К., 1923).

** Це знаходить відображення й у самій назві деяких з них, напр.: Бойченко О. М. Нас виховала партія // Бойова юність.— С. 26—28; Сергеева-Артем Е. Л. Під керівництвом більшовицької партії // Там же.— С. 58—63; Латишев О. С. Вела нас партія вперед // Там же, С. 162—165; та ін.

²⁸ Яковлев А. и Окулик М. На пути исканий; Луговиківна (Луговикова) М. І. Всюди—діюча армія // Бойова юність.— С. 74—80; Лейкін С. З. З'їзд героїчної боротьби // Там же.— С. 16—20.

²⁹ Лейкін С. З. З'їзд героїчної боротьби.— С. 18.

³⁰ Жаров О. Великий дороговказ // Героїчна юність.— К., 1968.— С. 67—68.

на залізницях і всюди в країні розруха, заводи стоять?.. На селі ще лютують банди, в країні голод і всюди епідемія тифу. Все це треба перебороти. А Ленін вимагає вчитися!»³¹.

Ось про цю напружену психологічну боротьбу розуму з почуттями, думки з емоціями, в ході якої народилося глибоке усвідомлення делегатами величі ленінського заповіту, дослідникам відомо виключно з мемуарної літератури. У цьому зв'язку слід нагадати, що В. І. Ленін велику увагу приділяв вивченню найбільш суб'єктивних, соціально-психологічних аспектів масових рухів, часто писав про «почуття», «настрої», «інстинкти», «психічні стани» різних класів, завжди враховував їх у практичній діяльності. Радянські історики відстали в розробці такого роду аспектів.

Використання ж мемуарної літератури відкриває найширші можливості для ліквідації даної прогалини, зокрема для створення соціально-психологічного портрету першого покоління комсомольців. Багатобарвна палітра цього портрету складається з біографій і образів окремих представників племені юних борців за соціалізм.

Мемуари дають змогу не лише повернути із забуття імена десятків тисяч комсомольців, які брали участь у захисті завоювань Великого Жовтня на Україні, а й містять різного роду відомості для створення їх життєписів. Чимало сторінок у спогадах (особливо виданих у 20-ті і 50-ті роки) займають оповіді про гідне захоплення життя членів першого ЦК комсомолу України Павла Воробйова-Семенова, Поліни Перли, Павла Коломійця, Миколи Заводчикова, Федора Грози, Михайла Окулика, Давида Лапідуса, Олександра Яковлева, вожаків місцевих організацій Семена Височиненка, Василя Каменського, Семена Мальчикова, Зінаїду Ольховську, Захара Тарана, Василя Васютіна, Олександра Курганова, Самійла Ігната (Ейнгорна), Григорія Ларського, Давида Учителя (Крамова), Оскара Тарханова, Семена Урицького, Леоніда Гладкова, Олексія Латишева, першої української комсомолки, нагородженої орденом Червоного Прапора — медсестри 45-ї дивізії Марії Албянської та інших кавалерів цієї найвищої тоді нагороди Вітчизни, в тому числі й наймолодшого з них — 16-річного Миколи Закатова з Луганська.

Особливо багато мемуарних персоналій присвячено комсомольцям, які ціною власного життя утверджували безсмерття ідеалів революції. Таким, як Михайло Ратманський, Любов Аронова, Йосип Поліський, розтерзаним озвірілими бандитами у Трипіллі; Іван Минайленко, живцем закопаному в землю денікінцями; Олександр Черніков і Семен Печенізький, розстріляним цими ж нелюдьми; Данило Самусь, мужністю якого вражався В. М. Примаков; Борис Михайлович-Туровський, Дора Любарська, Поля Барг, Іда Краснощокіна, Тамара Мальт, які пройшли всі «кола пекла» у підвалах денікінських контррозвідок; Йосип Шпидяк, закатований григор'євцями; Петро Поляков, убитий петлюрівцями; Овсій Куценко, який своєю мученицькою смертю врятував голубівський загін партизанів (на Катеринославщині); Григорій Півнев, Денис Ничипуренко, Зінаїда Патрікеєва, яких серед найвідчайдушніших бійців легендарної Першої Кінної армії виділяв С. М. Будьонний.

Сотні зворушливих спогадів про таких героїв сконцентровано у спеціальних розділах («Про тих, що загинули», «Герої і жертви революції» та ін.) більшості з періодичних видань і збірників 20—30-х років. Деякі з них були повністю присвячені цій темі. Як, наприклад, «Пам'яті загинулих в боротьбі за Жовтень» (Харків; Одеса, «Молодий більшовик», 1933.— 101 с.), де вміщено розповіді про 58 маловідомих діячів комсомолу України, замучених або розстріляних білогвардійцями.

³¹ Ляпін О. Д. Ленін визначив наші завдання // Бойова юність.— С. 23—24.

Цінність спогадів — не лише у величезній кількості фактів, які у синтезі з почерпнутими з інших джерел допоможуть створити тисячі довідок і нарисів про невідомих або забутих звиязців, максимально персоніфікувати історію комсомолу. Вони значно збагачують наше уявлення й про широковідомих діячів партії та комсомолу, здатні відіграти важливу роль у викорененні серйозних недоліків науково-біографічної літератури про них. Насамперед — одномірною, плакатно-іконописного їх зображення у вигляді «ідейних монолітів», позбавлених звичайних людських почуттів, не кажучи вже про якісь вади чи помилки. У спогадах їхніх товаришів ми бачимо цих людей не лише у величчї подвигу, на бойовому коні чи в кулеметній тачанці, а й у повсякденному житті, в сім'ї, колі друзів, у години дозвілля. Тут перед нами живі люди, особистості із своїм духовним світом та індивідуальними рисами характеру, моральними орієнтирами, думами і почуттями, радіощами і потрясіннями, сумнівами і суперечностями, уподобаннями, звичками тощо. Однак слід обов'язково враховувати, що взагалі властива мемуарній літературі суб'єктивність суджень і оцінок у спогадах-персоналіях звичайно виявляється особливо виразно. Це вимагає максимально обережного ставлення до них, найретельнішої перевірки їх змісту даними іншими джерелами. Але, зрештою, такий підхід збагатить історико-біографічні дослідження новими різноманітними матеріалами, дасть можливість значно повніше й конкретніше показати процес формування і зміцнення ідейних переконань та високих моральних якостей, гартування характерів юних героїв революційної епохи. На наш погляд, це сприятиме новому піднесенню виховного потенціалу літератури розглядуваного жанру, поверненню її в ідеологічний арсенал партії і комсомолу.

Спогади є також багатющою скарбницею фактів про конкретну участь комсомолу України в будівництві Червоної Армії, у боях проти військ Денікіна, Врангеля, буржуазно-поміщицької Польщі, в ліквідації анархо-куркульського і буржуазно-націоналістичного бандитизму. Причому значна частина цих фактів не була, та й не могла бути (в силу динамізму воєнних дій) відображена в документальних джерелах.

Хіба могли б ми дізнатися, скажімо, про всі деталі легендарного трипільського походу 100 київських комсомольців, про чудеса виявленого ними героїзму, якби не спогади В. Фастовського, М. Дубасова, Є. Бутузової, І. Кочетова³² — кількох учасників цих подій, яким вдалося врятуватися від жорстокої розправи бандитів? Хоча слід звернути увагу на те, що у них поряд з важливими й унікальними відомостями містяться й історично недостовірні факти, прямі вигадки, характерні, зокрема, для спогадів М. Б. Дубасова і особливо П. П. Котляренка (Вітчизна.— 1958.— № 6), котрий, як свідчать документи, не був учасником цього походу³³. М. О. Скрипник, під керівництвом якого було остаточно розгромлено банду Зеленого, писав: «Такий багатий у нас запас прикладів самовіддання, беззавітності, молодого, гарячого пориву, що пролетаріат усього світу може довгі десятиріччя черпати з нього для виховання на цих прикладах нових поколінь борців. На нас лише лежить обов'язок зробити загальним надбанням ці приклади боротьби...»^{33а}.

³² Фастовський В. Трипільська трагедія; Бутузова Е. Трипольская трагедия // Юный коммунист.— 1929.— № 13.— С. 46—51; Дубасов М. Трипольская трагедия.— М., 1933.— 96 с.; Дубасов М. На кручах Трипільських; Кочетов І. Це було в Трипільці // Героїчна юність.— К., 1968.— С. 44—49 (Є інші видання спогадів цих авторів).

³³ Див.: Панибудьласка В. Повышать качество исследований по истории комсомола // Коммунист Украины.— 1961.— № 7.— С. 92.

^{33а} Скрипник Н. А. Трипольский поход // В защиту революции.— К., 1977.— С. 210.

Дуже багато таких прикладів (які до того ж через умови найсуворішої конспірації не зафіксовані в інших джерелах) містять спогади учасників партійно-комсомольського підпілля в тилу інтервентів і білогвардійців.

Зокрема, підпільну діяльність, що її проводили під керівництвом більшовиків комсомольці Одеси, її умови, форми і методи відтворюють колишній секретар губкому партії С. Б. Ингулов, один з організаторів «Іноземної колегії» В. О. Дьоготь, активісти цієї роботи Г. Ларський, О. Тарханов, О. Максимов, П. Гарін, Я. Ярошевський, Р. Барг, І. Южний, В. Далін, М. Цалкін та ін.³⁴ Автори з наведенням унікальних деталей розповідають, зокрема, про так званий «процес 17-ти» — криваву розправу денікінської контррозвідки над юними підпільниками, про надзвичайну мужність засуджених до страти, яка вразила навіть катів. «Вперше і напевно востаннє в житті бачу такий винятковий, такий відданий героїзм», — сказав після оголошення вироку голова «суду»³⁵.

Особливо повно у спогадах відображено участь у боротьбі в тилу інтервентів, денікінців і врангелівців кримського комсомолу. Серед авторів — організатори партійного підпілля і партизанського руху С. Я. Бабахан, О. В. Мокроусов, Р. Курган, П. М. Ословський, І. Д. Папанін³⁶, керівники та учасники підпільних комсомольських організацій О. Тарханов, М. Москальов, Г. Шацький, К. Максимова, Я. Цитович, М. Кубанцева, С. Таранов, Е. Григорович, В. Корсов, Т. Ошєрова, К. Кожина, Т. Жежеленко та ін.³⁷

Вони докладно розповідають про створення під керівництвом партії широкої мережі підпільних комсомольських організацій і розгортання їх діяльності в Сімферополі, Ялті, Севастополі, Керчі, Феодосії, Євпаторії та інших містах Криму. В цих мемуарах відтворюється жива картина участі комсомольців в агітаційно-пропагандистській роботі серед трудящих, розповсюдженні нелегальних газет і листівок, організації страйків, саботажу, диверсій, сміливих нальотів на ворожі штаби, у формуванні партизанських загонів, викритті і знищенні провокаторів, зриві мобілізацій у білу армію тощо.

Мемуари перших комсомольців мають не лише велику науково-історичну і виховну цінність. В наш час революційної перебудови суспільства, піднесення соціально-політичної активності молоді кожен небайдужий комсомолец знайде в них чимало повчального для визначення свого статусу в сучасному молодіжному русі, корисного з погляду пошуку форм і методів практичної роботи. Тому ці спогади можуть і повинні знайти застосування й у системі комсомольського політичного навчання.

Але слід звернути увагу вчених і видавництв на те, що значна частина з них була видана ще в 20-ті — на початку 30-х років і практично недоступна для широкого кола читачів, учителів, пропагандистів, комсомольського активу. На жаль, такою бібліографічною рідкістю стали нині мемуари навіть таких фундаторів комсомолу України, де-

³⁴ Див.: Октябрь на Одессине.— Одесса, 1927.—412 с.; Десять лет: Комсомол в подполье.— М., 1925.—101 с.; В двух подпольях; Героическое подполье.— М., 1975.—416 с.

³⁵ Рекіс О. У денікінській контррозвідці і в'язниці // Літопис революції. — 1929.— № 5—6.— С. 195.

³⁶ Бабахан Н. Комсомол в подполье // Ком. вестник.— 1923.— № 7.— С. 15—24; Мокроусов А. В. В горах Крыма; Курган Р. Страница гражданской войны.— Харьков, 1925.— 205 с.; Папанін І. Д. Через море на помощь бойцам Перекопа; Революция в Крыму. Сб. № 4.— Сімферополь, 1924.— С. 12—54; Революцией призванные.— Сімферополь, 1977.— С. 99—127; Перекоп.— С. 65—82.

³⁷ Боевая юность.— С. 16—187; Боевая молодость; Бойова юність.— С. 147—161; Под огненным стягом.— М., 1972.— С. 200—204; Звезда.— 1958.— № 9.— С. 117—138; 7 лет.— Харьков, 1924.— С. 196—215; Революция в Крыму. Сб. № 3.— Сімферополь, 1924.— С. 3—37; 103—127; Героическая юность.— М., 1938.— С. 109—117; 148—155; Перекоп.— С. 107—116.

легатів його перших з'їздів, членів перших складів ЦК КСМУ, керівників місцевих організацій, як П. Воробйов-Семенов, П. Перла, М. Окулик, Д. Лapidус, О. Яковлев, І. Руднев-Разін, С. Мальчиков, С. Ігнат, С. Урицький, Д. Учитель, О. Максимов, І. Райченко та ін.

Очевидно, їх, як і багато інших спогадів ветеранів партії та комсомолу, необхідно перевидати з тим, щоб знову повернути до активного життя, поставити на службу перебудові історичної науки, комуністичному вихованню молоді.

Одержано 10.02.89

Раскрывается процесс формирования обширного фонда воспоминаний непосредственных организаторов и ветеранов комсомола Украины. Делается попытка показать, что нового, важного дают они науке, чем и насколько обогащают наши знания о создании и деятельности ЛКСМУ в бурные годы гражданской войны, о жизни и героических делах первых комсомольцев республики. Подчеркивается значение этого рода источников для создания полной и правдивой, без «белых пятен», украшательства и очернения, истории комсомола Украины.

Шановні читачі!

Які питання з історії вас цікавлять? Про які історичні події або факти ви хотіли б дізнатися докладніше?
Ваші пропозиції будуть враховані у публікаціях «Українського історичного журналу».

ПОВІДОМЛЕННЯ

Л. Г. Мельник (Київ)

Міста України за всеросійським переписом 1840 р.

У повідомленні на основі аналізу виданих у 1842 р. матеріалів всеросійського перепису міст висвітлюються питання про кількість міст на Україні, їх населення, економічний стан, соціальний склад. Слабкий тогочасний рівень урбанізації на Україні пояснювався пануванням феодально-кріпосницької системи.

Марксистська історична наука розглядає місто як історичну категорію, зумовлену певним станом соціально-економічної структури суспільства. При цьому виділяються насамперед соціально-виробничі функції, а також велика увага зосереджується на соціальній структурі міста (в умовах антагоністичних формацій). Буржуазні вчені головну роль міста вбачають у політичній і культурній функціях, хоча й не заперечують економічних факторів.

Буржуазні дослідники використовують різні суб'єктивістські концепції розвитку міст та періодизації їх історії, ігноруючи при цьому класовий поділ суспільства, характер суспільного ладу в той або інший період. Вони, з одного боку, протиставляють «русифіковане» місто України XIX ст. «українському селу», а з іншого, — твердять про міста як вогнища «відродження нації», «національної свідомості» тощо, ігноруючи при цьому їх значення як центрів формування робітничого класу і революційного руху¹.

Загалом вивченню стану міст України, зокрема в першій половині XIX ст., поки що приділялася недостатня увага. В даному повідомленні зроблена спроба їх демографічного і соціально-економічного аналізу в 40-х роках XIX ст. — в період, коли поглиблювався розклад феодально-кріпосницької системи, розвивався внутрішній ринок, відбувався процес генезису капіталізму.

З цією метою автор проаналізував матеріали першого загальноросійського перепису міст, проведеного в 1840 р. статистичним відділом Ради Міністерства внутрішніх справ. Його метою була фіксація станової приналежності різних верств міського населення. Тому на відміну від раніше здійснюваних ревізій він охоплював усі верстви населення міст всієї країни. В 1842 р. матеріали перепису було опубліковано². В першій частині містяться дані про становий склад населення, в другій — про соціально-економічне становище міст. На жаль, перепис не дає можливості відтворити етнічний склад населення.

Як відомо, процент міського населення від загальної його кількості в дореформений період на Україні, як і в цілому по Росії, був дуже низьким (у Росії в 1838 р. — 9,3%)³. Слабкий розвиток міст на Україні

¹ Шаповал М. Місто і село // Суспільство (Прага). — 1926. — № 3—4; I a-kowliw A. Das deutsche Recht in der Ukraine. — Leipzig, 1942; Rudnytsky I. L. (ed.). Rethinking Ukrainian History. — Edmonton, 1981; Kubijowich W. and Ogloblin A. Cities and Towns // Encyclopedia of Ukraine. — Toronto; Buffalo; London, 1984. — Vol. 1. — P. 497—510.

² Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи, Великого княжества Финляндского и Царства Польского, составленные в Статистическом отделе Совета министерства внутренних дел. — СПб., 1842. — 74 с. + I—VI с. Прилож., табл. 1—3. На жаль, матеріали міського перепису 1840 р. залишилися поза увагою дослідників. Вони, зокрема, не використовувалися при підготовці «Історії міст і сіл Української РСР», хоча порівняння даних 50—60-х років з даними за 1840 р. дали б можливість простежити динаміку зростання міського населення в першій половині XIX ст.

³ Рашин А. Г. Население России за сто лет (1811—1913): Статистические очерки. — М., 1956. — С. 98. — Табл. 56.

був наслідком панування кріпосницьких відносин. У структурі промисловості кріпосницької України в 40-х роках XIX ст. капіталістичний сектор займав незначне місце. Великих мануфактурних підприємств було обмаль. Купецько-міщанська промисловість, зосереджена в містах і містечках, становила ще відносно незначну частку від поміщицької промисловості, основаної переважно на примусовій праці селян-кріпаків та зосередженої у фільварках. Тому розвиток основних галузей промисловості на Україні (гуральництво, суконне виробництво, цукроваріння) не викликав істотного зростання чисельності міського населення. Адже значна його частина була ще зв'язана з сільським господарством, а більшість міст являла собою торговельні центри. Лише на півдні України поряд з торгівлею розвивалася мануфактурна промисловість. Це пояснювалося зростанням ролі ряду міст як морських торгових портів, відносно невисоким процентом кріпосного населення в краї, протекціоністською митною політикою властей.

Розглянемо рівень урбанізації в різних районах України, структуру та економіку її міст, соціальний склад міського населення. По окремих регіонах (Правобережжя, Лівобережжя, Південь) і губерніях частка міського населення була такою:

Таблиця 1. Кількість міст і частка міського населення України в середині 40-х років XIX ст. (по губерніях) *

Губернії	Населення (тис. чол.)	Кількість міст	Міське населення (тис. чол.)	% міського населення
Правобережжя				
Волинська	1445,5	12	134,3	9,29
Київська	1605,8	12	115,7	7,2
Подільська	1703,0	14	82,1	4,8
Разом	4754,3	38	332,1	6,98
Лівобережжя				
Чернігівська	1430,0	19	117,3	8,2
Полтавська	1783,8	16	115,0	6,45
Харківська	1467,4	16	136,3	9,29
Разом	4681,2	51	368,6	7,87
Південь				
Катеринославська	870,1	9	50,0	5,75
Херсонська	842,4	12	149,0	17,7
Таврійська	572,2	15	121,4	21,2
Разом	2284,7	36	320,4	14,02
Всього на Україні	11720,2	125	1021,1	8,71

* Складена на основі даних: Обзорение экономической статистики России.— СПб., 1849.— С. 56; Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи...— С. 2—45.

Наведені дані свідчать, що у 40-х роках XIX ст. на Україні процент міського населення був незначним (в середньому — 8,7%). Це — результат низького рівня урбанізації в умовах панування феодально-кріпосницької системи. Щоправда, до офіційного реєстра міст не увійшли поселення міського типу, наприклад, Городище, Сміла, Клинци, Красилів, Олешки, Луганський завод тощо — важливі на той час промислові осередки. З другого боку, ряд дрібних міст — повітових центрів — за зовнішнім виглядом, кількістю жителів і заняттям населення були типовими аграрними або аграрно-торговими поселеннями. Дані таблиці відображають значні коливання питомої ваги міського населення по губерніях: від 4,8% на Поділлі до 21,2% в Таврії. Стосовно окремих районів найнижча частка міського населення була на Правобережжі, дещо вища — на Лівобережжі (тут виділялася Харківська губернія — 9,3%) і найвища — на Півдні. Порівняно високий рівень урбанізації в останньому регіоні був досягнутий за рахунок великих портових міст — Одеси, Миколаєва, Севастополя, Херсона. На Україні

Таблиця 2. Населення міст України в 40-х роках XIX ст. (в тис. чол.)*

Волинська губернія		Київська губернія		Полтавська губернія	
Бердичів	— 35,6	Київ	— 47,4	Кременчук	— 17,5
Житомир	— 16,7	Васильків	— 9,0	Полтава	— 16,0
Старокостянтинів	— 11,0	Черкаси	— 8,7	Зеньків	— 9,0
Кременець	— 10,3	Умань	— 7,9	Кобеляки	— 8,4
Дубно	— 9,7	Звенигородка	— 7,0	Переяслав	— 8,4
Острог	— 9,7	Липовець	— 5,9	Прилуки	— 8,2
Заслав	— 8,7	Сквира	— 5,9	Миргород	— 7,5
Новоград-Волинський	— 6,2	Чигирин	— 5,4	Гадяч	— 5,9
Ровно	— 5,6	Тараща	— 5,1	Лохвиця	— 5,6
Володимир-Волинський	— 5,3	Махнівка	— 4,5	Золотоноша	— 5,3
Ковель	— 4,2	Радомишль	— 4,5	Ромни	— 5,0
Овруч	— 3,9	Канів	— 4,0	Пирятин	— 3,3
Разом:	126,9	Разом:	115,3	Градиськ	— 3,2
				Глинськ	— 3,0
				Лубни	— 2,5
				Костянтинівград	— 2,4
				Разом:	— 111,2
Подільська губернія		Чернігівська губернія		Харківська губернія	
Кам'янець-Подільський	— 14,7	Ніжин	— 16,8	Харків	— 29,4
Могилів-Подільський	— 9,3	Чернігів	— 11,1	Охтирка	— 14,6
Вінниця	— 9,2	Стародуб	— 8,9	Білопілья	— 10,5
Балта	— 8,9	Глухів	— 8,8	Лебедин	— 10,4
Бар	— 6,8	Борзна	— 7,7	Богодухів	— 8,6
Проскурів	— 5,8	Конотоп	— 7,6	Ізюм	— 7,6
Гайсин	— 4,9	Леглин	— 6,8	Валки	— 7,3
Хмільник	— 4,5	Березня	— 6,7	Слов'янськ	— 6,2
Брацлав	— 3,6	Кролевець	— 6,2	Вовчанськ	— 6,0
Літин	— 3,6	Новозибків	— 5,7	Суми	— 6,0
Летичів	— 3,0	Новгород-Сіверський	— 5,6	Краснокутськ	— 5,8
Ямпіль	— 2,8	Сосниця	— 5,1	Золочів	— 5,7
Нова Ушиця	— 2,5	Короп	— 4,2	Недригайлів	— 4,0
Ольгопіль	— 2,5	Козелець	— 3,8	Куп'янськ	— 3,5
Разом	— 82,1	Погар	— 3,8	Зміїв	— 2,9
		Остер	— 3,3	Старобільськ	— 1,9
		Городня	— 2,5	Разом	130,4
		Нове місто	— 1,5		
		Сурож	— 1,4		
		Разом	— 117,5		
Катеринославська губернія**		Херсонська губернія		Таврійська губернія	
Новомосковськ	— 10,1	Одеса	— 60,1	Севастополь	— 41,2
Катеринослав	— 8,5	Миколаїв	— 28,7	Сімферополь	— 12,9
Бахмут	— 6,4	Херсон	— 22,6	Бахчисарай	— 12,4
Нікополь	— 5,6	Тирасполь	— 6,6	Карасубазар	— 12,1
Павлоград	— 5,6	Бобринець	— 5,7	Євпаторія	— 9,8
Олександрівськ	— 5,2	Берислав	— 4,8	Керч	— 8,3
Маріуполь	— 3,7	Олександрія	— 4,8	Оріхів	— 5,6
Верхньодніпровськ	— 2,8	Очаків	— 4,8	Феодосія	— 4,7
Слов'янськ	— 2,1	Дубосари	— 4,2	Олешки	— 4,1
Разом:	— 50,0	Григоріополь	— 3,7	Перекоп	— 4,1
		Овідіополь	— 3,0	Бердянськ	— 3,4
		Ананьїв	— —	Старий Крим	— 1,2
		Разом:	149,0	Ногайськ	— 1,0
				Балаклава	— 0,5
				Ялта	— 0,4
				Разом:	121,7

* Складена на основі даних: Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи... — С. 2—45. У рік проведення перепису м. Оріхів (Таврійська губ.) було перетворене на заштатне місто, а Бердянськ став повітовим містом, селище Новоолександрівка перетворене на місто Мелітополь — центр Мелітопольського повіту).

** Без Ростова-на-Дону і Азова.

в 40-х роках XIX ст. було 125 міст* (за офіційною термінологією), в яких загалом налічувалося понад 1 млн. жителів.

На наш погляд, міста на Україні в досліджуваний період за кількістю жителів та соціально-економічною характеристикою слід поділити на дві групи: а) дрібні й середні (від 0,5 тис. до 8—9 тис. мешканців); б) великі (понад 10 тис.). До першої відносилися переважно дрібні торговельні й адміністративні центри — повітові міста (майже в кожній губернії кілька дрібних міст були «позаштатними», тобто не повітовими) з незначним торговельно-ремісничим населенням. Великі міста можна поділити на три підгрупи: а) з числом жителів понад 10 тис., б) більш як 25 тис. і в) понад 45 тис. До першої підгрупи — найчисленнішої — відносилися значні торговельно-промислові центри, а також більша частина губернських міст, до другої й третьої — великі торговельні і промислові центри та великі портові міста Півдня.

Наведемо списки міст по губерніях із зазначенням кількості жителів у них (табл. 2).

Як бачимо, більшість міст були дрібними й середніми, в них жило по кілька тисяч чоловік. По губерніях великі міста (з числом жителів понад 10 тис.) розподілялися так:

Таблиця 3. Розподіл великих міст по губерніях**

Губернії	Кількість міст з населенням			Всього великих міст	Число жителів (тис. чол.)
	понад 4 тис.	понад 5 тис.	понад 10 тис.		
Правобережжя					
Волинська	—	1	3	4	73,6
Київська	1	—	—	1	47,4
Подільська	—	—	1	1	14,7
Разом:	1	1	4	6	135,7
Лівобережжя					
Чернігівська	—	—	2	2	27,9
Полтавська	—	—	2	2	33,5
Харківська	—	1	3	4	64,9
Разом:	—	1	7	8	126,3
Південь					
Катеринославська	—	—	1	1	10,1
Херсонська	1	1	1	3	111,4
Таврійська	—	1	3	4	78,6
Разом:	1	2	5	8	200,1
Всього по Україні	2	4	16	22	462,1

** Складена на основі даних: Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи... — С. 2—45.

Отже, на Україні було 22 великих міста з населенням 462,1 тис. чол., що становило 45,5% міського населення країни. По регіонах вони розміщувалися майже порівно — по 6—8 міст, хоч по губерніях були значні коливання: від 1 (Катеринославська, Подільська) до 4 (Харківська, Волинська, Таврійська). В більшості цих міст (16 із 22) мешкали від 10 до 25 тис. жителів. Міст з числом жителів понад 25 тис. було 4 і лише 2 з населенням понад 45 тис. На Україні в ці роки не було жодного міста з населенням понад 100 тис. чол. До найбільших міст на Україні відносилися (табл. 4).

Для порівняння наведемо чисельність населення найбільших міст Європейської Росії (в дужках вказується кількість жителів у тис.): Петербург (470,2), Москва (349,1), Рига (60,0), Тула (51,7), Астрахань (45,9), Воронеж (43,8), Кишинів (42,6), Саратов (42,2), Казань (41,3), Калуга (35,3), Ярославль (34,9), Орел (32,6) і Нижній Новгород (31,9). Отже, за винятком Петербурга і Москви решта міст Росії не відносилися до великих. Лише Тула була відносно значним промисловим

* Всього в Російській імперії, за офіційними даними, було 693 міста.

містом, а інші — торговельними центрами. Все ж середня величина міст у Центральній Росії була вищою, ніж на Україні.

Економічне становище міст миколаївської Росії було незадовільне. За підрахунками вченого-економіста першої половини XIX ст. І. Горлова, у 1840-х роках в Європейській Росії, включаючи й Україну, 1 кам'яний будинок припадав на 5—6 дерев'яних. Крім Петербурга, Москви і

Таблиця 4. Найбільші міста України

Місто	Кількість жителів (тис. чол.)	Місто	Кількість жителів (тис. чол.)
Одеса	60,1	Херсон	22,6
Київ	47,4	Кременчук	17,5
Севастополь	41,2	Ніжин	16,8
Бердичів	35,6	Житомир	16,7
Харків	29,4	Полтава	16,0
Миколаїв	28,7	Кам'янець-Подільський	14,7

Таблиця 5. Економічне становище України *

Губернія	Місто	кількість будинків		промислових підприємств	робітників	торговельних закладів	пробудованих міст (тис. крб.)
		кам'яних	дерев'яних				
Волинська	Житомир	59	1198	11	49	283	11,9
	Бердичів	147	1727	14	81	634	60,1
	Старокостянтинів	93	786	6	12	135	—
	Всі міста губернії	567	9327	60	257	1944	115,9
Київська	Київ	145	5246	44	631	—	77,9
	Васильків	2	803	—	—	25	3,5
	Черкаси	1	1206	1	6	30	2,8
	Всі міста губернії	214	12603	60	723	486	109,9
Подільська	Кам'янець-Подільський	237	907	13	30	125	42,3
	Вінниця	22	1016	2	6	52	4,1
	Всі міста губернії	445	8268	62	695	906	99,0
Чернігівська	Чернігів	19	705	2	6	135	7,5
	Ніжин	60	2197	15	162	199	7,2
	Всі міста губернії	131	13609	88	278	1146	35,6
Полтавська	Полтава	30	1618	16	45	56	17,2
	Кременчук	50	1785	34	308	155	31,8
	Всі міста губернії	124	14321	55	365	1014	85,4
Харківська	Харків	349	3760	66	4482	370	49,9
	Охтирка	7	2460	—	—	15	4,6
	Суми	89	1489	18	61	360	8,4
	Всі міста губернії	469	18482	139	4936	1022	103,2
Катеринославська	Катеринослав	24	1207	32	491	50	6,0
	Бахмут	6	1063	21	120	41	2,2
	Всі міста губернії	109	8089	81	763	295	37,3
Херсонська	Одеса	5825	—	60	983	713	551,3
	Миколаїв	3257	—	27	221	163	13,0
	Херсон	648	3738	12	84	281	19,9
	Всі міста губернії	10872	—	110	1357	1437	611,7
Таврійська	Сімферополь	1273	—	14	26	116	5,5
	Севастополь	2055	2	63	690	169	12,5
	Всі міста губернії	7073	4627	200	1253	2664	49,1
	Всі міста України	20004	89326	855	10626	10914	1247,1

* Складена на основі даних: Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи... — С. 2—45.

Одеси, в інших містах лише кожен двадцятий будинок був кам'яний⁴. Внаслідок цього в містах часто спалахували пожежі.

Як видно з таблиці № 5, в містах України також переважали дерев'яні будинки. Навіть у деяких повітових центрах (Васильків, Черкаси, Охтирка) було лише кілька кам'яних будівель. Вони переважали тільки в південних великих містах.

Промисловість була розвинута недостатньо. До найбільших промислових центрів слід віднести Харків, Одесу, Севастополь, Київ, Кременчук, Катеринослав. Серед них виділявся Харків, на 66 підприємствах якого було зайнято майже 4,5 тис. робітників; близько 1 тис. чол. працювало в Одесі, значна кількість — в Києві і Севастополі.

Таблиця 6. Економічне становище міст Центральної Росії *

Місто	Будинків		Промислових підприємств	Робітників	Торгових закладів	Прибутки міст (тис. крб.)
	кам'яних	дерев'яних				
Ярославль	588	2603	56	1989	864	35,4
Тула	449	8277	44	1831	279	22,2
Твер	685	2161	43	192	406	21,7
Саратов	382	3584	41	485	413	56,6
Петербург	3265	5396	287	—	5032	—
Орел	228	3000	47	415	509	71,1
Нижній Новгород	234	1683	39	2445	673	66,1
Москва	3765	9047	1082	40489	7474	956,3
Казань	510	4351	192	3553	1483	113,5
Воронеж	478	2667	20	380	384	22,1

* Складена на основі даних: Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи... — С. 42—43.

Однак більшість промислових підприємств були дрібними, особливо в невеликих містах. Так, у Чернігові на 2 підприємствах працювали 6 робітників; в Черкасах на одному — шість тощо. Окремі з наведених у таблиці 5 міст були великими торговельними центрами. Це — Одеса (713 закладів), Бердичів (634 заклади), Київ, Житомир, Суми, Херсон, Ніжин, Кременчук. Невеликими були й прибутки більшості міст. Лише в Одесі вони перевищували півмільйона карбованців, в решті великих міст становили кілька десятків, а подекуди й кілька тисяч карбованців. Наприклад, прибутки Чернігова становили 7,5 тис. крб., Черкас — 2,8 тис. крб. Безумовно, це негативно позначалося на благоустрої міст. Про їх зовнішній вигляд згадуваний вже дослідник писав: «Відносно своєї зовнішності міста наші являють широкі вулиці (не забруковані в багатьох губернських й в усіх повітових містах), широкі площі, здебільшого дерев'яні низенькі будинки, довгі тини і стіни... Досьгодні пилюка і грязюка нас нищать. В деяких містах восени в брудну пору багато городян їздять верхи; з деякими вулицями припиняється сполучення...»⁵. Подібна картина спостерігалася і в містах України. В огляді губернського міста Катеринослава, складеному в 1843 р., зазначалося: «В місті Катеринославі в усіх напрямках вулиць немає бруківки й водостічних каналів, внаслідок чого в теперішній весняний час на всіх вулицях грязюка непролазна й у багатьох місцях настільки глибокі калюжі та вибоїни, що дуже часто екіпажі проїжджі в них ламаються або через неможливість витягнути залишаються у багнюці й витягають їх у залежності від екіпажів парою, двома і трьома волами. Взагалі на всіх вулицях міста нечистоти і неохайність, а найбільше забруднює місто яр, що всередині оною і який тут називають балкою. Яр сей бере свій початок за дві версти

⁴ Обзорение экономической статистики России.— С. 64—65.

⁵ Обзорение экономической статистики России.— С. 65.

Таблиця 7. Соціальна структура міст України*

Губернія	Місто	жителі (тис.)	Соціальний склад				
			духовен- ство (чол.)	дворяни і чинов- ники	почес- ні гро- мля- ни	купці 1—3 гільдії	міщан- ни
Волинська	Житомир	16,7	42	1003	10	362	13223
	Бердичів	35,6	50	1012	114	2823	22730
	Старокостян- тинів	11,0	43	451	3	123	7585
	Всі міста губернії	134,3	725	5677	574	4330	102227
Київська	Київ	47,4	478	6530	224	153	18451
	Васильків	9,0	23	86	98	93	5387
	Черкаси	8,7	75	41	74	90	8404
	Всі міста губернії	115,3	858	8438	481	993	63167
Подільська	Кам'янець- Подільський	14,7	301	1576	2	67	11714
	Вінниця	9,2	62	655	—	147	7546
	Всі міста губернії	82,1	695	4998	2	1330	63790
Чернігівська	Чернігів	11,1	217	1156	—	233	4742
	Ніжин	16,8	347	297	14	259	8303
	Всі міста губернії	117,3	1938	4123	25	2692	61009
Полтавська	Полтава	16,0	87	1192	7	283	6230
	Кременчук	17,5	55	506	2	1068	11165
	Всі міста губернії	115,0	1068	3794	13	3227	46317
Харківська	Харків	29,4	547	1688	43	1289	3947
	Охтирка	14,6	193	129	—	92	2515
	Суми	11,7	58	156	5	392	957
	Всі міста губернії	136,2	1686	3950	51	2927	15459
Катеринослав- ська	Катеринослав	8,5	107	1159	—	382	4143
	Бахмут	6,4	47	265	—	408	5094
	Всі міста губернії	57,6	429	2830	—	3089	25300
Херсонська	Одеса	60,1	240	2191	58	1217	54092
	Миколаїв	28,7	59	9064	8	179	5829
	Херсон	22,6	119	1191	—	427	12339
	Всі міста губернії	149,0	629	7313	66	3135	104153
Таврійська	Сімферополь	12,9	36	943	—	229	4197
	Севастополь	41,2	80	2409	—	113	339
	Всі міста губернії	121,3	847	5173	14	2471	55870
	Всі міста України	1028,1	8875,9	46296	1226	24194	537292

* Складена на основі даних: Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи... — С. 2—45.

вище міста, де збудовані бойні, і пролягаючи через усю довжину міста, впадає у р. Дніпро, який під час дії згаданих боєнь у жовтні й листопаді місяцях дає поганий і шкідливий для здоров'я запах...»⁶.

Ще більш непривабливий вигляд мали повітові міста. «... Нинішній Чигирин, — зазначалося, зокрема, в описі міста, — не можна назвати містом, то село у всіх відношеннях: лише кілька єврейських і чиновницьких будинків і кам'яна будівля «присутствених місць»^{**} натякають на місто. Інші частини міста складаються з вузьких кривих вулиць

⁶ ЦДІА СРСР, ф. 1286, оп. 8, спр. 1381, 1843 р., арк. 106.

^{**} В цьому єдиному кам'яному будинку розміщувалися поліція, магістрат, дума, повітовий і земський суд, державна скарбниця.

з тинами й маленькими хатинками під солом'яною покрівлею. Ці скромні домівлі розміщені довкола гори, що височить на 100 сажнів над поверхнею річки Тясмин...»

Для порівняння наведемо дані про економічне становище міст Центральної Росії (табл. 6).

Отже, у великих містах Центральної Росії кількість промислових підприємств та число робітників були значно більшими, ніж на Україні (за винятком Харкова). Особливо виділялися серед них Москва та Петербург. Російські міста були більшими торговельними центрами й відповідно мали вищі прибутки.

Розглянемо соціальний склад великих міст України (по губерніях) (табл. 7).

Як бачимо, основна частина жителів міст складалася з таких станових груп: духовенство, дворяни (і чиновники), почесні громадяни, купці 1—3 гільдій та міщани. Крім того, у зв'язку з розвитком промисловості в містах з'явилася нечисленна група промислових робітників (всього їх було 10,6 тис. чол.). У містах було також чимало селян-заробітчан, дворових людей поміщиків, відставних солдатів тощо. Так, у 1840 р. в Харків на заробітки прибуло понад 15 тис. чол., переважно державних селян, у Київ у 1845 р.— 3,5 тис. селян, 1,2 тис. відставних солдатів, 575 міщан, 621 дворовий, 72 вільновідпущених, 115 однодвірців⁷.

Загалом духовенство в містах становило нечисленну групу (понад 7,9 чол.): найбільша кількість людей духовного звання була у Києві, Харкові, Ніжині, Одесі. Другу за чисельністю групу становили дворяни і чиновники (46,3 тис. чол.). Звичайно, найбільше їх було в губернських містах: Києві (6,5 тис. чол.), Чернігові, Житомирі, Харкові (1,7 тис. чол.), Херсоні, Кам'янці-Подільському та ін., однак чимало налічувалося й в Одесі (2,2 тис. чол.) та Севастополі (2,4 тис. чол.). Далі йшли почесні громадяни і купці (всього в містах України їх мешкало понад 25,4 тис. чол.). В окремих торговельних центрах кількість купців перевищувала число дворян і чиновників: у Бердичеві, наприклад, купців було понад 2,8 тис. чол., а дворян — 1 тис. чол., Кременчуку, відповідно, — 1 тис. чол. і 0,5 тис. чол. Аналогічна картина спостерігалася в Сумах, Василькові, Бахмуті. Найбільшою становою верствою в містах були міщани, кількість яких перевищувала решту станових груп, разом узятих. Вони становили основну масу населення міст (всього їх налічувалося 537,3 тис. чол.). Найбільша кількість міщан-ремісників і середніх та дрібних торгівців зосереджувалася в Одесі, Бердичеві, Києві, Житомирі, Херсоні, Кам'янці-Подільському, Кременчуку та інших великих торговельних і промислових центрах.

Таким чином, рівень урбанізації на Україні, як і загалом у Росії, в дореформений період був досить низький. В значній кількості міст не було промислових підприємств, в решті — переважали дрібні промислові заклади. За винятком Харкова, Одеси, Севастополя більшість великих міст були переважно торговими або адміністративними центрами. Розвиток міст гальмувався пануванням феодально-кріпосницької системи, яка обмежувала міграцію сільського населення, а також поганим станом шляхів сполучення.

Одержано 28.03.89

В сообщении на основе анализа изданных в 1842 г. материалов всероссийской переписи городов освещаются вопросы о количестве городов на Украине, их населении, экономическом состоянии, социальном составе. Слабый уровень урбанизации на Украине того времени объяснялся господством феодально-крепостнической системы.

⁷ Гуржій І. О. Зародження робітничого класу на Україні.— К., 1958.— С. 65—77, 90.

В. Й. Борисенко (Київ)

Зародження передпролетаріату на Лівобережній Україні в другій половині XVII ст.

Висвітлюється ранній етап формування пролетаріату на Лівобережжі після визвольної війни українського народу 1648—1654 рр.

У другій половині XVII ст. в соціально-економічному розвитку Лівобережної України, як і всієї Росії, у складі якої вона перебувала, відбувалися значні зрушення. Новий період російської історії (приблизно з XVII ст.), відзначав В. І. Ленін, «...характеризується справді фактичним злиттям усіх... областей, земель і князівств в одне ціле. Це злиття... викликав обмін між областями, що посилювався, поступово зростаючий товарний обіг, концентрування невеликих місцевих ринків в один всеросійський ринок. Через те, що керівниками й господарями цього процесу були капіталісти-купці, то створення цих національних зв'язків було не чим іншим, як створенням зв'язків буржуазних»¹.

Зародження елементів капіталістичного укладу в промисловості і сільському господарстві країни послужило економічною основою для формування антагоністичних класів її майбутнього суспільства — буржуазії та пролетаріату. Вони пройшли довгий шлях еволюціонування, перш ніж з'явитися на соціальній арені у «чистому» вигляді. «Буржуазія починає свій історичний розвиток,— писав К. Маркс, характеризуючи подібні процеси в Англії,— з таким пролетаріатом, який, у свою чергу, є залишком пролетаріату феодальних часів... В міру розвитку буржуазії в надрах її розвивається новий пролетаріат, сучасний пролетаріат; між класом пролетарів і класом буржуазії розгортається боротьба, яка, перше ніж обидві сторони її відчули, помітили, оцінили, зрозуміли, визнали і відкрито проголосили, виявляється спочатку лише в часткових і короткочасних конфліктах, в окремих актах руйнування»².

Основоположники наукового комунізму дали чітке визначення пролетаріату як суспільного класу, що «...здобуває засоби до життя виключно продажем своєї праці, а не живе за рахунок прибутку з якого-небудь капіталу»³. Сам факт існування найманої праці, яка є ознакою капіталістичного способу виробництва, ще не служить безперечним доказом наявності сформованого пролетаріату. Адже наймана праця використовувалася і в часи середньовіччя, і, навіть, у рабовласницьку епоху. Однак для того, щоб вона набула капіталістичного характеру, необхідні певні історичні передумови.

Наше завдання і полягає в тому, щоб їх виявити і дослідити. «Наймана праця,— зазначав Ф. Енгельс,— яка існувала раніше як виняток і підсобний промисел, стала правилом і основною формою всього виробництва; з побічного заняття, яким вона була раніше, вона перетворилася тепер в єдину діяльність робітника. Робітник, що наймається час від часу, перетворився в довічного найманого робітника»⁴. Це стало можливим тільки за умови звільнення працівника від позаекономічної залежності, а також відокремлення його від засобів виробництва. Одночасно відбувався процес концентрації засобів виробництва і перетворення їх у капітал. У цьому й полягала суть первісного нагромадження. «Отже,— писав К. Маркс,— так зване первісне

¹ Ленін В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів? // Повне збір. творів.— Т. 1.— С. 143—144.

² Маркс К. Злиденність філософії // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 4.— С. 140.

³ Енгельс Ф. Принципи комунізму // Там же.— С. 311.

⁴ Енгельс Ф. Анти-Дюрінг // Там же.— Т. 20.— С. 267.

нагромидження є не що інше, як історичний процес відокремлення виробника від засобів виробництва. Він уявляється «первісним», бо становить передісторію капіталу і відповідного йому способу виробництва»⁵.

Вважаємо, що для нашого дослідження найбільш правомірним є термін «передпролетаріат», який вперше вжив Ф. Енгельс у листі до К. Каутського. З розпадом феодальних зв'язків, зазначив, зокрема, він, з декласованих елементів «...утворюється той передпролетаріат, який у 1789 р. вчинив революцію у паризьких передмістях, увібравши в себе усіх знелодених феодального та цехового суспільства»⁶.

Експропріація безпосередніх виробників у промисловості й у сільському господарстві мала певні відмінності. Економічною передумовою формування найманої робочої сили послужила експропріація насамперед селянства — основної продуктивної сили феодального суспільства. На Лівобережній Україні вона не набула таких масштабів і темпів, як, наприклад, в Англії або в інших розвинутих на той час країнах. Скоріше навпаки: після визвольної війни 1648—1654 рр. козацька старшина і монастирі поступово відновлювали панщину і прикріплювали селян до землі, обмежуючи їхню особисту свободу. При цьому вони переслідували сиюхвилинні інтереси — одержання максимальних прибутків за рахунок експлуатації залежного селянства. Це було можливим тільки за умови загарбання його земель, що супроводжувалося ослабленням економічної спроможності господарств селян.

На Лівобережній Україні, як і в Росії цілому, експропріація селянства відбувалася за об'єктивними законами, але мала певні відмінності від аналогічного процесу в Англії. Рівень суспільного поділу праці і товарно-грошових відносин не висував перед місцевими феодалами необхідності перетворення орних земель у пасовища для овець з відповідним руйнуванням традиційних форм земельної власності, як це було в англійському селі, а штовхав їх до захоплення заселених земель і закріпачення селянства. Це гальмувало процес складання ранньобуржуазних відносин між землевласниками і селянами.

Одним із шляхів обезземелення селянства був офіційний дозвіл на роздаровування общинних, селянських і козацьких земель козацькій старшині, шляхті і монастирям. З метою розширення своїх маєтностей феодали не гребували також привласненням і захопленням під виглядом купівлі селянських угідь. Наприклад, полковник М. Миклашевський у 1678 р. захопив у Ніжинському полку громадські діброви з сінокосами, дві ділянки лісу, сад та інші угіддя й вільно користувався ними⁷. Переяславський полковник Д. Райча, «відмежувавши» значну ділянку вільного степу, якою раніше користувалися громади найближчих сіл, влаштував собі хутір для утримання худоби і володів ним протягом тривалого часу⁸. Лубенський полковник Л. Свічка захопив у селян і козаків різних сіл понад 100 ділянок орних земель, сіножатей, лісів і гаїв⁹. Окремі старшини (Д. Райча, І. Мазепа, Рубці та ін.) стали власниками величезних земельних латифундій із значною кількістю залежного населення. Протягом 1654—1708 рр. у феодальну залежність потрапили селяни 215 сіл у Чернігівському, 86 — Ніжинському, понад 80 сіл — у Переяславському полках¹⁰. Подібна картина спостерігалася і в інших місцевостях краю, що

⁵ Маркс К. Капітал: Т. 1 // Там же.— Т. 23.— С. 675.

⁶ Енгельс Ф. Карлу Каутському в Штутгарт // Там же.— Т. 39.— С. 381.

⁷ Лазаревский А. Описание старой Малороссии.— Киев, 1897.— Т. 2.— С. 456.

⁸ Лучицкий И. Сябры и сябринное землевладение в Малороссии.— Без исход. дан.— С. 22.

⁹ Стороженки: Фамильный архив.— Киев, 1908.— Т. 6.— С. 429—498.

¹⁰ Див.: Борисенко В. Я. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст.— К., 1986.— С. 73—75.

свідчить про намагання феодалів одержувати прибутки переважно за рахунок виняткових прав на землю й особу селянина.

Крім відверто насильницької експропріації, існували й інші форми відчуження засобів виробництва від безпосередніх виробників. Серед них важливе місце належало продажу земельних угідь як наслідку поглиблення товарно-грошових відносин і переростання їх у капіталістичні. Це типове для процесу експропріації явище мало місце і в зарубіжних країнах. Земля дедалі частіше ставала предметом купівлі-продажу. Селяни і козаки збували її частинами, повністю або навіть з дворами і хатами, стаючи при цьому власниками тільки своєї робочої сили.

Купівля-продаж земельних угідь, що належали селянам і козакам, була типовою для всієї території Лівобережної України. У ніжинських магістратських книгах за 1657—1674 рр. зафіксовано дев'ять випадків продажу ґрунтів, сіножатей, городів, садів і будинків¹¹. Однак ці записи далеко не повні і не відображають справжньої картини втрати виробниками засобів до існування. Дещо показовішими у цьому плані є дані стародубської міської книги за 1664—1673 рр., за якими продаж земельних угідь, дворів і хат становив понад 45% усіх торгових актів¹². Покупцями були переважно багаті міщани і козаки. У Полтавському полку обезземелення селян мало чітку тенденцію до прискорення. Якщо протягом 1664—1671 рр. у міському суді зафіксовано 60 купчих актів на землю, то в 1672—1680 рр. — вже понад 110¹³. Зважаючи на приблизно однаковий рівень соціально-економічного розвитку різних полків, маємо підстави для висновку, що подібне явище було типовим для всієї території Лівобережжя.

Звичайно, не всіх продавців землі можна вважати повністю експропрійованими і відносити їх до передпролетаріату. Одні з них продавали лишки угідь, інші — замість збутих придбавали кращі або спекулювали, ще інші — переселялися або робили це через безвихідне матеріальне становище. Саме остання категорія сільськогосподарських виробників і була тим соціальним джерелом, з якого формувалася передпролетаріат. Втративши всі засоби виробництва, вони перетворювалися у продавців власної робочої сили. Це — єдине, чого не могли відібрати в них експлуататори.

На інтенсивність експропріації сільського населення впливало багато факторів. Цей процес швидше проходив серед селянства і повільніше — серед козацтва — привілейованої групи феодального суспільства. Але, на відміну від селян, козаки були особисто вільними людьми і могли повніше розпоряджатися собою. К. Маркс зазначав, що «безпосередній виробник, робітник, лише тоді дістає можливість розпоряджатися своєю особою, коли припиняються його прикріплення до землі і його кріпосна або феодальна залежність від іншої особи»¹⁴. З вступом у договірні відносини з роботодавцем експропрійовані селяни і козаки ставали на шлях перетворення в передпролетарі.

Експропріація вільних виробників супроводжувалася їх особистим закабаленням. Не маючи можливості задовольнити наймінімальніші матеріальні потреби, частина селян, козаків і селян йшла в кабалу до місцевих багатіїв. Найпоширенішою формою кабальної залежності були грошові позики. Так, міщанин із Стародуба Л. Семенович у 1689 р. позичив у Б. Михайловича певну суму грошей, а за це мав цілий рік служити в нього челядником. Якщо протягом року він не по-

¹¹ Отрывки из нежинских магистратских книг 1657—1674 годов.— Чернигов, 1887.— С. 3—64.

¹² Модзалевский В. Л. Отрывки из Стародубской меской книги за 1664—1673 гг.— Чернигов, 1911.— С. 1—37.

¹³ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века.— Чернигов, 1912.— Вып. 1.— С. 1—115; Чернигов, 1914.— Вып. 3.— С. 3—121.

¹⁴ Маркс К. Капітал: Т. 1 // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 23.— С. 676.

вертав позики, то «хату свою у заставу подаєт и тое хаты оные коп сем маєт ему Борису отдать если бы не дослужил, а таковое постановление учинили за тоею умовою, если в виннице не робить, то повинен такую ж челядницькую роботу робити, а на умови было, что и в виннице робить»¹⁵. В значно тривалішу кабалу потрапив житель с. Посудевки Стародубського полку Ф. Данилович. Разом з дружиною він змушений був відробляти позику в бурмістра Ф. Сергійовича щонайменше вісім років, щорічно платячи по 10 кіп грошей¹⁶. Стародубський міщанин А. Ходкевич у 1689 р. не мав грошей для сплати боргу якомусь Мартину і заклав йому свій двір. На випадок несплати боргу й далі двір «маєт,— записано в актових книгах міського уряду Стародуба,— непорушно при нем Мартину зоставати»¹⁷. Ткач І. Глум за позичені в жителя Малої Топольки того ж полку сім кіп грошей зобов'язався «ткацкое начиння не пускати никому, кроме Кондрату, своему *государю* (курсив наш.— Авт.), в которого двора мал мешкання»¹⁸.

Існували й інші форми феодального закабалення. В 70-х роках купець Греченін викупив з татарського полону С. Павлова і записав його в кабалу. Останній їздив з купецьким товаром до Нижнього Новгороду, Москви, Ніжина, Почепу та інших міст, виконував різні роботи в господарстві Греченіна. Фактично, колишній полонянин перетворився в економічно залежного слугу¹⁹. Подібну форму закабалення особисто вільних людей використовували й інші купці. Інколи вони й самі потрапляли в кабалу до власників капіталу. Торговець з Нових Млинів І. Григор'єв на початку 90-х років по «кабальному листу» взяв у багатого міщанина з Воронежа Ніжинського полку І. Іванова в позику 150 крб. Не маючи можливості віддати борг, І. Григор'єв утік і тривалий час жив у Садовій Слободі під Москвою. Тут його й відшукав І. Іванов, але тому вдалося знову втекти, залишивши чотирьох коней, скриньку з грішми і чотирьох челядників²⁰. Відомі випадки, коли боржники мусили відробляти борги, працюючи челядниками або торговими агентами купців. Тимчасова економічна залежність з часом переростала в залежність постійну.

Розорені виробники мусили вдаватися до продажу своєї робочої сили. Наймитство як соціальне явище складалося протягом тривалого часу. В Росії воно було юридично оформлене в «Судебниках» 1497 р., 1550 р. і 1589 р. Якщо першим з них наймиту надавалося право піти від господаря в будь-який час, що становило найголовнішу умову вільного найму, то в двох останніх це право дуже обмежувалося.

Подібним шляхом еволюціонувало наймитство і на Лівобережній Україні. Його характер залежав від соціально-економічного і політичного рівня розвитку краю і мав чітке класове спрямування. Розгалужена система адміністративно-судових органів влади придушувала опір наймитів і стояла на сторожі класових інтересів заможних верств суспільства. Затверджені ними в спеціальних документах умови найму обмежували право безпосереднього виробника-наймита вільно розпоряджатися своєю робочою силою. Так, кравець із Стародуба, який розорився у 1689 р., найнявся до «пана» Т. Кунка «за челядника як на роботу кравецькую, так на всякую дворовую и подорожню за коп осем грошей личбы Литовской чехами». Окремий пункт регламентував умови наймитування: якщо наймит не відпрацьовував увесь договірний строк, то за бажанням наймача судові органи могли

¹⁵ Державна ордена Леніна бібліотека СРСР ім. В. І. Леніна: Відділ рукописів, ф. 159, спр. 952, с. 233 (далі — ДБЛ: ВР).

¹⁶ Там же.— С. 234, 240.

¹⁷ Там же.— С. 238.

¹⁸ Там же.— С. 239.

¹⁹ Центр. держ. арх. давніх актів, ф. 229, оп. 1, стовп. 95, арк. 38 (далі — ЦДАДА).

²⁰ Там же, спр. 223, ч. 2, арк. 151—158.

змусити його це зробити²¹. Стародубський міський суд у 1693 р., наприклад, розглядав скаргу багатого міщанина Д. Яроховича на челядника Г. Володкова, який під час жнив хотів кинути роботу і піти геть. Суддя став на бік позивача і зобов'язав наймита працювати до закінчення строку наймитування. Подібна практика взаємовідносин між наймачем і наймитом існувала в інших місцевостях Лівобережної України.

В умовах формування судової системи, коли не всі сторони суспільних відносин могли чітко регламентуватися законодавчими актами, важливу роль відіграло так зване «звичаєве право». Особливість судової практики другої половини XVII ст. полягала в тому, що судді часто не могли знайти відповідних статей і тому, вирішуючи справи, мусили керуватися правовими звичаями. Привілейовані верстви населення, яким належала і судова влада, визнавали тільки ті правові норми, що відповідали їхнім інтересам. Це — типове явище для феодалізму. Такі правові звичаї, писав К. Маркс, фактично суперечили формі закону і були звичаєвим безправ'ям²².

Навіть у звичаєве право проникали норми, які обмежували можливість наймита розпоряджатися своєю особистістю під час договірної строку роботи. Особливо чітко це проявлялося у сільськогосподарському виробництві. На Чернігівщині, наприклад, побутував звичай не платити наймиту за виконану роботу, якщо той не бажав працювати до кінця строку наймитства. Таке право відкривало перед роботодавцями широкі можливості для посилення експлуатації й погіршення умов праці наймитів. Правда, існував й інший звичай, коли наймач, виступаючи ініціатором розриву угоди, мав заплатити наймиту за весь договірний строк. Та наймачі рідко вдавалися до цього заходу, оскільки він не відповідав їхнім інтересам, а в багатьох випадках змушували наймитів «добровільно» залишати службу, привласнюючи в цьому випадку не лише додаткову, а й необхідну вартість, створену їх працею.

Залежність наймитів від хазяїв була досить значною, що проявлялося у виконанні ними функцій, невласливих вільному продавцю робочої сили. Ще в роки визвольної війни багаті козаки, міщани і селяни посилали замість себе в повстанське військо своїх слуг. Це явище набуло такого поширення, що, як писав Самовидець, у селах і містах важко було знайти наймитів²³. Замість своїх хазяїв наймити брали участь у Кримських, Азово-Дніпровських та інших походах українських козацьких полків другої половини XVII ст. Обмеження особистої свободи власника робочих рук поступово призводило до його юридичної залежності.

Розорені селяни становили головне джерело поповнення числа наймитів у сільському господарстві, ремеслах і промислах. Їх кількість у різних місцевостях і в різні періоди була неоднаковою. В Лубнах, зокрема, у 1666 р. з 1 тис. чол., зафіксованих царськими переписувачами, 200 (20%) були «голиками», тобто особами, що не мали власних господарств і жили за рахунок найму²⁴. До збіднілих осіб належали підсусідки, городники, бобилі. Тільки останніх у Стародубському, Чернігівському, Ніжинському і частково Київському полках у 1666 р. налічувалося щонайменше 705 чол., змушених добувати засоби до існування продажем своєї робочої сили²⁵. Існували вони і в інших

²¹ ДБЛ: ВР, ф. 205, спр. 952, с. 271.

²² Див.: Маркс К. Дебати шостою рейнського ландтагу (ст. третя) // Маркс К., Енгельс Ф.—Твори.—Т. 1.—С. 120.

²³ Літопис Самовидця.—К., 1971.—С. 57.

²⁴ Романовский В. А. Перепись населения Левобережной Украины 1666 года, ее организация и критическая оценка.—Ставрополь, 1967.—С. 86.

²⁵ Романовский В. А. К истории украинского крестьянства времени воссоединения Украины с Россией // Сб. тр. Ставроп. пед. ин-та.—1955.—Вып. 9.—С. 120—122.

полках. Зокрема, в селах Полтавського полку їх було досить багато: в Гужулах, наприклад, налічувалося 8 бобильських дворів, Рибцях — 9, Супрунівці — 31, Красному — 7, Мачухах — 26²⁶.

Наймана робоча сила використовувалася в усіх галузях виробництва, в тому числі при обробітці землі, під час жнив, а також на заготівлі сіна. Як про поширене явище писав сучасник К. Зіновіїв про роботу найнятих косарів і гребців, які косили траву, сушили її, згрібали і складали в копиці та скирди²⁷. Широко використовувалася також наймана праця молотників²⁸. Праця сільськогосподарських наймитів мала сезонний характер. Для селян з власними господарствами сезонні заробітки були хоч і важливим, однак, усе ж допоміжним джерелом поповнення сімейного бюджету. Залежно від обставин ця категорія наймитів могла перетворитися в позбавлених засобів існування передпролетарів або перейти в розряд заможного селянства, здатного вести самостійне господарство. Для експропрійованої частини сільського населення сезонне наймитування служило основним джерелом існування. Сезонна робота переважно навесні, влітку і восени повторювалася для багатьох наймитів рік у рік. Ця категорія наймитів і стала зародком сільськогосподарського передпролетаріату.

Досить велику групу наймитів становили так звані «чередники», які пасли худобу сільських і міських жителів. В кожному населеному пункті був один або кілька таких пастухів. Наприкінці XVII ст. на Лівобережній Україні налічувалося близько 2 тис. міст і сіл. Отже, загальна кількість громадських чередників становила щонайменше 2 тис. чол. Крім громадських чередників, існувала категорія пастухів худоби, які працювали у багатих козаків, міщан та селян, що мали від кількох десятків до 200 і більше тварин²⁹. Зайняті випасом худоби з ранньої весни до пізньої осені, ці наймити не мали можливості вести власне господарство.

Вільнонаймана робоча сила широко використовувалася і в господарствах козацької старшини, шляхти та монастирів. Вони мали формальне право на позаекономічний примус селян. Однак у тодішніх умовах часто не могли ним скористатися і тому мусили вдаватися до наймання спеціалістів-тваринників навіть із своїх підданих. У переплетінні панівних феодальних виробничих порядків з елементами капіталістичних і полягала своєрідність взаємовідносин між феодалами і вільнонайманими працівниками. Деформація феодального способу виробництва була закономірним явищем на початковому етапі перехідного від феодалізму до капіталізму періоду. Його дальша еволюція залежала від багатьох факторів, у тому числі від політичного устрою країни, рівня розвитку її продуктивних сил, зовнішньополітичної ситуації тощо. На Лівобережній Україні, зокрема, відбувалося часткове поглинення елементів капіталістичних виробничих відносин. Однак повністю подолати їх феодалізм був не в змозі. У феодальних господарствах постійно працювали найняті ричичники (спеціалісти по догляду і розведенню корів.— Авт.), скотарі, вівчарі та інші тваринники, одержуючи від їхніх власників плату за свою працю.

Кадри передпролетаріату зароджувалися і в промисловому виробництві. Робоча сила як товар взагалі могла з'явитися на ринку лише тоді і лише остільки, коли і оскільки вона виносилася на ринок і продавалася її власником. Щоб розпоряджатися нею як товаром, він мав бути вільним власником своєї здатності до праці, своєї особистості. В ремісництві, зокрема, щоб стати вільним продавцем робочої сили,

²⁶ ЦДАДА, ф. 214: Стовпці Сибірського приказу, стовп. 1637, оп. 4-м, арк. 1—244.

²⁷ Зіновіїв К. Вірші: Приповісті посполиті.— К., 1971.— С. 273.

²⁸ Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст.— К., 1986.— С. 18—20.

²⁹ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века.— Вып. 1.— С. 29—161.

робітник повинен був звільнитися від панування цехів та інших обмежувальних інституцій щодо праці. Історичний процес, наголошував К. Маркс, «...який перетворює виробників у найманих робітників, виступає, з одного боку, як їх звільнення від феодальних повинностей і цехового примусу; ...Але, з другого боку, звільнювані лише тоді стають продавцями самих себе, коли у них відібрані всі їх засоби виробництва і всі гарантії існування, забезпечені стародавніми феодальними установами»³⁰.

Процес зародження промислового передпролетаріату був складним, повільним та суперечливим. З одного боку, панівні верстви суспільства намагалися законсервувати цехову організацію ремісництва, щоб вона обмежувала ремісника в можливостях розпоряджатися своєю здатністю до праці. З іншого, — поглиблення товарно-грошових відносин і послаблення феодальних порядків у результаті визвольної війни перешкоджали цьому.

Праця наймитів використовувалася і в промислах. Так, в універсалі стародубського полковника за 1698 р. із заснуванням цеху ткачів давався дозвіл займатися ткацтвом і «челяди, которая через наймы обиклие мает мети выживление»³¹. Тут цікаві для нас два нюанси: свідчення про «наймы обиклие» вказує на традиційність і широке використання праці наймитів у ткацтві — це по-перше; і, по-друге, вона була основним способом їх існування. Тобто, ця категорія працівників не мала засобів виробництва й існувала тільки за рахунок продажу власної робочої сили. Подібна картина спостерігалася в усіх лівобережних полках, на що вказує включення до статутів інших цехів спеціальних пунктів про розшук збіглих наймитів і підмайстрів та відшкодування ними завданих при цьому збитків³². Наймити працювали в майстернях багатих кравців, шевців, ковалів, слюсарів тощо. У справах стародубського міського уряду за 1690 р. згадано понад 15 випадків використання багатими ремісниками праці челядників³³. Окремі майстри мали по кілька наймитів, поступово перетворюючись у капіталістичних підприємців. Наприклад, швець із Лохвиці С. Планида в 1687 р. експлуатував не менш як 5 наймитів. По кілька їх мали стародубський кравець Іван і швець Данило³⁴. Звичайно, таких майстрів і підприємств було мало і не вони визначали соціальне обличчя в цілому феодального за своїм характером ремісництва.

Вільнонаймана робоча сила використовувалася і в будівництві. За тривалістю роботи наймити поділялися тут на поденних, сезонних і постійних. На зведенні даху Преображенської церкви Мгарського монастиря в 1687 р., наприклад, працювало 30, а в наступному році — 20 найнятих теслів. Допоміжні роботи виконували поденні робітники з місцевих селян, яким монастир заплатив 48 золотих і 6 шагів. Тільки незначну кількість постійних працівників становили муляри, спеціалісти високої кваліфікації. Ця категорія будівельників повністю відірвалася від сільського господарства і робота за наймом стала для них основним заняттям.

У 80-х роках приблизно такі ж категорії працівників брали участь у спорудженні церкви в Стародубі. Підрядчик М. Єфимович з Глухова підписав угоду з місцевим магістратом про будівництво її силами своїх челядників з жителів навколишніх сіл. Вони ж мали виготовляти і будівельні матеріали. З поживавленням цегляного будівництва збільшувалася й кількість робітників-цегельників. Зокрема, на одній з ки-

³⁰ Маркс К. Капітал: Т. 1 // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 23.— С. 676.

³¹ Центральна наукова бібліотека АН УРСР: Відділ рукописів, ф. 2, спр. 18 334, без ном.

³² Там же, спр. 27 650, без ном.

³³ Протокул до записовання справ поточних на рок 1690.— Без вих. даних.— С. 3—121.

³⁴ Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст.— С. 189—190.

ївських цегельень у 1699 р. працювало 46 чол.³⁵ Наприкінці XVII ст. окремі монастирі, міські уряди Києва, Чернігова, Стародуба тощо мали вже свої цегельні з найнятими робітниками. Зростала потреба у кваліфікованих майстрах-будівельниках. Незалежно від соціального статусу всі вони одержували за свою роботу грошову, натуральну або комбіновану плату.

Передпролетаріат зароджувався і в промислах по переробці сільськогосподарської сировини. У документах тих часів досить часто згадуються наймити, що працювали на винокурнях у багатих козаків, міщан, старшини і в монастирях. Створювана ними додаткова вартість привласнювалася господарями і сприяла їх швидкому збагаченню. Існували цілі села, основним заняттям жителів яких були заробітки. Наприклад, жителі с. Протопопівки Ніжинського полку, не маючи достатньо придатної для землеробства землі, жили за рахунок праці на винокурнях сусідніх сіл і міст. Для багатих селян наймиткування перетворювалося у спадкове заняття, що позитивно впливало на підвищення рівня їх професійної майстерності. Розширення і стабільність наймиткування свідчать про формування ринку робочої сили у винокурному промислі, що відповідно сприяло розвитку виробничих відносин у цій галузі. Наймити працювали також у броварнях, солодовнях, олійницях, млинах, що належали багатим селянам, козакам і міщанам, а також козацькій старшині та монастирям, які мали залежних селян.

Наймана робоча сила використовувалася й у процесі виробництва поташу. Найнятих майстрів-поташників і допоміжних працівників експлуатували, зокрема, стародубський полковник П. Рославець, гетьман І. Самойлович та інші власники поташних буд. Чимало найнятих робітників обслуговували «будні заводи» генерального осавула А. Гамалії в Мглинських лісах на Стародубщині³⁶. Типову картину роботи на поташних будах намалювали мешканці Нової Буди Стародубського полку А. Юр'єв і Г. Семерин, які розповідали царським переписувачам, що наприкінці XVII ст. «село Новая Буда Михайлом Миклашевським в его лесу не к подданнической службе, але к поташному і смольчужному делу поселена, а их за Михайла Миклашевского, так и за сына его Андрея Миклашевского до запретительных указов мы все жители одной Буда з *найму* (курсив наш.— Авт.) на той Буда поташ робили»³⁷. Тобто, під впливом визвольної війни 1648—1654 рр. відбулася деформація феодальних виробничих відносин у поташному виробництві, коли власник села мусив наймати своїх же підданих, стаючи таким чином на шлях буржуазних виробничих відносин. Дещо чіткіший буржуазний характер мали виробничі відносини між власниками буд, не наділених правом на позаекономічний примус виробника, та їх обслуговуючим персоналом. Виключно вільнонаймані робітники обслуговували будні стани багатих селян, козаків і міщан. Відповідно й відносини між власниками будень і такими працівниками не вкладалися у рамки феодальних.

Подібні явища спостерігалися і в галузі селітроваріння. Інтенсивне добування селітри в другій половині XVII ст. стало можливим тільки завдяки існуванню кадрів робітників з професійними навичками, які формувалися в попередні роки. Ймовірно, що на підприємствах цього профілю, які належали козацькій старшині, шляхті та монастирям, використовувалася як залежна, так і вільнонаймана робоча сила. На селітряних майданах багатих селян, козаків і міщан працювали тільки особисто вільні люди. На трьох селітроварницях підданого Києво-Печерського монастиря М. Рандаря у 80-х роках було задіяно 50

³⁵ Історія робітничого класу Української РСР.— К., 1967.— Т. 1.— С. 43.

³⁶ ЦДАДА, ф. 229, оп. 1, стовп. 84, арк. 158.

³⁷ Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку // Укр. архів.— 1929.— Т. 1.— С. 467—468.

чол.— спеціалісти і допоміжний персонал. Ще на одному майдані під Васильковом працювало 40 чол., одержуючи за свою роботу грошову винагороду³⁸. Наймані робітники становили основний контингент працюючих на селітроварницях у козаків К. Новицького, В. Саенка, у братів Т. і Ф. Селітряників з Полтавського полку та інших підприємців буржуазного типу.

Промислові підприємства могли функціонувати тільки на основі використання праці кваліфікованих робітників. Так, при виробництві скла найскладніші операції виконували майстри (видували посуд), складачі скла (виготовляли скляну масу і фарбували її), будники (випалювали поташ), ковалі (виготовляли рурки для видування скла, виконували інші ковальські роботи), гончарі (мурували печі й робили «дойниці», горщики з вогнетривкої глини для варіння скла). Такі майстри працювали, зокрема, на гуті поблизу с. Грузького Чернігівського полку. Жили вони в 10 хатах, відповідно, і працюючих на гуті було не менше 10. Вони не мали орних земель, що свідчить про повну втрату зв'язку із землеробством, і працювали на ній як наймити. В 1689 р. крелевецький сотник І. Маковський одержав на цю гуту гетьманський універсал, за яким йому дозволялося володіти не тільки підприємством, а й людьми³⁹. Однак сотник не міг змусити працювати на себе особисто вільних майстрів, хоч таке право йому й надавалося. Тому свої відносини з ними він будував на договірних засадах. У 60-х роках гуту під Конотопом обслуговували особисто вільні люди — гутник з двома синами і трьома «товаришами», торговець, обolonник і ще шість спеціалістів⁴⁰. Допоміжні роботи їм допомагали виконувати найняті селяни.

Протягом усього XVII ст. діяла Баранова Гута під Новозибковом. На ній працювали уродженці Лівобережної і Правобережної України, які набули досвіду роботи на інших гутах — Кочубеївській, Пакульській і Шевченківській, а також на руднях — Деменській та Лозовській. Це свідчить про те, що їхні професійні знання закріплювалися виробничою практикою попередніх поколінь, а самі вони були спадковими робітниками. Приблизно такий же контингент працюючих мала і Суховирська Гута на Чернігівщині, яку обслуговували 10 склярів, коваль, обolonник і 6 різноробів. Всі вони втратили зв'язок із землеробством, не мали орної землі, а лише сіножаті, сіно з яких призначалось для робочої худоби⁴¹. Робота на гуті була для них основним джерелом існування.

Передпролетаріат зароджувався і в металургійній галузі. Виробництво металу на той час досягло достатньо високого рівня і могло здійснюватися тільки висококваліфікованими майстрами. Загальна кількість працюючих залежала від розміру рудні. За підрахунками П. К. Федоренка, на руднях з трьома млиновими колами працювали 12—13 чол., в окремих випадках — 20 і більше. На території Лівобережної України в другій половині XVII ст. діяло близько 40 рудень. Кількість працюючих на них досягала 500 чол.

Більшість кваліфікованих майстрів була особисто вільною і працювала за відповідну плату. В тогочасних і пізніших документах вони часто називалися «работниками». На Унецькій рудні, заснованій у 70-х роках XVII ст., працювали робітники, про яких у Румянцевському описі сказано, що вони здавна «консистенци и другого платежа никакова никауда не дают». Жителі слобідки при Веприцькій рудні Ста-

³⁸ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов.— Киев, 1886.— Ч. 7.— Т. 1.— С. 524, 541, 546.

³⁹ Лазаревский А. Описание старой Малороссии.— Киев, 1893.— Т. 2.— С. 387—392.

⁴⁰ Переписні книги 1666 року.— К., 1933.— С. 119—120.

⁴¹ Модзалевський В. Л. Гуті на Чернігівщині.— К., 1926.— С. 55, 96, 39, 103—104.

рудубського полку не відбували феодальних повинностей, а жили за рахунок праці на підприємстві. Свою робочу силу продавали також жителі 13 бездвірних хат при Єльнінській рудні⁴². Подібне явище було типовим для Лівобережної України.

Власники рудень вважали робітників своїми підданими, але не наважувалися вживати щодо них феодальні способи позаекономічного примусу. Щоб не допустити відтоку кваліфікованих майстрів з металургійного виробництва, Петро I указом від 10 грудня 1719 р. заборонив вписувати рудників до числа тяглих і змушувати їх відбувати феодальні повинності. Однак з розвитком феодально-кріпосницьких відносин багатьох рудників у 1782—1783 рр. було переведено в розряд кріпосних селян.

Особливістю використання найманої робочої сили був його періодичний характер, що накладало своєрідний відбиток як на первісне нагромадження, так і на соціальне становище самих виробників. «...У цих галузях виробництва,— писав К. Маркс,— де є необхідність у спеціальних робітниках, які, проте, можуть бути зайняті тільки протягом частини року, оскільки продукти їхньої праці мають збут тільки протягом певної пори року,— цим робітникам довелося б заплатити за цілий рік; тобто додатковий робочий час зменшився б тут у тій же пропорції, в якій зменшилася б зайнятість робітників протягом даного проміжку часу, проте робітникам у той чи інший спосіб все ж довелося б заплатити»⁴³. Штучні витрати на оплату необхідної праці за рахунок додаткової вартості, яку б власник засобів виробництва міг привласнити, певною мірою стримували процес первісного нагромадження. Одночасно відносно висока оплата праці тимчасового наймита сприяла поліпшенню його матеріального становища.

Зубожіння народних мас супроводжувалося появою декласованих елементів — органічної частини будь-якого антагоністичного суспільства. Частина їх поповнювала ряди жебраків, бродяг, злодіїв тощо.

У другій половині XVII ст. продовжувалася експропріація безпосередніх виробників матеріальних благ, з яких і зароджувався український передпролетаріат. Найманими робітниками ставали експропрійовані селяни, підмайстри, учні, позацехові ремісники, які потрапляли у дедалі більшу залежність від капіталу. Позбавлені засобів виробництва, вони мусили продавати свою робочу силу, поступово перетворюючись у спадкових передпролетарів. У другій половині XVII ст. це явище стало поширеним і стабільним.

Отже, передпролетаріат — зародок майбутнього робітничого класу — з'явився одночасно з розвитком елементів капіталістичного укладу в економіці і перебував поза межами соціальної структури феодального суспільства. Почалося формування і його соціальної свідомості. Соціально-економічною основою цього процесу послужили корінні зміни у відношенні експропрійованих виробників до засобів виробництва, а також усупільнення засобів праці й зародження капіталістичних форм експлуатації.

Одержано 8.12.87.

Освещается ранний этап формирования пролетариата на Левобережье после освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг.

⁴² Федоренко П. К. Рудни Левобережної України в XVII—XVIII вв.— М., 1960.— С. 178, 184, 197—198.

⁴³ Маркс К. Критика політичної економії // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 46.— Ч. 2.— С. 29—30.

І. Г. Добродомов (Москва), В. А. Кучкін (Москва)

Про дату битви новгород-сіверського князя Ігоря Святославича з половцями в 1185 р.

На основі ретельного і об'єктивного аналізу і зіставлення літописних даних автори спростовують дилетантські твердження В. О. Белікова щодо дати битви князя Ігоря Святославича з половцями і його взяття в полон.

Інтерес дослідників історії Давньої Русі до трагічного походу князя Ігоря Святославича та його союзників на половців у 1185 р. виник давно. Досить докладний опис походу дав у своїй «Історії Російській» ще В. М. Татищев, використавши як основне джерело одну з пізніх редакцій Іпатіївського літопису. Він же зробив першу спробу визначити дату поразки Ігоря: «тако кончися сей несчастливый бой во вторую неделю Пасхи»¹. Великдень у 1185 р. припадав на 21 квітня². Якщо слова В. М. Татищева розуміти так, що Ігор зазнав поразки після великдня, то вона має датуватися часом з 27 квітня до 4 травня. Якщо ж під великднем вчений мав на увазі великодній тиждень, тоді поразку київського князя слід віднести до 5—11 травня. Однак обидві дати не відповідають дійсності³.

Хоча в 20—40-х роках ХІХ ст. російські вчені робили спроби встановити дату поразки Ігоря і висловлювали думку, що вона мала місце через кілька днів після першого зіткнення війська князя з половцями, що закінчилося втечею останніх, наукове обґрунтування ця дата одержала лише в другій половині ХІХ ст., коли були видані Лаврентіївський та Іпатіївський літописи, що містили найдавніші літописні розповіді про похід Ігоря, і коли дослідники дістали можливість порівнювати і аналізувати їх⁴. Датування ґрунтувалося на свідченнях Іпатіївського літопису і частково «Слова о полку Ігоревім».

Згідно з Іпатіївським літописом у п'ятницю Ігор напав на половецькі вежі і захопив їх. Ранком наступного дня переважаючі сили половців оточили руське військо. Бій тривав цілу добу і закінчився взяттям у полон руських князів⁵. Дослідники вважали, що бойові дії тривали протягом трьох днів. Свідчення Іпатіївського літопису збігаються із даними «Слова о полку Ігоревім». Там також зазначається, що Ігор напав на половецькі вежі «въ пятькъ», що битва, яка закінчилася поразкою його війська, розпочалася «другаго дни вельми рано» і що загалом бойові дії тривали три дні: «бишяся день, бишяся други, третьяго дни къ полуднию падошя стязи Игореви»⁶.

Вказівки на певні дні тижня ще не визначають дат, коли Ігор вступив у бій і коли він був розбитий. Дати можна встановити шляхом аналізу інших літописних свідчень. В Іпатіївському літопису зазначається, що на шляху до р. Донець Ігор і його військо спостерігали затемнення сонця. Далі Ігореві полки перейшли Донець і наблизилися до Оскола, де два дні чекали підходу раті Всеволода⁷. За даними інших літописів, затемнення сонця відбулося в середу 1 травня 1185 р.⁸ Отже, Ігор чекав Всеволода щонайменше протягом четверга і п'ятниці.

¹ Татищев В. Н. История Российская.— М.; Л., 1964.— Т. 3.— С. 136.

² Черепнин Л. В. Русская хронология.— М., 1944.— С. 60.

³ Неможливо погодитися з тлумаченням цього місця праці В. М. Татищева Б. О. Рибаконим, який прирівнював «вторую неделю пасхи» до 12 травня 1185 р., не наводячи будь-яких аргументів (Рыбаков Б. А. «Слово о полку Игореве» и его современники.— М., 1971.— С. 198).

⁴ Аристов Н. Я. О земле Половецкой.— К., 1877.— С. 16—18.

⁵ Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ).— СПб., 1908.— Т. II.— Стоп. 640—643.

⁶ Слово о полку Игореве.— Л., 1985.— С. 24, 25, 27.

⁷ ПСРЛ.— Т. II.— Стоп. 638.

⁸ ПСРЛ.— Л., 1926—1928.— Т. I.— Стоп. 396 (під 6694 р. ультраберезне-

А якщо, йдучи від Оскола, Ігор захопив половецькі вежі в п'ятницю, то це могло бути 10 травня або й пізніше. Оскільки Іпатіївський літопис повідомляє, що під час руху Ігоревих дружин з Оскола до Сальниці до руських князів приїхали послані раніше в половецькі степи розвідники, які доповіли, що вороги вже готові до бою і радили Ігорю повернутися назад або швидше рухатися до половецьких кочовищ. Ігор зробив останнє⁹. Дослідники вважають, що руські полки діяли швидко і напали на половецькі вежі саме 10 травня. Тому вони й датують взяття Ігоря в полон 12 травня 1185 р. Ця дата прийнята в сучасній науковій літературі, присвяченій «Слову о полку Ігоревім» і поході князя Ігоря¹⁰.

Однак у лютневому номері «Українського історичного журналу» за 1987 р. з'явилася замітка В. О. Белікова, автор якої твердить, що історики з часів В. М. Татищева й до сучасних днів помилялися в оцінці тривалості бойових дій Ігоря з половцями і датуванні його поразки. В. О. Беліков вважає, що Ігор спочатку протягом одного дня захопив половецьке кочовище, потім три дні нічого не робив, а згодом шість днів без перерви бився з ворогами, які перемогли його лише 19 травня 1185 р.¹¹

Думка про дві битви Ігоря з половцями в 1185 р. не є новою. Вона панувала в російській історичній науці останньої третини XVIII — першої половини XIX ст.¹² Д. М. Дубенський у 40-х роках XIX ст. навіть спробував її обґрунтувати: «Якщо правильним є свідчення харатейних літописів, що війська наші після першої битви стояли три дні на вежах, веселячись, то другого дня значить, що перша битва була в п'ятницю, а друга — в суботу, але не на тому ж тижні»¹³. Таким чином, основна ідея замітки В. О. Белікова є повторенням давно спростованої думки. Очевидно, він не знає історіографії даного питання. Крім праці М. М. Карамзіна, він посилається на літературу, що вийшла в світ з 1946 по 1982 р.¹⁴, і то далеко не на всю. Про історіографію XVIII—XIX ст. В. О. Беліков судить з цієї літератури і тому відкриває те, що було відомо ще 150—200 років тому.

Говорячи про дві битви Ігоря з половцями в 1185 р., попередники В. О. Белікова посилалися на свідчення Лаврентіївського літопису й більш пізніх літописних зводів, де повідомлялося, що після захоплення половецьких веж Ігор і його союзники «стояша на вежах 3 дні, веселяся»¹⁵. Половці ж, зазнавши невдачі в першій битві і одержавши підтримку, 3 дні билися з руськими полками стрілами, а коли «приспів к ним дружина вся», кочовики швидко зламали опір Ігорового війська¹⁶.

вим); Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. — М.; Л., 1950. — С. 37—38 (під 6643 р. березневим). Про дату див.: Бережков Н. Г. Хронология русского летописания. — М., 1963. — С. 82—83, 246.

⁹ ПСРЛ. — Т. II. — Столп. 638—639.

¹⁰ З праць останніх років назвемо: Бережков Н. Г. Указ. соч. — С. 203; Рыбаков Б. А. Указ. соч. — С. 198, 232, 235, 243, 250, 254; Слово о полку Игореве. — М., 1981. — С. 10; Сумаруков Г. В. Кто есть кто в «Слове о полку Игореве». — М., 1983. — С. 24—25, 28; Гетманец М. Ф. Тайна реки Каялы. — Харьков, 1982. — С. 19—20, 35.

¹¹ Беліков В. О. Про похід князя Ігоря на половців 1185 р. // Укр. іст. журн. — 1987. — № 2. — С. 102—106.

¹² Щербатов М. М. История Российская от древнейших времен. — СПб., 1771. — Т. II. — С. 386—388; Карамзин Н. М. История государства Российского. — СПб., 1842. — Т. III. — Столп. 42; Соловьев С. М. Соч. — М., 1988. — Кн. I. — Т. II. — С. 632.

¹³ Дубенский Д. Н. Слово о полку Игореве, Святослава песнотворца старого времени // Русские достопамятности. — М., 1844. — Ч. 3. — С. 56. — Прим. 191. Харатейними Д. М. Дубенський слідом за М. М. Карамзіним назвав написані на шкірі Лаврентіївський і Троїцький літописи. Останній згорів у Москві під час пожежі 1812 р.

¹⁴ Беліков В. О. Назв. праця. — С. 102.

¹⁵ ПСРЛ. — Т. I. — Столп. 397.

¹⁶ Там же.

В. О. Беліков, як і його попередники, спочатку звертається до Іпатіївського літопису і «Слова о полку Ігоревім» і намагається там знайти підтвердження, що між першою сутичкою Ігоря з половцями, яку відповідно до сучасної точки зору він датує 10 травня 1185 р., і наступною битвою минув тривалий час. Помітивши, що в Іпатіївському літопису опис військової ради руських князів, на якій обговорювалося питання, чи залишати вночі захоплені половецькі кочовища, чи заночувати на них, закінчується словами «и яко собрашася Половци вси»¹⁷. В. О. Беліков дійшов висновку, що рада відбулася не пізно ввечері 10 травня, одразу після захоплення половецького кочовища, як вважають вчені, а пізніше, коли руським стало відомо, що проти них виступили всі половці. Безумовно вони не могли знати про це ні вдень 10 травня, ні в ніч з 10 на 11 травня, бо в сутінках неможливо було встановити, скільки половців зібралось. Це можна було зробити лише вдень, отже, рада не могла зібратися раніше 11 травня.

По-друге, на військовій раді князь Святослав Ольгович скаржився на втомленість своїх коней, бо «далече есмь гонилъ по Половцехъ»¹⁸, а тому не міг рушити в зворотний шлях. Адже по дорозі він з дружиною відстав би від основних сил і став легкою здобиччю половців. Тим часом у п'ятницю 10 травня половців переслідував не тільки князь Святослав, а й син Ігоря — Володимир, чернігівські ковуї, стрільці. Їх коні також повинні були втомитися, але на військовій раді про це нічого не говорилося. Отже, робить висновок В. О. Беліков, на раді йшлося не про події 10 травня, а про події, коли половців переслідував лише Святослав Ольгович.

Далі В. О. Беліков звертається до «Слова о полку Ігоревім». Там після опису того, як «въ пятькъ» руські полки перемогли половців і захопили багаті трофеї, сказано, що «дремлетъ въ полѣ Ольгово хороброе гнѣздо» і що «Гза бѣжить сѣрымъ вълкомъ, Кончякъ ему слѣдъ править къ Дону великому»¹⁹. Слово «дремати» В. О. Беліков трактує, як «нічого не робити, бути пасивним» і навіть «залишатися таким протягом тривалого часу». За час бездіяльності Ігоря зуміли зібратися всі половці. Так пропонує розуміти наведений уривок з «Слова» В. О. Беліков.

Остаточне ж підтвердження своїх спостережень про переривчастість бойових дій Ігоря він знаходить у Лаврентіївському літопису, де говориться про дві битви Ігоря з половцями, розділені 3 днями «веселія» на захоплених половецьких кочовищах. Вся хронологія подій Ігорєвого походу викладена В. О. Беліковим у такій послідовності: 10 травня (п'ятниця) — взяття половецького кочовища, 11 (субота), 12 (неділя), 13 (понеділок) травня — «веселіє» і «дреманіє» Ігорєвого війська, 14 (вівторок), 15 (середа), 16 (четвер) травня — бої з половцями, 17 (п'ятниця) травня — військова рада, 18 (субота) і 19 (неділя) травня — вирішальна битва з половцями, поразка і взяття в полон Ігоря²⁰. Такою є запропонована В. О. Беліковим «нова» хронологія заключної частини походу князя Ігоря. Це те оригінальне, що він вніс в історіографію питання порівняно з своїми попередниками XVIII—XIX ст.

Однак якою мірою подібні побудови відповідають істині? Звернемося до джерел. Іпатіївський літопис свідчить, що під час першої сутички з половцями 10 травня попереду руських полків діяли «Святослав же Олговичъ и Володимѣрь Игоревичъ, и Ольстинъ с Ковуи, стрѣлци»²¹. Половці без бою втекли. «Роусь же,— продовжує літописець,— дошедше вежь и ополонисася, друзии же ночь приѣхаша к

¹⁷ Там же.— Т. II.— Стовп. 640.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Слово о полку Игореве.— Л., 1985.— С. 24, 25.

²⁰ Беліков В. О. Назв. праця.— С. 105—106.

²¹ ПСРЛ.— Т. II.— Стовп. 640.

полкомъ с полономъ»²². В. О. Беліков вважає, що «друзини» — це Володимир Ігоревич та чернігівські ковуї з стрільцями. Їх коні мали бути втомленими до ночі з 10 на 11 травня так само, як і коні Святослава. Однак з свідчень літопису можна лише дізнатися, що названі вище полки захопили вежі, а чи переслідували вони далі половців — невідомо.

Під «друзини» можна розуміти і всі руські передові полки, і полк лише Святослава Ольговича. Проте «друзини» повернулися вночі «к полкомъ», тобто не до двох (у літопису вживається множина) полків самого Ігоря та його брата Всеволода, які йшли позаду сил, які напали на половців першими, а до кількох полків. Очевидно, не всі навіть передові руські полки переслідували половців, тому й ступінь втомленості коней різних дружин був неоднаковий. Таким чином, скарга князя Святослава на військовій раді — «кони мои не могоуть» — не суперечить ситуації, що склалася надвечір 10 травня.

Вважаючи, що на цій раді, якби вона відбулася 10 травня, мали висловлювати подібні скарги Володимир Ігоревич і ковуї, В. О. Беліков не звертає уваги на її склад. Тим часом літопис вказує цілком ясно: «рече Игорь ко братома и к моужемъ своимъ»²³. Отже, на раді були два князі — союзники Ігоря та його мужі. Цими двома «братами» (в процитованій фразі даний термін означає не родичів, а союзників — феодалів) були, як випливає з літописної розповіді, рідний брат Ігоря — Всеволод та їх небіж Святослав. Син Ігоря — Володимир, очевидно, внаслідок малолітства (йому було 14 з половиною років²⁴) у роботі ради не брав участі. Не було на ній і воеводи чернігівських ковуїв Ольстина Олексича, а лише «мужі» (воеводи, бояри) самого Ігоря. Отже, ні Володимир, ні ковуї не могли скаржитися на втомленість своїх коней.

На думку В. О. Белікова, Ігор скликав раду ввечері 17 травня, після того, як 14, 15 і 16 травня його полки билися з половцями. Проте, що русичі нібито 3 дні воювали з кочовиками, свідчив Лаврентієвський літопис, якому сліпо довіряє В. О. Беліков: «И сняшася с ними стрѣлци и бишася 3 дни стрѣлци, а копы ся не снимали, а дружины ожидаючи, а к водѣ не дадуче имъ ити»²⁵. З тексту цього літопису випливає, що руські не могли пробитися через половецькі заслони. В. О. Беліков вважає, що це було 14—16 травня. А на раді 17 травня (дата В. О. Белікова) Святослав заявив: «Далече есмь гониль по Половцехъ»²⁶. За його логікою, в п'ятницю 17 травня половці тікали від руських, які прорвали вороже кільце. В такій ситуації можна було легко відірватися від переважаючих сил противника, але ні Ігор, ні Всеволод чомусь не скористалися цією можливістю, а Святослав Ольгович навіть повернувся на старе місце, де й води для коней не було. В. О. Беліков нав'язує руським князям алогічні, самовбивчі дії, яких насправді не могло бути.

Помилкові розрахунки В. О. Белікова призводять до ще однієї недоладності. Якби рада збиралася 17 травня, то їй мали передувати тяжкі оборонні бої. А Ігор заявив на ній: «Се богъ силою своею возложилъ на врагы наша побѣдоу, а на нас честь и слава»²⁷. Отже, рада була скликана не після оборонних боїв, а після перемоги над половцями, здобутої в п'ятницю 10 травня 1185 р. Таким чином, руські князі збиралися одразу після цієї перемоги, а не через тиждень.

Здавалося б, вагомим є зауваження В. О. Белікова про те, що Ігор скликав раду в зв'язку з одержанням даних про половців: «Яко

²² Там же.

²³ Там же.

²⁴ Він народився 8 жовтня 1170 р. (ПСРЛ.— Т. II.— Стовп. 562). Про дату див.: Бережков Н. Г. Указ. соч.— С. 187.

²⁵ ПСРЛ.— Т. I.— Стовп. 398.

²⁶ Там же.— Т. II.— Стовп. 640.

²⁷ Там же.

собрашася Половци вси». Однак якщо надвечір у п'ятницю (10 чи 17 травня в даному випадку не має значення) Ігор та його союзники знали про виступ проти них всіх половців, то чому ж літописець зазначає, що наступного ранку, коли «начаша вистоупати полци Половецкий акъ боровъ», «изоумъшася князи роуский»²⁸? Чому ж було дивуватися руським князям, якщо вони знали, на думку В. О. Белікова, про об'єднання всіх половецьких сил і навіть радилися з цього приводу?

У фразі «и яко собрашася Половци вси» допущено явну опіску. На неї вже давно звернули увагу вчені, запропонували читати замість «половци» — «полци»²⁹. Це пояснюється не тільки змістом всієї оповіді Іпатіївського літопису про похід князя Ігоря (інакше стає незрозумілим, як руські могли дізнатися — навіть вдень — про об'єднання саме всіх половців, як узгоджується з такою звісткою подив руських князів вранці наступного дня, коли вони дійсно побачили численні половецькі полки тощо), а й особливостями правопису протографа Іпатіївського і Хлебниковського списків Іпатіївського літопису. Переписувач цього протографа припускався численних опісок, зокрема пропускав або подвоював склади в словах, замість одних слів писав інші, близькі за літерами. Так, замість «сию» він писав «силою», замість «в Римъ» — «во миръ», замість «гнѣвъ имѣти» — «гнѣвомъ ити», замість «раны» — «дары», замість «перейя» — «перейяславць», замість «оужастъ» — «жалостъ»³⁰.

Є опіски і в статті 6693 р., де розповідається про квітнево-травневий похід князя Ігоря та інші події в південноруських князівствах. Так, у протографі Іпатіївського і Хлебниковського списків було написано «оудавъша же Кончака бѣжавша»³¹. «Оудавъша» — явна опіска. Переписувач Хлебниковського списку виправив її невдало: «оугадавше». «Угадати» біглого Кончака важко. Пізніше до списку було внесено правильне уточнення «уовѣдавша». Майже в тому самому місці в протографі Іпатіївського і Хлебниковського списків було помилково написано «главъ» замість «гнавъ»³².

Таким чином, докази В. О. Белікова відносно часу проведення ради руських князів ґрунтуються на помилці в тексті літопису і суперечать іншим даним цього ж джерела. Безумовно, в ньому немає ніякого часового розриву в опису дій Ігоревих полків у половецькому степу. Події викладено послідовно: ранок 10 травня — вихід до половецьких веж, перестрілка з кочовиками, захоплення веж, переслідування частиною руських ратників половців, повернення перших до ночі до решти полків, військова рада, рішення залишитися на місці до ранку, ночівля, оточення суботнім ранком 11 травня переважаючими силами половців тощо.

Неправильно трактує В. О. Беліков і фразу «Дремлетъ въ полѣ Ольгово хороброе гнѣздо» з «Слова о полку Ігоревім». На його думку, дієслово «дремати» означає «не діяти, бути пасивним»³³. Однак такого значення це дієслово щодо людей не мало не тільки в давньоруській мові, а й в сучасних російській, українській і білоруській³⁴. Мова може йти не про значення цього дієслова, а про його образне вживання в складі антитези: один працює, інший дрімає. Давньо-

²⁸ Там же.— Стоп. 641.

²⁹ Див., наприклад, Рыбаков Б. А. Указ. соч.— С. 248.

³⁰ Такі опіски відзначені О. О. Шахматовим в Іпатіївському літопису (Шахматов А. А. Обзорение русских летописных сводов XIV—XVI вв.— М.; Л., 1938.— С. 99—100).

³¹ ПСРЛ.— Т. II.— Стоп. 636.

³² Там же.— Стоп. 636.

³³ Беліков В. О. Назв. праця.— С. 104.

³⁴ Словарь русского языка. XI—XVII вв.— М., 1977.— Вып. 4.— С. 355; Словарь современного русского литературного языка.— М.; Л., 1954.— Т. 3.— Стоп. 1103; Словник української мови.— К., 1971.— Т. 2.— С. 418; Глумачальны слоунік беларускай мовы.— Мінск, 1978.— Т. 2.— С. 195.

руська лексикографія таких прикладів не знає. Переносити потенційне сучасне слововживання в давнину — методологічно неприпустимо. До того ж дієслово «дремлеть» в образному контексті «Слова о полку Ігоревім» вживається в конкретному значенні: «перебувати в стані напівсну», «чутливо спати». Адже в контексті «Слова» слідом за фразою «Дремлеть въ полѣ Ольгово хороброе гнѣздо» йде опис ранку: «Другаго дни вельми рано крѣвая зори свѣтъ повѣдають»³⁵. Зрозуміло, що перед ранком мають описуватися нічні події, коли Ігореве військо відпочивало. Автор «Слова» підкреслює тривожний, сторожкий відпочинок русичів: вони дримають, але не сплять. Свідчення «Слова» не збігаються з свідченнями Лаврентіївського літопису про веселощі Ігоревих полків на захоплених половецьких вежах. Дрімати не означає веселитися, хоча В. О. Беліков, підмінивши «дремлеть» уявним синонімом «не діяти», намагався зблизити ці дієслова.

Залишається єдине джерело, що дає формальну можливість припустити, що між першою перемогою Ігоря над половцями і наступною загибеллю його дружин минув певний час. Це — Лаврентіївський літопис. Коли він вводився до наукового обігу, ще не був відомий Іпатіївський список Іпатіївського літопису. Історики користувалися Хлебниковським списком³⁶. Але якщо список Лаврентіївського літопису датувався 1377 р., то Хлебниковський — лише XVI ст.³⁷ Тому при викладі перипетій Ігорєвого походу на половців у 1185 р. вчені першої половини XIX ст. віддавали перевагу більш давньому Лаврентіївському літопису. Але коли на початку 40-х років XIX ст. було введено до наукового обігу Іпатіївський список Іпатіївського літопису³⁸, який за часом написання лише на піввіку «молодший» від Лаврентіївського літопису³⁹, стало ясно, що давність літописів ще не є гарантією давності відомостей, які містяться в них. При порівнянні текстів виявилася більша деталізація і точність Іпатіївського літопису і памфлетні риси Лаврентіївського.

Для В. О. Белікова проблеми повноти і достовірності джерел не існує. Його хвилює лише точність або неточність окремих свідчень. Він вважає «Слово о полку Ігоревім», Іпатіївський і Лаврентіївський літописи першоджерелами, в яких достовірно відображений невдалий похід князя Ігоря. Однак при цьому необхідно з'ясувати походження пам'яток, час і місце їх написання, політичну спрямованість. На це В. О. Беліков не звертає ніякої уваги. Він апріорно вважає достовірною розповідь Лаврентіївського літопису про Ігорів похід, вказуючи лише невелику неточність: у похід Ігор Святославич брав не одного, а двох своїх синів⁴⁰.

Але чому це місце літопису є помилковим? Адже воно не суперечить іншим деталям оповіді літописця. Щоправда, за Іпатіївським літописом учасником походу 1185 р. був лише один син — Володимир. Проте неточним може бути повідомлення не Лаврентіївського, а Іпатіївського літопису. В. О. Беліков ігнорує таку дилему. Насправді правильні дані містить Іпатіївський літопис: молодші сини (крім Володимира) князя Ігоря були ще дітьми і не могли брати участь у небезпечному поході⁴¹. Інших суперечностей між розповіддю Лаврентіївського літопису та іншими першоджерелами, як і її внутрішньої неузгодженості, В. О. Беліков не помічає. Чи закономірні неточності в

³⁵ Слово о полку Ігореве.— Л., 1985.— С. 25.

³⁶ Карамзин Н. М. Указ. соч.— Т. III.— Прим. 69, 70 (Хлебниковський список названий тут Київським літописом).

³⁷ ПСРЛ.— Т. I.— Столп. 487; Т. II.— С. VIII.

³⁸ Там же.— СПб., 1843.— Т. II. Нагадуємо, що друге видання, яке цитується в цій статті, вийшло в світ у 1908 р.

³⁹ Іпатіївський список датується першою чвертю XV ст.— ПСРЛ.— СПб., 1908.— Т. II.— С. VI.

⁴⁰ Беліков В. О. Назв. праця.— С. 104.

⁴¹ Рыбаков Б. А. Указ. соч.— С. 197, 229.— Прим. 22.

тексті цієї пам'ятки? Для відповіді на це запитання слід торкнутися проблеми часу і місця появи і обробки розповіді про похід Ігоря в ній.

Стаття 6694 ультраберезневого року Лаврентіївського літопису, в якій міститься і розповідь про похід Ігоря, ідентична з статтями Радзивілівського, Московсько-Академічного літописів і Літописця Переяслава Суздальського⁴². Оскільки названі пам'ятки мають спільний текст до 1205 р. включно, слід вважати, що стаття 6694 р. запозичена із зводу 1205 р.⁴³ Останній складений у Володимирі на Клязьмі на замовлення тамтешнього князя Всеволода Велике Гніздо. Це був відомий представник Мономашичів, які тоді боролися з чернігівськими Ольговичами. В цій статті порушена хронологія подій. Так, перші дві події датуються 1 і 18 травня⁴⁴ і лише далі вміщено розповідь про Ігорів похід, що почався раніше — 23 квітня. П'яте повідомлення статті — про вигнання новгородцями князя Ярослава Володимировича і запрошення в Новгород князя Мстислава Давидовича — датується літом — вереснем 1184 р.⁴⁵

Отже, стаття 6694 р. — не раннє джерело, бо скомпонована з відомостей про події, що відбувалися в різних князівствах і землях у різний час. Це було зроблено на північному сході, де про розвиток і стан русько-половецьких відносин знали не так докладно, як, наприклад, у Києві або Чернігові. Автор компіляції працював при дворі Всеволода Велике Гніздо і не міг підтримувати сепаратистські дії Ігоря, однак міг, враховуючи політичні симпатії свого князя, відповідно переробити розповідь про похід 1185 р.

І хоча це лише припущення, пізній час оформлення статті 6694 р., віддалене від південноруських земель місце цього оформлення (Владимир на Клязьмі), негативне ставлення до Ольговичів замовника зводу 1205 р. Всеволода Велике Гніздо змушують обережно ставитися до опису походу князя Ігоря у Лаврентіївському та інших літописах. Ситуація ускладнюється при розгляді питання про походження вже не всієї статті 6694 р., а тієї її частини, яка присвячена походу Ігоря і пов'язаним з ним подіям у Південній Русі.

Дослідники звернули увагу на згадку Переяслава Південного в розповіді про похід Ігоря в Лаврентіївському літопису, на докладний опис облоги цього міста половцями після перемоги над військом новгород-сіверського князя. Зіставлення текстів Іпатіївського і Лаврентіївського літописів показало, що південноруський матеріал останнього взятий з літописання Переяслава Південного⁴⁶. Матеріал статті 6694 р. це підтверджує. Розповідь про виступ Ігоря проти половців у Лаврентіївському й інших літописах — переяславського походження. Якщо ж згадати про ворожі відносини між переяславським князем Володимиром Глібовичем й Ігорем Святославичем (у 1183 р. Ігор не дав можливості Володимирі очолити передовий полк під час походу на половців, останній за це пограбував сіверські міста, а Ігор, у свою чергу, жорстоко розправився з мешканцями переяславського міста Глебова⁴⁷), то стане зрозумілим, що переяславський опис походу князя

⁴² ПСРЛ.— Т. I.— Стовп. 396—404; Летописец Переяслава Суздальского // Временник Московского общества истории и древностей российских.— М., 1851.— Кн. IX.— С. 96—100.

⁴³ Рыбаков Б. А. Из истории культуры древней Руси.— М., 1984.— С. 188, 192 (звід датується 1206 р., хоч точніше було б віднести його до 1205 р., оскільки останнє повідомлення датоване 6714 ультраберезневим роком).

⁴⁴ ПСРЛ.— Т. I.— Стовп. 396.

⁴⁵ Там же.— Стовп. 400. Про дату див.: Бережков Н. Г. Указ. соч.— С. 83.

⁴⁶ Шахматов А. А. Обзорение русских летописных сводов XIV—XVI вв.— С. 52; Приселков М. Д. История русского летописания XI—XV вв.— Л., 1940.— С. 81; Насонов А. Н. История русского летописания XI—начала XVIII века.— М., 1969.— С. 96. Іншу думку про походження розповіді про похід Ігоря в Лаврентіївському літопису висловив Б. О. Рыбаков (Рыбаков Б. А. «Слово о полку Игореве» и его современники.— С. 194—198).

⁴⁷ ПСРЛ.— Т. II.— Стовп. 628—629, 643.

Ігоря не міг бути неупередженим, оскільки невдачі зазнав князь, в акції якого переяславці не брали участь.

Дійсно, розповідь Лаврентіївського літопису про похід Ігоря місцями суперечлива і дуже туманна. З неї, наприклад, неможливо дізнатися, на яких половців ходив новгород-сіверський князь. Лише опосередковано можна здогадатися, що Ігоря розгромили на південному сході від його столичного міста. Неясно і в яку пору року здійснив Ігор похід. Лише мимохідь зазначається, що люди і коні «изнемогли... в знои»⁴⁸, тобто похід відбувався між пізньою весною і ранньою осінню. З опису поразки Ігоря неможливо встановити, чи сталася вона через 3 дні боїв, коли діяли тільки лучники, чи на третій день. З одного боку, в літопису говориться, що половці не давали полякам Ігоря просунутися «к водъ», а потім вказується, що половці «притиснуша и к водъ»⁴⁹, тобто шлях до води для руських полків виявився чомусь відкритим. Ясно, що в Лаврентіївському літопису щось недогворено, тому й виникла плутанина у викладі.

Опис походу князя Ігоря в Лаврентіївському літопису явно програє розповіді про цю подію в Іпатіївському літопису, де вказано точну дату початку виступу, дні тижня, коли відбувалися бої з половцями, названо географічні орієнтири походу, навіть дрібні подробиці перебування Ігоря в полоні. Триденне «веселіє» князя на захоплених половецьких вежах, хвалькуваті заяви руських князів про намір рушити вглиб половецьких земель, «гдѣ же не ходили ни дѣди наши»⁵⁰, показують новгород-сіверського князя як нікчемного полководця. У ворожому Ігорю Святославичу Переяславі Південному, безумовно, знали про його поразку, але не всі її подробиці. Переяславський літописець вину за поразку покладав на самого Ігоря, намагаючись відповідно зобразити всі його дії. Таким чином, у Лаврентіївському літопису дається суб'єктивний, упереджений опис походу князя Ігоря і його приймати на віру не слід.

Справжні події літа 1185 р. у половецькому степу точніше описані в Іпатіївському літопису, згідно з яким Ігор три дні воював з половцями, що здолали його до середини недільного дня 12 травня 1185 р. Ці дані і розрахунки дослідників суперечать свідченням Лаврентіївського літопису, але підкріплюються третім незалежним джерелом — «Словом о полку Ігоревім». Таким чином, спроба В. О. Белікова реанімувати старі погляди на історію походу виявилася науково неспроможною.

Немає у В. О. Белікова і аргументів на підтвердження того, що русичі переправили захоплені половецькі вежі до р. Сюрлія⁵¹. Фраза «Слова о полку Ігоревім» про стеління дорогої одежі і тканин на болотах і «брудних» місцях стосується простору, по якому руські воїни переслідували половців, які тікали від р. Сюрлія. Неправильно В. О. Беліков називає цю річку — Сюрлія (треба — Сюрлія). Уявлення про те, що Ігор воював з половцями між Осолом і Сіверським Донцем⁵², хоч і конкретизує твердження М. Г. Головіна⁵³, також є необгрунтованим. Монах Лаврентій не міг всупереч твердженням В. О. Белікова описувати похід Ігоря на половців у 1185 р.⁵⁴ Правильний коментар до слів Лаврентіївського літопису «сняшася у Переяславля» належить не Є. М. Добрушкіну, стаття якого В. О. Беліковим не названа⁵⁵, а В. Г. Ляскоронському, що писав про це в

⁴⁸ Там же.

⁴⁹ Там же.— Т. I.— Стоп. 398.

⁵⁰ Там же.— Стоп. 397.

⁵¹ Беліков В. О. Назв. праця.— С. 103.

⁵² Там же.

⁵³ Головін Н. Г. Примечания на «Слово о полку Игореве».— М., 1846.— С. 43.— Прим. 101.

⁵⁴ Беліков В. О. Назв. праця.— С. 104.

⁵⁵ Там же.— Прим. 25.

1907 р.⁵⁶ Інша фраза Лаврентіївського літопису «братья наша ходили с Святославомъ великим князем и билися с ними, зря на Переяславль»⁵⁷ стосується не походу руських князів 1184 р. на Кобяка, як твердить В. О. Беліков⁵⁸, а походу київського князя Святослава Всеволодовича та його союзників на половецького хана Кончака в лютому — березні 1185 р.

Інтерес до «Слова о полку Ігоревім» і подій, що спричинили його появу, постійно зростає. За перо беруться і любителі. Однак, щоб сказати щось нове, необхідно добре знати історіографію питання, щоб не відкривати давно відоме й спростоване наукою, вміти читати давньоруські тексти і піддавати їх текстологічному аналізу, мати чіткі уявлення про джерела, а, пропонуючи пояснення тих чи інших фактів, викладати всі докази, щоб дослідження мало об'єктивний характер. Порушення цих принципів, як видно на прикладі замітки В. О. Белікова, призводить до дилетантизму. Про небезпеку останнього при вивченні «Слова о полку Ігоревім» писав Д. С. Лихачов⁵⁹. Дилетантські праці, зберігаючи зовні наукову форму, на ділі повторюють давно спростовані думки і погляди, сприяють не прогресу знань, а їх стагнації і навіть відступу. Тому потрібне глибоке проникнення в сутність досліджуваних питань, ретельний і об'єктивний аналіз фактів.

Одержано 26.01.89

На основании тщательного и объективного анализа и сопоставления летописных данных авторы опровергают дилетантские утверждения В. А. Белякова о дате битвы князя Игоря Святославича с половцами и его взятии в плен.

⁵⁶ Лясковонский В. Г. Русские походы в степи в удельно-вечевое время.— СПб., 1907.— С. 59.— Прим. 1.

⁵⁷ ПСРЛ.— Т. I.— Ствп. 397.

⁵⁸ Беліков В. О. Назв. праця.— С. 104.

⁵⁹ Лихачев Д. С. Против дилетантизма в изучении «Слова о полку Игореве» // Исследования «Слова о полку Игореве».— Л., 1986.

Борці за щастя народу

С. К. Гуменюк (Хмельницький)
РОБІТНИК-РЕВОЛЮЦІОНЕР
В. ВОЙТОВИЧ

Серед подолян — відомих борців за народну справу, почесне місце займає Василь Єрмолайович Войтович. Народився він у 1891 р. у містечку Меджибожі Летичівського повіту Подільської губернії

(нині Летичівського району Хмельницької області) в сім'ї безземельного селянина Єрмолая Кононовича¹.

Коли Василю сповнилося три роки, сім'я в пошуках кращої долі переселилася у село Немію Могилів-Подільського повіту, а потім — в селище Атаки Сороцького повіту Бессарабської губернії². Там батько Василя влаштувався залізничним обхідником. У районі залізничної станції донині зберігся невеличкий будиночок, в якому тривалий час жила сім'я Войтовичів.

Після закінчення початкової школи Василь два роки працював на полустанку Волчинець, а згодом подався на ливарний завод Келлера до Могильова-Подільського. Прийняли його в ковальський цех молотобійцем. Робота не з легких — розпочиналася о шостій ранку і закінчувалась о шостій вечора. Найтяжче було під час розливу. Тоді зупинялися всі інші роботи, а токарі, слюсарі й ковалі, залишивши свої місця, носили повні ковші у формувальному цеху. Серед тих, хто виступив проти такої організації праці був і Войтович, за що він потрапив до «чорного списку» заводчика³.

В горнилі класових битв формувалися характер і світогляд Войтовича. 17 січня 1905 р. робітники заводу на знак солідарності з пітерським пролетаріатом оголосили страйк⁴. Друкарі, очолювані групою РСДРП, налагодили випуск листівок, у яких закликали трудящих до розгортання революційного руху. Серед тих, хто їх розповсюджував, був молодий робітник з ливарного заводу Василь Войтович. Невдовзі він попав під нагляд Могилів-Подільської поліції і був звільнений з роботи⁵.

Деякий час Василь разом з братами Панасом і Климом працював в Атаках на суперфосфатному заводі автогенником. Згодом став провідником поїздних составів між станціями Липкани—Ведмежа. Жив він у своєї сестри, яка була одружена з шляховим майстром станції Липкани Григорієм Юхимовичем Крикуном⁶. Прогресивні погляди Крикуна прийшлися до серця Василю. Не раз вони годинами говорили про добро і зло, бідність і багатство, і кожного разу доходили висновку, що самодержавство далі не може і не повинно існувати.

У 1912 р. Войтовича призвали на військову службу і направили до Петербурга в полк, який охороняв залізницю Петербург-Царське Село⁷. Коли почалася перша світова війна, на базі цього полку було укомп-

¹ Історія міст і сіл УРСР: Хмельницька область.— К., 1976.— 412—413.

² Станкевич П. Син Поділля і Молдови—Герой Жовтня // Колос.— 1971.— 30 верес.

³ Гринчук М. Йому йшов двадцять шостий // Жовтень.— 1974.— № 2.— С. 125.

⁴ Хроніка революційного робочого руху на Україні (1900—1917): Справочник.— К., 1987.— С. 51.

⁵ Гринчук Н. Василь Войтович // Радуга.— 1979.— № 3.— С. 165.

⁶ Станкевич П. Назв. праця.

⁷ Гринчук Н. Василь Войтович.— С. 166.

лектовано кілька бронепоїздів. В одному з них Войтович потрапив на Західний фронт. У боях він проявив себе як сміливий і винахідливий боєць. Під ураганим вогнем неодноразово відбудовував залізницю, зруйновану противником. За хоробрість був нагороджений медалями⁸.

Загартованим повернувся з фронту в свій полк Войтович. У дні лютневої революції за його участю створюється солдатський комітет, який взяв на себе обов'язки командування полком⁹. Коли виникла потреба сформувати підрозділ для арешту царя Миколи II та його сім'ї, полковий комітет першим назвав ім'я Василя Войтовича¹⁰.

У березні 1917 р. тимчасовий уряд розформував залізничний полк. Войтович був направлений для продовження служби на Московсько-Курську залізницю¹¹.

У Москві в Управлінні залізниці Войтовича і його товаришів направляють у Головні вагонні майстерні. Крім вагонів там ремонтували паровози, бронепоїзди, готували військові ешелони. Войтович став молотобійцем у ковальському цеху. Він потрапив у колектив, який славився своїми революційними традиціями. Перший виступ головних вагонних майстерень Московсько-Курської залізниці відбувся у 1876 р.¹², а через три роки видатний російський революціонер С. Халтурін організував там революційний гурток, який розгорнув політичну роботу серед робітників. У 1894 р. за участю сестри В. І. Леніна Анни Іллінічни Ульянової та її чоловіка М. Г. Єлізарова у майстернях створюється одна з перших соціал-демократичних організацій Москви¹³. 1905 р., в дні грудневого збройного повстання, робітники вагонних майстерень під керівництвом своєї більшовицької організації ведуть барикадні бої.

У дні, коли революційна Москва готувалася до вирішальних боїв за владу трудящих, більшовицький комітет майстерень доручає Войтовичу сформувати з робітників свого цеху червоногвардійський загін і належно підготувати його. Згодом Василя призначають відповідальним за проведення військових занять усього колективу робітників майстерень¹⁴.

Коли по країні пролунала звістка про перемогу в Петрограді, в Москві підняла голову контрреволюція. Увечері 27 жовтня (9 листопада) 1917 р. командує Московським військовим округом полковник К. Рябцев оголосив Москву на військовому становищі і зажадав роззброєння революційних частин. Юнкери і білогвардійці стали займати стратегічні позиції¹⁵. Московський комітет більшовиків і Військово-революційний комітет, створений Московською Радою 25 жовтня, підняли робітників і революційних солдатів.

У різних районах величезного міста розгорнулися вуличні бої. В міру того, як робітничі загони, долаючи опір контрреволюції, наближалися до центру міста, бої ставали більш напруженими і кровопролитними. Загін робітників Головних залізничних майстерень, в якому воював Василь Войтович, наступав на Кремль через Варварку (нині вулиця Разіна). Юнкери чинили відчайдушний опір, чіпляючись за кожне перехрестя, за кожний будинок. Вони встановили на дахах десятки кулеметів, з яких градом куль поливали червоногвардійців.

Робітничі загони невпинно просувалися вперед. Встановивши бомбомет, Войтович і його товариші спрямували вогонь на кулеметників. Один за одним замовкали ворожі гнізда. І коли перемога вже стала очевидною, куля скосила Василя Войтовича.

Військово-революційний комітет Москви 20 листопада 1917 р. прийняв постанову про організацію масових похоронів загиблих бійців. Ви-

⁸ Станкевич П. Назв. праця.

⁹ Грипчук Н. Василий Войтович.— С. 166.

¹⁰ Абрамов А. У Кремлевской стены.— М., 1987.— С. 56.

¹¹ Станкевич П. Назв. праця.

¹² Москва: Иллюстрированная история: В 2 т.— М., 1985.— Т. 1.— С. 340.

¹³ Елизаров Марк Т. и семья Ульяновых.— М., 1967.— С. 32, 35.

¹⁴ Гуменюк С. Василь Войтович // Корчагінець.— 1977.— 17 берез.

¹⁵ Москва: Иллюстрированная история.— М., 1986.— Т. 2.— С. 26.

рішено було зробити братську могилу на Красній Площі, між Нікопольськими і Спаськими воротами вздовж Кремлівської стіни. Похорони призначили на п'ятницю 10 (23 листопада). У визначений день на Красну Площу прийшли члени Московського більшовицького комітету, Московської Ради і Військово-революційного комітету. З усіх районів Москви потягнулись траурні процесії до Кремля, щоб віддати останні почесні героям, загиблим за владу трудящих.

Похорон перетворився у грандіозну демонстрацію москвичів. Колона робітників вагонних майстерень на чолі з озброєними червоногвардійцями несла труну з тілом свого бойового товариша, молотобійця Василя Войтовича. Пізніше про цей день Джон Рід писав: «Одну за одною покладено в могилу п'ятсот трун. Вже смеркало, а прапори все ще майорили і шелестіли в повітрі, оркестр грав жалібний марш, і величезна юрба вторувала йому співом. Над могилою на голих вітах дерев, немов дивовижні багатобарвні квіти, повисли вінки...»¹⁶.

На гранітній плиті, під якою сплять вічним сном ті, хто віддав життя в ім'я революції, викарбовано ім'я і Василя Войтовича¹⁷.

Робітники вагонно-ремонтних майстерень свято бережуть пам'ять про своїх загиблих товаришів. У 1919 р. в колишньому приміщенні їдальні, де влітку 1918 р. виступав В. І. Ленін, вони створили свій клуб і дали йому ім'я Василя Войтовича.

У 1929 р., коли Головні вагонні майстерні були реорганізовані у завод, з ініціативи старих більшовиків йому також присвоїли ім'я героя революції. У 1960 р. одна з вулиць міста Реутова названа ім'ям Войтовича¹⁸. У 1964 р. колишня Старообрядська вулиця в Москві, що знаходилася поблизу заводу, також перейменована у вулицю Войтовича¹⁹. Напередодні великого свята радянського народу — 50-річчя Великого Жовтня — робітники заводу організували змагання між бригадами за звання ударника бригад ім. Василя Войтовича.

Біля головного входу до заводу в жовтні 1968 р. відкрито обеліск з барельєфом героя-червоногвардійця, а робітники ремонтно-комплектувального цеху у ковальському відділенні, де в 1917 р. працював Войтович, встановили меморіальну дошку. Шанують пам'ять про земляка хмельничани і молдаване. Там, де жив і працював Василь Войтович, встановлені меморіальні знаки.

Уродженець землі Подільської, житель сонячної Молдавії, коваль Головних вагонних майстерень Московсько-Курської залізниці Василь Єрмолайович Войтович став символом дружби і братерства трьох братніх народів — України, Молдавії і Росії.

¹⁶ Рід Джон. 10 днів, що потрясли світ.— К., 1958.— С. 210.

¹⁷ Абрамов А. У Кремлевской стени.— С. 58.

¹⁸ Там же.— С. 57.

¹⁹ Улицы Москвы: Справочник.— М., 1984.— С. 61.

Трибуна молодого автора

Л. А. Нестуля (Полтава)

Деякі питання боротьби за зміцнення трудої дисципліни (1981—1985 рр.)

У замітці розглядаються характерні особливості роботи багатотиражних газет у так звані «застійні часи». На конкретних прикладах аналізуються недоліки вміщених в них публікацій.

Найвідповідальніше завдання преси, всіх засобів масової інформації в період, коли Радянська країна підійшла до нового етапу своєї історії, полягає в тому, щоб, реалізуючи потенціал гласності, активно включитися у вивчення соціальних процесів і явищ, залучити до аналітичної роботи широкі верстви читацької аудиторії, організувати апробацію конструктивних рішень, що справляють стимулюючу дію на розвиток трудової активності мас.

Вплив газетних публікацій на суспільну практику чи не найбільше здатний проявитися на рівні низової, зокрема, багатотиражної преси. У цього типу газетної періодики чималий нереалізований потенціал. Йдеться насамперед про демократичні умови функціонування заводських друкованих органів: можливість безпосереднього звернення до трудящих у справі розв'язання багатьох злободенних питань; широкий доступ робітників до висловлення своїх міркувань і пропозицій на сторінках багатотиражок; оперативний, дійовий контроль за усуненням перешкод на шляху впровадження прогресивних методів господарювання.

На початок одинадцятої п'ятирічки на Україні видавалося 278 багатотиражок підприємств важкої промисловості та гірничовидобувних¹. Виступаючи від імені парткомів, дирекції та громадських організацій заводів і виробничих об'єднань, редакційні колективи цих газет намагалися певним чином впливати на виховання у трудівників свідомого, сумлінного ставлення до праці. Однак ефективність цієї діяльності була невисокою. Пояснювалося це пануванням однобічних підходів до розв'язання проблем дисципліни. Їх характерною особливістю було визнання пріоритету організаційно-технічних та виховних засобів у справі запобігання антигромадським явищам, порушенням внутрішнього розпорядку роботи підприємств.

На жаль, добиватися злагодженості й ритмічності у виробничій діяльності працівників промисловості, користуючись досить обмеженим й поверховим за змістом арсеналом заходів ідеологічного впливу, рекомендували парткомам заводів та виробничих об'єднань й відомі партійні постанови кінця 70-х — початку 80-х рр.² Вони характеризувалися стереотипними, схематичними уявленнями про завдання і методи організаційно-виховної роботи у сучасний період і виходили з ідеї беззастережного підпорядкування людини вимогам виробництва, нарощування якого перетворювалося на самоціль. Отже, це породжувало спрощений і однобічний підхід до питань дисципліни й з боку газет, у тому числі багатотиражних. Поза увагою редакційних колективів заводської преси опинилися економічні, соціальні та соціально-психологічні факто-

¹ Літопис періодичних видань УРСР, 1981.— Харків.— 1982.— С. 109—132.

² Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК—К., 1984.— Т. 13.— С. 525; Див.: Про посилення роботи по зміцненню соціалістичної дисципліни праці: Постанова ЦК КПРС, Ради Міністрів і ВЦРПС 28 липня 1983 р. // Рад. Україна.— 1983.— 7 серп.

ри забезпечення сумлінного ставлення людини до виконання своїх обов'язків. Головний зміст багатьох публікацій, присвячених даній тематиці, націлював на сприйняття дисципліни лише як суто моральної категорії, бажаної риси людського характеру. І тому процес виховання доброчесності та відповідальності дуже часто зводився лише до констатації фактів з життя певної особи, закликів наслідувати позитивний приклад, викривати ледарів, «літунів», бракоробів.

Безперечно, природна сумлінність, потяг до творчої праці гідні наслідування. Однак на розвиток цих якостей також впливає цілий комплекс різноманітних чинників, що оточують людину на виробництві й у побуті. Інакше кажучи, виховувати свідому відповідальність як певну норму поведінки у трудовому колективі, у суспільстві в цілому повинні самі умови, в яких відбувається самореалізація людини.

Отже, розкриття механізму дії таких факторів, як економічні важелі розвитку господарської ініціативи трудящих, зміст, характер і умови праці, соціально-культурне оточення, забезпеченість необхідними видами послуг, можливості задоволення певних потреб тих чи інших суспільних категорій працівників, і, нарешті, моральні підйоми людського ставлення до праці, й повинно, на наш погляд, становити відправну точку при розробці редакційними колективами багатотиражної преси питань дисципліни.

Звичайно, що в період, про який йдеться, немало заводських газет республіки прагнули саме до такого, системного й комплексного розгляду проблеми виховання свідомої дисципліни. Скажімо, такі друковані органи, як «Фрунзенець» Сумського машинобудівного НВО ім. М. Фрунзе, «Вперед» Дніпропетровського агрегатного заводу, «За радянську кіноплівку» Шосткінського ВО «Свема», «За комуністичну працю» заводу ім. Лепсе — головного підприємства ВО «Київтрактор-деталь» та інші, намагалися ґрунтовно розбиратися у причинах різних порушень, дбали про повернення громадської думки до пошуку шляхів подолання викритих недоліків, не мирилися з фактами ігнорування критичних виступів преси.

Наприклад, певну цінність у справі залучення трудящих до розв'язання питань вдосконалення управління виробництвом мала зацікавлена розмова про шляхи поліпшення планової та технологічної дисципліни на підприємстві, організована газетою «Вперед» у 1983 р. У надісланих до редакції дописах і листах читачів містилися конкретні пропозиції щодо перегляду існуючої системи планування, створення підготовчого виробництва, своєчасного одержання технічної документації, комплектуючих виробів, проведення атестації робочих місць тощо. Незаперечним виявом піклування редакційного колективу про дієвість своїх виступів стала організація журналістами і робкорами газети заочного «круглого столу», добірка публікацій якого повідомила про хід впровадження у життя підказаних заводчанами пропозицій і зауважень³.

Піклуючись про результативність підготовлених редакційним колективом критичних виступів боролася з відписками та затиском критики газета «За радянську кіноплівку». Протягом 1983 р. редакція підготувала 12 критичних матеріалів про стан трудової дисципліни в цеху № 24. Однак, незважаючи на критику преси, яку підтримував парткомітет, керівництво підрозділу довгий час відмовчувалося. Одну з останніх кореспонденцій про становище в цеху, вміщену під рубрикою «Газета виступила. Що зроблено?» (4 серпня 1983 р.), було прийнято за основу для постанови парткому «Про незадовільну роботу адміністрації, партійної та громадських організацій цеху № 24». Згідно з партійним рішенням начальнику цеху було винесено догану, відповідні стягнення накладено також на секретаря партбюро та профорга цеху^{3а}.

³ Див.: Вперед.— 1983.— 17 черв.

^{3а} Див.: За радянську кіноплівку.— 1983.— 22 груд.

Співдружність у роботі друкованого органу та партійного активу спостерігалась і у діяльності газети «Фрунзенець». Зокрема, вміщені в ній критичні матеріали, що розкривали причини порушень трудової дисципліни, такі як, слабка організація праці, низька кваліфікація робітників, занедбаність виховної роботи, неодноразово розглядалися на засіданнях партбюро підрозділів НВО, ставали основою для вироблення практичних заходів⁴.

Певний потенціал ефективності містили в собі й матеріали робко-рівських рейдів. Таких, наприклад, як добірка «Велофутбол, або дещо про експорт», підготовлена журналістами та громадським активом багатотиражки «Сигнал» Харківського велосипедного заводу ім. Г. Петровського у 1983 р. Перевірка, що передувала публікації, викрила немало фактів безвідповідального ставлення керівників різних цехів до випуску експортних зразків, й редакція серйозно включилася у роз'яснення можливих шляхів подолання виявлених недоліків.

Проявом оперативного реагування багатотиражних видань на факти порушень соціалістичної дисципліни і законності стали у досліджуваній період гострі кореспонденції, вміщені в сатиричних рубриках: «Жало» («За комуністичну працю» — ВО «Київтрактородеталь»), «Який Сава — така й слава» («За комуністичну працю» — ВО «Хімволокно» м. Чернігів), «На гачок» («Січнівєць» — Одеське ВО кранобудування ім. Січневого повстання). Головною темою цих фельєтонів та критичних кореспонденцій була боротьба з пияцтвом, фактами зловживань, прогулів та іншими порушеннями. Преса намагалася розібратися в їх причинах, висвітлити кращий досвід передових колективів у боротьбі з антигромадськими явищами.

Отже, в тематичному плані публікації про дисципліну оберталися в основному навколо досить обмеженого кола питань. Аналіз причин всіякого роду порушень й за формою й за змістом був недостатньо глибокий. Увага акцентувалася, як правило, на тому, що знаходилося на поверхні, кидалося у вічі. Низьку технологічну дисципліну, наприклад, пояснювали, як правило, неузгодженістю у роботі суміжних підрозділів. Часті зміни місця роботи кваліфікувалися як звичка до легких хлібів, як прояв інфантильності, якщо йшлося про молодих працівників.

Так, на початку 1983 р. газета «Шинник» ВО «Дніпрошина» (м. Дніпропетровськ) взяла участь у проведенні республіканської операції «Хронометр». У вміщеному в ній оголошенні про умови огляду використання робочого часу підкреслювалося, що метою заходу є вдосконалення організації виробництва і в економічному, і в соціальному плані. Однак про розгляд і аналіз причин негативних явищ як серйозне завдання редакційного колективу організатори «Хронометру» не повідомляли зовсім. Й не дивно, що матеріали про хід операції побачили світ лише у чотирьох випусках газети, причому без будь-яких повідомлень про подолання відмічених недоліків⁵. А планувалася «Операція»! У зв'язку з цим хотілося б звернути увагу на поширенні до недавніх часів хворобливої схильності наших засобів масової інформації до вживання воєнізованих термінів. Згадаймо: «битва» за врожай, «операція» «Чисте повітря», пияцтву — «бій» тощо. Разом з назвами у журналістську діяльність «увірвалися» й відповідні методи роботи — тактика кавалерійської атаки: швидкісний наліт, розгром, переможний рапорт. З плином часу друковані органи різного рангу, й заводська преса також, відвикли від копіткої вдумливої роботи по вивченню дійсності, головною постаттю якої є людина з її найтонкішою системою психологічних мотивів, моральних регуляторів, життєвих орієнтирів взагалі.

За таких обставин почався швидкий занепад ряду важливих жанрів журналістської творчості, що є основою реалізації дослідницької функ-

⁴ Див.: Фрунзенець.— 1981.— 15 черв.

⁵ Див.: Шинник.— 1983.— 11 лют., 16 лют., 25 лют., 16 груд.

ції преси. Звичайно, переважання інформативних матеріалів серед публікацій багатотиражних газет про дисципліну у період, про який йдеться, само по собі не є недоліком. Дійсно, одним з головних завдань заводських друкованих органів було і залишається широке ознайомлення працівників підприємств з різноманітними новинами з життя трудових колективів. До того ж, не завжди невеличка за складом редакція спроможна з кожної проблеми підготувати достатньо ґрунтовну й вичерпну розробку. Однак навіть зважуючи на це, не можна визнати задовільною змістовний бік чималої частини вміщеної інформації. Адже дієвість таких публікацій залежить від рівня аналізу порушених проблем. На жаль, при висвітленні питань дисципліни це траплялося не часто.

Та, мабуть, чи не найсерйознішою шкоди завдав технократичний підхід найбільш, так би мовити, «людяним» жанрам. Нариси й замальовки, покликані розкривати суперечливу природу людської натури, керуючі нею різноманітні мотиви поведінки, зумовлені соціальним становищем особи, системою її виховання, існуючими у суспільстві моделями самореалізації, часто були дуже схематичні й однобічні. Перелік анкетних даних був головним аргументом на користь кращих якостей героя розповіді, його свідомості, сумлінності й всілякої благонадійності. Слідом за цим у нарисах нерідко вміщувалися переобтяжені технічними термінами описи передових методів праці, характерні для інструктивних матеріалів вузькопрофесійного змісту.

Звичайно, самий факт згадування на газетних шпальтах про трудові успіхи того чи іншого працівника — справа потрібна. Однак чи достатньо цього для виховання належного ставлення до виробничих обов'язків?

Отже, слід відзначити, що багатотиражна преса далеко не повною мірою виконує свою соціальну функцію, яка полягає в тому, щоб організувати контроль за тим, як враховуються соціальні запити трудящих, помітити й дослідити наростання сучасних тенденцій у морально-психологічних орієнтаціях різних суспільних верств працівників, глибоко обґрунтувати і належним чином оцінити внесок в загальну справу творчої особистості.

Одержано 29.06.89.

В заметке рассматриваются характерные особенности работы многотиражных газет в так называемые «застойные времена». На конкретных примерах анализируются недостатки помещенных в них публикаций.

М. В. Криворог (Севастополь)

Діяльність партійних організацій суднобудівних заводів Миколаєва в роки Великої Вітчизняної війни

На основі нових архівних документів розглядається діяльність партійних організацій суднобудівних заводів Миколаєва, які відіграли важливу роль у забезпеченні життєдіяльності і боєздатності Чорноморського флоту в роки Великої Вітчизняної війни.

Серед важливих проблем діяльності партії в період Великої Вітчизняної війни, що потребують дальших наукових досліджень, мабуть, найменше розкрита багатогранна діяльність низових ланок партії. Вивчення діяльності первинних організацій значною мірою дозволяє розв'язати склад-

не питання — з'ясувати, яким чином Комуністичній партії, незважаючи на негативний вплив культу особи Сталіна, вдалося забезпечити свою керівну роль у війні, виступити натхненником і організатором радянського народу в досягненні перемоги над німецько-фашистськими загарбниками. В цьому аспекті заслуговує на увагу та обставина, що до цього часу «білими плямами» в історії залишається і висвітлення діяльності багатьох партійних організацій підприємств оборонної промисловості в роки Вітчизняної війни. Зокрема, недостатньо досліджена діяльність партійних організацій підприємств суднобудівної промисловості. В історико-партійній літературі з цієї проблеми є лише уривчасті відомості, окремі згадки¹.

У даній публікації автор розглядає проблему на прикладі заводів м. Миколаєва: ім. А. Марті (нині Миколаївський Чорноморський завод) та ім. 61 комунара. Це в першу чергу пояснюється тим, що названі заводи були провідними підприємствами галузі. Саме на них були збудовані майже всі кораблі Чорноморського флоту. Вивчення і висвітлення досвіду перебудови організаторської і політичної роботи парторганізацій у перші місяці війни, а також у період відродження зруйнованих німецько-фашистськими загарбниками названих заводів розширює наші знання про керівну роль Комуністичної партії в роки Великої Вітчизняної війни.

Перебудова роботи партійних організацій розпочалася з перерозподілу партійних сил на вирішальні ділянки боротьби. У червні-липні 1941 р. на фронт з Миколаївського Чорноморського суднобудівного заводу пішло 940, а з заводу ім. 61 комунара — 385 комуністів²⁻⁵. У зв'язку з масовим вибуттям членів і кандидатів у члени ВКП(б) в діючу армію розпадалося багато нечисленних партійних організацій цехів і відділів. Значна кількість парторганізацій залишилась без секретарів та їх заступників. Ситуація, що склалася, виявила незадовільну роботу парткомів заводів напередодні війни по створенню реального і надійного резерву кадрів. Секретарями парторганізацій затверджувалися, зрозуміло, віддані справі партії люди, але більшість з них не мала належного досвіду організаторської і політичної роботи. Наприклад, парткомом заводу ім. 61 комунара на засіданні від 19 липня 1941 р. були затверджені секретарями парторганізації: цеху № 3 (монтажний) — Красильников А. І., 1906 р. народження, росіянин, освіта нижча, нормувальник, член партії з 1932 р.; цеху № 15 (добудівний) — Данилов В. Є., 1906 р. народження, росіянин, освіта нижча, мідник, член партії з 1939 р. та ін.⁶

В той час усталені організаційні форми роботи партійних організацій використовувалися відповідно до вимог воєнної обстановки. Збори проводилися без тривалих дебатів і прийняття довгих постанов. Установлювався більш жорсткий контроль за виконанням прийнятих постанов. Підвищувалися дисципліна, вимогливість. У діяльності партійних організацій почали переважати такі основні напрями військово-організаторської роботи, як створення народного ополчення, винищувальних батальйонів і навчання військової справи їх особового складу, залучення робітників та ІТП до будівництва оборонних споруд, барикад, підготовка трудових колективів до протиповітряної оборони.

¹ Див.: Очерки Коммунистической партии Украины.— Изд. 4-е, доп.— К., 1977.— 814 с.; Очерки истории Крымской областной партийной организации.— Симферополь, 1981.— 374 с.; Очерки истории Николаевской областной партийной организации.— Одесса, 1980.— 276 с.; Очерки истории Одесской областной партийной организации.— Одесса, 1981.— 539 с.; Очерки истории Херсонской областной партийной организации.— Симферополь, 1981.— 278 с.; Григорович Д. Ф., Замлинский В. А., Немяты й В. Н. Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отечественной войны.— Киев, 1980.— 335 с. та ін.

²⁻⁵ Парт арх. Миколаївськ. обкому Компартії України, ф. 81, оп. 1, спр. 127, арк. 24, 34, 58, 92.

⁶ Там же, ф. 81, оп. 1, спр. 125, арк. 28.

Створення народного ополчення, його військове навчання повністю лягали на плечі партійних організацій. В ополченні робітники не тільки вивчали зброю, проходили бойову підготовку, а й брали участь у будівництві фортифікаційних споруд, готуючи себе до того, щоб у потрібну хвилину пліч-о-пліч з радянськими воїнами стати на захист рідного міста. І такий час настав. У серпні 1941 р., коли фашистські війська підійшли до м. Миколаєва, полк народного ополчення заводу ім. 61 комунара виступив на оборону⁷.

У тісному взаємозв'язку з організаційною перебудовувалась і масово-політична робота парторганізацій. Воєнна обстановка вимагала більш конкретної, оперативної, дійової агітації. У партійній пресі Центральний Комітет ВКП(б) постійно націлював партійні організації саме на такий зміст перебудови. Зокрема, в журналі «Пропагандист» у статті «Про агітаційно-пропагандистську роботу у воєнний час» підкреслювалося, що «в умовах війни безпредметна агітація і пропаганда, яка має лише інформаційний характер і не має на меті мобілізацію та організацію трудящих на розгром кривавого фашизму, є злочином. Злочином перед Батьківщиною є найменша розхлябаність і неорганізованість в агітаційно-пропагандистській роботі, невиконання доручень і завдань по роботі серед населення, неухважність і безтурботність»⁸.

У плані перебудови масово-політичної роботи в світлі вимог воєнного часу привертає увагу той факт, що, крім проведення її на виробництві, партійні організації здійснювали її в гуртожитках, на будівництві оборонних споруд, на квартирах, у чергах, перед кіносеансами. А на прохідних таких великих заводів, як Чорноморський, ім. 61 комунара м. Миколаєва влаштовувались консультативні пункти, де робітники, ІТП могли одержати інформацію про становище на фронтах, про пільги сім'ям військовослужбовців, про правила продовольчого постачання та ін.

Головною опорою в проведенні масово-політичної роботи були агітколлективи, створені ще в довоєнні роки в первинних партійних організаціях. Завдання їхньої діяльності були визначені партійними комітетами в перші дні війни. Так, Заводський райком партії м. Миколаєва (на його території розташовані суднобудівні заводи) уже 25 червня 1941 р. обговорив питання про організацію політичної агітації у зв'язку з воєнним станом. У прийнятій постанові були визначені конкретні завдання масово-політичної роботи⁹. У постанові райкому партії також зверталася увага на серйозні недоліки в масово-політичній роботі партійних організацій. Підкреслювалося, що спостерігаються випадки, коли окремі нездорові явища не дістають відсічі з боку комуністів. Партійні комітети не вжили заходів щодо поповнення складу агітколлективів. Ще слабо залучали до масово-політичної роботи партійний, комсомольський і профспілковий актив¹⁰.

Ця постанова обговорювалася в усіх первинних парторганізаціях Заводського району, в тому числі і на Чорноморському суднобудівному заводі. Згідно з постановою парткому від 28 червня 1941 р. в кабінеті політосвіти був створений агітпункт, у завдання якого входив інструктаж агітаторів, допомога їм у роботі. Він був забезпечений газетами, плакатами, наочним приладдям, літературою для агітаторів. На агітпункті чергували консультанти, які допомагали агітаторам підготуватися до бесід з трудящими. Партком затвердив і рекомендував відповідну тематику бесід¹¹. Безумовно, у справі перебудови організаторської і масово-політичної роботи партійних організацій були недоліки, їм не вистачало належної цілеспрямованості і конкретності. Як свідчать документи, у ви-

⁷ Миколаїв у борні.— Одеса, 1969.— С. 35—49.

⁸ Пропагандист.— 1941.— № 13.— С. 31.

⁹ Парт. арх. Миколаївськ. обкому Компартії України, ф. 6, оп. 89, спр. 346, арк. 10—11.

¹⁰ Там же, арк. 12.

¹¹ Там же, ф. 81, спр. 125, арк. 6.

ховній роботі, що проводилася, надмірно багато приділялося уваги прославленню «геніальності і мудрості» Й. В. Сталіна і значно менше говорилося про об'єктивний стан справ на фронтах, про смертельну небезпеку, що нависла над Батьківщиною.

І все-таки перебудова роботи партійних організацій — основи нашої партії — відповідно до вимог воєнного часу сприяла розв'язанню найважливішого завдання: перебудові народного господарства, в тому числі і суднобудівних заводів, всієї економіки країни на воєнний лад. Вона відіграла важливу роль і в період відбудови народного господарства.

28 березня 1944 р. Миколаїв був визволений військами 3-го Українського фронту. Німецько-фашистські загарбники за час свого «хазяйнування» завдали промисловості, житловому й комунальному господарству міста величезної шкоди. За даними Державної Надзвичайної комісії загальні збитки, заподіяні гітлерівцями, визначалися на суму 2,5 млрд. крб. (за цінами 1941 р.), в тому числі: по Чорноморському суднобудівному заводу — 800 млн. крб, по заводу імені 61 комунара — 300 млн. крб.¹²⁻¹³ Програма якнайшвидшого відродження визволених районів в умовах триваючої війни була розроблена в постанові ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР від 21 серпня 1943 р. «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, визволених від німецької окупації»¹⁴. Вирішальною умовою успішного виконання завдань по відбудові суднобудівних заводів було створення й зміцнення партійних організацій і активізація їх діяльності. Важливим документом у здійсненні цієї справи стала постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 1 листопада 1943 р. «Про створення парторганізацій у визволених від німецької окупації районах України та покращення керівництва ними». У постанові зазначалося, що при відновленні первинних партійних організацій необхідно суворо дотримуватися вимог Статуту ВКП(б), проводити реєстрацію всіх комуністів, які залишалися на окупованій території. При розгляді питання про їх партійність ЦК вимагав «індивідуального, диференційного підходу, уважно перевіряючи діяльність кожного комуніста»¹⁵⁻¹⁶. ЦК КП(б)У одночасно націлював партійні комітети на добір, підготовку і прийом кандидатами в члени ВКП(б) робітників, що виявили себе позитивно на відбудові зруйнованого господарства.

І все-таки робота по зростанню рядів партійних організацій за рахунок новоприйнятих у партію проводилася незадовільно. Партійна організація Чорноморського суднобудівного заводу з дня визволення міста і до 1 січня 1945 р. прийняла в партію всього 5 чоловік, заводу імені 61 комунара — 1 чоловіка¹⁷. За цей же час у партійних організаціях суднобудівних заводів зареєструвалося 519 комуністів, які залишалися на тимчасово окупованій фашистськими загарбниками території, з них 331 чоловік подали заяви про поновлення їх у партії. За станом на 1 січня 1945 р. було розглянуто 99 персональних справ комуністів. У райкоми й міськком партії надійшло 58 справ, з яких було розглянуто 48. Бюро міськкому КП(б)У поновило в рядах ВКП(б) 3 чоловіка і виключило з рядів партії 45 чоловік як таких, що не виправдали високого звання комуніста¹⁸. Важливо підкреслити, що в основному це були робітники, комуністи ленінського призову в партію. Не вдаючись до аналізу поведінки комуністів, що залишилися на окупованій території, зауважимо, що тут основну роль відіграв негативний принцип виховання комуністів в умовах культу особи — діяти за вказівкою зверху. Саме тому

^{12/13} Там же, ф. 6, оп. 2, спр. 19, арк. 56.

¹⁴ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945. Документы и материалы в трех томах. Изд. второе, доп.— Киев, 1985.— Т. 2.— С. 333—335.

^{15/16} Комуністична партія України в резолюціях з'їздів, конференцій та пленумів ЦК.— Київ, 1977.— Т. 2.— С. 37.

¹⁷ Парт. арх. Миколаївськ. обкому Компартії України, ф. 6, оп. 2, спр. 19, арк. 63.

¹⁸ Там же, арк. 64.

й формулювання для всіх виключених було одне: «Не виконав указівки Й. В. Сталіна про створення нестерпних умов ворогові на тимчасово окупованій території».

Незважаючи на те, що в першій половині 1945 р. дещо поліпшився стан справ по зростанню рядів партійних організацій, все ж основним джерелом поповнення залишались комуністи, що прибули із східних областей (реєвакуйовані), і демобілізовані воїни. Так, за станом на 13 травня 1945 р. в первинні парторганізації Чорноморського суднобудівного заводу і заводу імені 61 комунара прибуло 73 комуніста-кваліфікованих робітників, які працювали раніше на цих підприємствах, а також інженерно-технічних працівників та організаторів виробництва¹⁹.

Зростання рядів партії не було самоціллю. Важливо було забезпечити авангардну роль комуністів у відродженні зруйнованого заводського господарства. Вони мали виступити справжніми організаторами боротьби трудових колективів за найшвидшу відбудову. На практиці це мало такий вигляд. У перші дні визволення Миколаєва на суднобудівний завод імені 61 комунара прибуло 4 комуніста: Я. Є. Абрамов, В. М. Андріанов, Д. В. Гуцин, І. С. Прибильський (директор заводу). Ядро комуністів із чотирьох почало згуртовувати навколо себе колектив. На травень 1944 р. партійна організація налічувала в своїх рядах уже 10 чоловік²⁰. Секретарем партійної організації заводу було обрано Д. Ф. Гуцина. (Зауважимо, що напередодні війни в партійній організації заводу було на обліку 820 чоловік)²¹. Усі комуністи були закріплені за цехами й відділами заводу для проведення організаторської й політичної роботи. Правда, ніяких цехів і відділів поки що не існувало. Була жахлива картина руйнувань, які залишили після себе гітлерівці: купи руїн, з-під яких стирчали шматки покручених вибухами конструкцій. Колектив енергоцеху протягом квітня відбудував 4 котла головної коцегарки, турбогенератор № 2, перевіряв усю парову магістраль електростанції, змонтував електроапаратуру і електроагрегати, необхідні для пуску турбіни електростанції. Ця робота виконувалась в умовах повного завалу цехових будівель. Одночасно проводилася очистка від каміння, цегли, залізних конструкцій²².

25 квітня 1944 р. стало знаменним днем в історії заводу імені 61 комунара — пролунав гудок, який сповістив жителів корабельного міста, що найстаріше підприємство суднобудування живе, працює і готове до нових трудових звершень. 27 травня 1944 р. заводська електростанція дала перший струм заводу й місту, який привів у рух підприємства, освітлив установи й частину квартир.

Для здійснення повсякденного партійного керівництва і посилення партійного впливу на робітників та ІПП партбюро заводу створило 5 партійних груп у цехах: корпусному, добудівному, будівельному, монтажному, в головній конторі. Під керівництвом партійної організації колектив заводу з місяця в місяць перевиконував виробничу програму. Так, за вісім місяців (травень — грудень 1944 р.) план відбудови заводу виконано на 167%. За цей період було відбудовано 10248 м² виробничої і допоміжної площі, здано в експлуатацію 52488 м² цехових будівель, відбудовано енергоцех, який за 8 місяців дав 2 200 000 квт./год. енергії. Підготовлено під устаткування судномонтажний цех, групу ремонтних цехів. Уведено в дію кисневий цех. Збудовано й здано в експлуатацію новий заводський міст. Підготовлено до монтажу 1600 тонн метало-конструкцій. Відбудовано 234 одиниці технологічного устаткування. Збудовано й здано в експлуатацію 2 річкові баржі водотоннажністю по 150 тонн²³.

¹⁹ Там же, ф. 7, оп. 4, спр. 99, арк. 7.

²⁰ Там же, ф. 82, оп. 2, спр. 1, арк. 1.

²¹ Там же, ф. 81, оп. 1, спр. 124, арк. 8.

²² Там же, ф. 7, оп. 4, спр. 137, арк. 48—50.

²³ Там же, ф. 82, оп. 2, спр. 1, арк. 86.

В таких складних умовах відбудови зруйнованих заводів необхідно було насамперед посилити виховну роботу серед робітників, інженерно-технічних працівників і мобілізованих для відбудови громадян із сільського населення. Адже вже в липні 1944 р. на Чорноморському заводі працювало 3425 робітників та ІТП²⁴ і близько 8 тис. мобілізованих²⁵. Масово-політичну роботу серед робітників та ІТП здійснювали агітколлективи, які очолювали секретарі парторганізацій. На Чорноморському суднобудівному заводі агітаторами було затверджено 310 чоловік, на заводі імені 61 комунара — 106 чоловік²⁶. Головним напрямом в їхній роботі було читання зведень Радінформбюро, наказів Верховного Головнокомандуючого, центральних, республіканських і обласних газет, проведення бесід про поточний момент. Агітаторам ставили за обов'язок розповідати про передовиків виробництва, про їхній досвід підвищення продуктивності праці. Безперечно, що масово-політична робота, яку проводили агітатори, сприяла трудовому піднесенню, розвитку соціалістичного змагання.

Особливо поширеною була така форма соцзмагання, як боротьба за присвоєння бригадам звання «Гвардійська» і «Фронтowa». Наприклад, у соціалістичному змаганні за право присвоєння такого почесного звання на Чорноморському суднобудівному заводі в 1944 р. брала участь 101 комсомольсько-молодіжна бригада²⁷.

Щоб уявити змістовну сутність такої форми змагання, наведемо кілька прикладів за підсумками ІV кварталу 1944 р. Найкращою, з присвоєнням звання «Гвардійської», було визнано бригаду складальників цеху № 16 (бригадир П. А. Клис). У складі 8 чоловік вона постійно працювала на монтажу перекриття корпусного цеху. Члени бригади внесли 3 раціоналізаторські пропозиції з економічним ефектом на суму 54390 крб. З їх впровадженням завод зекономив 35 тонн листового металу. Продуктивність праці дорівнювала 240—250% протягом кварталу. В бригаді застосовувалося суміщення професій: складальників, розмітників, електрозварників. Колектив бригади жодного разу не допустив зриву встановленого завдання. Простоїв не було. За підсумками змагання в листопаді 1944 р. бригада зайняла перше місце на заводі із заохоченням премією в 2500 крб. Молоді складальники Д. Д. Константинов, Н. П. Ринденко, А. М. Челанов, електрозварник Н. І. Сміренін були нагороджені грамотами ЦК ВЛКСМ. Звання «Фронтowa» удостоєна комсомольсько-молодіжна бригада токарів, очолювана А. А. Пінчуком. Протягом ІV кварталу вона виготовляла запчастини для автомашин військових частин 3-го Українського фронту і деталі для тракторів МТС області. Завдяки хорошій організації робочого місця, систематичній раціоналізації застосовуваного інструменту і самовідданій праці колектив бригади щомісяця виконував норми виробітку на 200—250% А. А. Пінчук сконструював спеціальний багаторізцевий пристрій для обробки поршнів. Навчив за короткий строк двох учнів, яким присвоєно професію токарів 4-го розряду. Членів бригади було нагороджено грамотами ЦК ВЛКСМ і Наркомсудпрому. А усього на Чорноморському суднобудівному заводі за підсумками соціалістичного змагання комсомольсько-молодіжних бригад у ІV кварталі було присвоєно звання «Гвардійська» — 2, «Фронтowa» — 8 бригадам²⁸. На заводі імені 61 комунара — відповідно 2 і 6 бригадам²⁹. Важливо підкреслити, що змагання мало на меті не тільки перевиконання норм виробітку. Воно започатковувало якісно нові паростки: впровадження нової технології, розвиток раціона-

²⁴ Там же, ф. 6, оп. 2, спр. 13, арк. 32.

²⁵ Там же, ф. 7, оп. 85, спр. 9, арк. 4.

²⁶ Там же, оп. 4, спр. 137, арк. 109.

²⁷ Там же, спр. 232, арк. 25.

²⁸ Там же, спр. 232, арк. 6.

²⁹ Там же, спр. 137, арк. 2.

лізації, економія матеріалів, суміщення професій, а також підготовка робочих кадрів по суднобудівних спеціальностях шляхом бригадного учнівства. Ці та інші форми роботи виявились результативними.

Отже, аналіз відповідних документів свідчить, що в роки Великої Вітчизняної війни діяльність партійних організацій суднобудівних заводів Николаєва відіграла помітну роль у справі мобілізації трудящих на розгром фашистського агресора і відбудову зруйнованого господарства.

Одержано 11.09.89.

На основе новых архивных документов рассматривается деятельность партийных организаций судостроительных заводов Николаева, сыгравших важную роль в обеспечении жизнедеятельности и боеспособности Черноморского флота в годы Великой Отечественной войны.

У ВИДАВНИЦТВІ «ВИЩА ШКОЛА» ВИЙШЛА КНИГА:

Гаврилюк А. Е. СОЦИАЛЬНОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ РЕШЕНИЯ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ ПРОБЛЕМЫ. На материалах работы парторганизаций Украины.—230 с.— 3 руб. 30 коп.

В свете новой аграрной политики рассматривается деятельность парторганизаций Украины по социальной ориентированности кадров, улучшению условий труда и быта сельских тружеников, развитию сферы обслуживания, здравоохранения, показаны причины недостатков в этой работе.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Ю. О. Курносов (Київ)

Суспільно-політичне життя на Україні в 20—30-х роках

Йдеться про участь трудящих в управлінні країною і виробництвом, розв'язання національного питання на соціалістичних засадах, про негативні явища у цій сфері, розповідається про розширення необґрунтованих репресій проти партійних, радянських, господарських і військових кадрів та багатьох інших чесних людей республіки.

Новорозроблена програма з історії Української РСР для середньої загальноосвітньої школи включає в себе ознайомлення учнів з рядом основних подій і явищ суспільно-політичного життя республіки протягом 20—30-х років, чого не передбачали попередні програми. В даному матеріалі наводиться стислий виклад теми «Суспільно-політичний розвиток республіки», яка є складовою частиною двох розділів програми: «Українська РСР у період нової економічної політики (1921—1928 рр.)» та «Соціально-економічні і політичні перетворення в Українській РСР у 1929—1941 рр.».

Передусім учителю слід звернути увагу на висвітлення участі трудящих в управлінні країною і виробництвом, на поступове наростання порушень демократії, на розв'язання національного питання на соціалістичних засадах та негативні явища у цій сфері, що відбивали позицію командно-адміністративної системи, яка стала ґрунтом для встановлення особистої диктатури Сталіна. Тут же необхідно дати сучасні оцінки Конституції СРСР (1936 р.) і Конституції УРСР (1937 р.), розповісти про розгортання необґрунтованих репресій проти партійних, радянських, господарських і військових кадрів та багатьох інших чесних людей республіки.

Виклад теми слід починати з того, що перші післяреволюційні роки були сповнені утвердження демократичних засад у житті суспільства. Серед комуністів і безпартійних точилися відкриті дискусії, які відбивали не тільки боротьбу різних соціальних сил, а й творчий пошук шляхів розвитку нового ладу. Трудящі маси вперше в історії людства здобули можливість для всебічної участі в управлінні країною.

Значна відповідальність у спрямуванні розвитку суспільства лягала на комуністів. Працюючи в різних галузях народного господарства, вони у своїй повсякденній роботі прагнули втілювати в практику завдання соціалістичного будівництва. Одночасно й самі вчилися, здобували загальну і професійну освіту, опановували основи марксистсько-ленінської теорії.

Бурхливе суспільно-політичне життя в роки соціалістичного будівництва висувало в авангард творення нового ладу чимало кращих представників робітничого класу і селянства. Багато з них зв'язували свою долю з Комуністичною партією. Однак вкрай недостатній соціально-політичний і освітній рівень значної кількості комуністів того часу не давали частині з них рішуче стати на перешкоді деформацій, яких дедалі помітніше зазнавали методи соціалістичного будівництва з боку командно-адміністративної системи, особисто Сталіна та його найближчого оточення. Друга ж частина комуністів свідомо вважала командні методи керівництва притаманними й умовам мирного часу, а не тільки

періоду збройної боротьби за встановлення та зміцнення Радянської влади. До того ж слід додати й відсутність демократичних традицій у країні.

Далі вчителю слід навести приклади того, що тисячі й тисячі трудівників залучалися до суспільно-політичної діяльності через Ради. Необхідно пояснити й те, що реальний рівень цивілізованості робітників і селян у тогочасних умовах не зміг стати перешкодою на шляху до значного обмеження демократії. Ради були органами трудящих, але чимало дрібних проблем і всі питання принципового характеру вирішувалися не в них, а регламентувалися з центру. Неабияку роль у цьому відіграло й те, що владу в свої руки дедалі помітніше брали партійні організації.

Активну участь у соціалістичному будівництві та в суспільно-політичному житті республіки й країни брав комсомол. Його лави швидко зростали. Так, якщо на початку 1933 р. у ЛКСМУ налічувалося 928 тис. чол., то на початку 1941 р. — вже 1,6 млн.¹ Комсомол брав шефство над провідними підприємствами та великими будовами республіки, направляв своїх членів на шахти Донбасу, в сільське господарство.

Однак (і на це слід обов'язково звернути увагу) розширенню й поглибленню суспільно-політичної активності комсомольців та молоді завважало порушення ленінських ідей партійного керівництва комсомолом. Володимир Ілліч вважав, що не може бути ніякого навчання, ніякого нав'язування форм і методів діяльності. Завдання полягає в тому, щоб озброїти молодь глибоким розумінням принципової політики партії у побудові нового суспільства. Сталін же та його оточення, а слідом за ними й партійні працівники нижчого масштабу вважали комсомол лише інструментом у руках партії. Це призвело до обмеження реальних прав комсомолу, а згодом до поступового зниження політичної активності юнаків і дівчат як всієї країни, так і нашої республіки.

На масові організації робітничого класу перетворювалися професійні спілки. Кількість їх членів у 1926—1940 рр. зросла з 1,8 млн. до 4,3 млн. чол. Профспілки були покликані насамперед дбати про підвищення трудової й громадської активності робітників, поліпшення їх матеріального становища, хоча згодом переорієнтували свою діяльність на захист виробництва. Істотний внесок вони зробили у розвиток соціалістичного змагання. В період колективізації подавали значну допомогу селянам.

Про значимість, яка надавалася в той час профспілкам, свідчить те, що до їх керівництва залучалися найбільш авторитетні й підготовлені люди. Так, коли стало ясно, що від темпів відбудови вугільної промисловості багато в чому залежить подолання розрухи, партія у 1923 р. направляє в Донбас на профспілкову роботу людину ленінського гарту, високого обов'язку — І. О. Акулова. Працюючи головою Донецької, згодом республіканської спілки гірників, він багато сил і енергії віддавав відбудові шахт, поліпшенню умов життя й праці шахтарів, демократизації суспільного життя. Простою людиною залишався він і тоді, коли був обраний головою Всеукраїнської Ради профспілок, членом Оргбюро ЦК КП(б)У. Життя І. О. Акулова було пов'язане з роботою на Україні і в дальшому — до 1933 р., коли його було призначено прокурором СРСР².

Для здійснення завдань соціалістичного будівництва немало зробили й інші масові громадські організації. В 1929 р. на Україні налічувалося 61 добровільне товариство проти 14 — у 1926 р. Та з початку 30-х років зростання командно-адміністративної системи обумовило зниження ролі громадських організацій в управлінні, а згодом призвело і до ліквідації багатьох з них.

¹ Кульчицький С. В., Курносів Ю. О. Історія Української РСР.— К., 1989.— С. 73.

² Укр. іст. журн.— 1989.— № 2.— С. 73.

Отже, у процесі демократизації, розширення участі трудящих в управлінні країною та виробництвом виникали серйозні труднощі. Вони обумовлювалися масою несподіваних подій і явищ, які поставали на шляху революційних перетворень і яких більшовики, В. І. Ленін не могли передбачити, бо неможливість жити по-старому була цілком зрозумілою, а от як жити по-новому, куди конкретно і як іти — цього ніхто не знав та й не міг знати. Та насамперед демократизація, участь широких трудящих мас в управлінні державою і виробництвом згорталися внаслідок протилежного процесу — поступового утвердження командної системи керівництва, на основі якої зростала нічим не обмежена влада однієї особи — Сталіна, підтриманого його найближчим оточенням, а також їх ставлениками на багатьох вирішальних посадах у партії і держави, в різних регіонах країни, у тому числі й на Україні. Будучи активними провідниками сталінської політики, більшість з них, однак, до кінця 30-х років самі стали жертвою цієї політики.

Відзначаючи те, що в умовах радянської дійсності український народ вперше в історії зміг утворити свою суверенну державу — Українську Радянську Соціалістичну Республіку, що було вирішальним фактором для зростання його національної самосвідомості, слід зосередити увагу учнів на тому, що національне питання на Україні почалося вирішуватися відповідно до конкретних ленінських настанов, сформульованих ним у резолюції ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні» і схваленою VII Всеросійською партійною конференцією в грудні 1919 р.³ В. І. Ленін, вказуючи на необхідність втілення в життя права трудящих мас учитися й розмовляти в усіх установах українською мовою, виходив з того, що українські міста і значна частина пролетаріату були русифіковані, переважна більшість працівників радянських органів майже зовсім не володіли українською мовою.

Важливим напрямом удосконалення міжнаціональних відносин стало здійснення розробленої XII з'їздом партії політики коренізації. Це означало посилення уваги до підготовки, виховання кадрів корінної національності й висування їх у партійний апарат і державні органи, запровадження навчання, видання книг, газет та журналів мовами корінних національностей тощо. У республіці ця політика здійснювалася шляхом українізації та створення політичних й економічних умов для всебічного культурного розвитку національних меншостей, що тут проживали.

В результаті її проведення в республіці, 80% населення якої становили українці, в кінці 20-х років діяло 4/5 шкіл, понад 2/3 технікумів і близько третини інститутів з українською мовою навчання⁴. Протягом 1928—1937 рр. обсяг книжкової продукції, що видавалася українською мовою, зріс у 2,6 раза. У 1938 р. з 84 театральних колективів українською мовою працювало 57 театрів. Значно збільшилася питома вага українців у складі КП(б)У, зросла також їх частка серед партійних, радянських і господарських працівників різного масштабу.

Одночасно створювалися можливості для всебічного розвитку національних меншостей, які проживали на Україні. Ще в жовтні 1924 р. у складі Української РСР була утворена автономна Молдавська РСР. У результаті національно-територіального районування в республіці було виділено 13 національних районів, утворено 954 сільські та 100 містечкових Рад національних меншостей, працювали сотні шкіл з німецькою, єврейською, татарською, болгарською, польською та іншими мовами навчання. В 1938 р. на Україні діяло 6 театрів єврейською мовою, по одному — молдавською, польською, німецькою, грецькою і болгарською мовами. На цих національних мовах функціонувало сотні бібліо-

³ Див.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1979.— Т. 2.— С. 120—121.

⁴ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1976.— Т. 1.— С. 509.

тек, сільбудів, хат-читалень, десятки клубів⁵. Дедалі більшого значення для міжнаціонального спілкування набувала російська мова.

У здійсненні такої важливої й складної справи, як українізація, безперечно, не могло не бути певних труднощів, а то і помилок. Вони проявлялися у ставленні до темпів українізації, ролі в ній комуністів-українців тощо. Однак все це аж ніяк не виходило за межі національної політики партії. Дійсне ж вирішення національного питання не відповідало сталінському підходу до цих проблем. Зберігаючи по формі ленінські формулювання національної політики, Сталін, по суті, серйозно її викривляв. Більше того, національні відносини він також використовував у своїх корисливих інтересах — досягненні абсолютної особистої влади. На Україні слухняним провідником національної політики по-сталінському був Каганович, якого в 1925 р. було обрано на посаду генерального секретаря ЦК КП(б)У. Спираючись на офіційну підтримку Сталіна, він під виглядом боротьби з націоналізмом починає шельмування авторитетних, але неугодних їм партійних і радянських кадрів, вишукувати націоналістичні ухили там, де їх не було.

Однією з перших жертв цієї кампанії став О. Я. Шумський. Він ніколи не виступав проти ленінської національної політики, але відстоював свою точку зору на темпи її здійснення. О. Я. Шумський неодноразово, у тому числі й під час бесіди із Сталіним, відверто ставив питання про заміну Кагановича на посаді генерального секретаря ЦК КП(б)У. У відповідь розгорнулася широка кампанія по цькуванню О. Я. Шумського, компрометації його діяльності, і, зрештою, він був знятий з посади наркома освіти УСРР. Не зажадавши розібратись у суті звинувачень, лютого-березневий об'єднаний Пленум ЦК і ЦКК КП(б)У 1927 р. розцінив погляди О. Я. Шумського як «націоналістичний ухил», хоч це не відповідало дійсності.

Про те, що пошуки носіїв націоналізму на Україні набирали інтенсивності, переконливо свідчить «викриття» в 1929 р. «ворожої» діяльності т. зв. «Спілки визволення України» (СВУ) і тих організаційних структур, які начебто до неї входили. Неіснуюча СВУ, за схемою, сконструйованою слідчими Державного політичного управління, мала складатися з інтелігенції республіки, а очолював її академік С. О. Єфремов. До неї були включені професори, літератори, науковці, вчителі, юристи, службовці, студенти, священнослужителі. Їх задум полягав нібито у тому, щоб повалити диктатуру пролетаріату й утворити українську самостійну буржуазну державу⁶.

Одразу ж після повідомлення ДПУ УСРР про те, що розкрито і ліквідовано контрреволюційну організацію СВУ, розпочалася широкомасштабна пропагандистська кампанія під гаслом: «Пролетарі вимагають найвищої кари агентам світової контрреволюції!». Ще суд не сказав свого слова, а робітники, творча інтелігенція на мітингах, зборах, на сторінках газет вимагали розстрілу «продажних вишкребків української контрреволюції». Картали їх також В. Я. Чубар, П. П. Постишев, О. І. Риков та інші партійні й державні керівники⁷.

Та як би не намагалися режисери цієї акції довести антисоціалістичні наміри і дії заарештованих, а на процесі, який почався в лютому 1930 р. над 45 звинуваченими, явно проступала тенденція того, що судили людей не за їх конкретні націоналістичного характеру справи, а за їх соціальне походження, родинні зв'язки із «соціально небезпечними» громадянами, колишню участь у діяльності тих чи інших партій, що давно зійшли з політичної арени, як і органів влади часів Центральної ради, гетьманщини і Директорії.

⁵ Там же.— С. 536—540.

⁶ Союз визволення України: Стеногр. звіт судового процесу.— Харків, 1931.— Т. 1.

⁷ Рад. Україна.— 1989.— 12 верес.

Поступово пошуки націоналістичних ухилів й інших ворожих діянь, до виявлення яких залучалися органи Державного політичного управління (пізніше НКВС), набували масового характеру. Вістря цієї боротьби на початку 30-х років було спрямоване проти М. О. Скрипника — члена партії з 1897 р., одного з керівників Жовтневого збройного повстання в Петрограді, заступника Голови Раднаркому України, члена виконкому Комуністичного Інтернаціоналу, члена ЦК ВКП(б) і члена Політбюро ЦК КП(б)У, Голови Ради Національностей ЦВК СРСР. Він один з перших відверто протестував проти деформації соціалізму й становлення авторитарного режиму Сталіна, який у відповідь сфабрикував звинувачення М. О. Скрипника у створенні групи націонал-ухильників, які начебто за його спиною звили своє гніздо. На жаль, члени Політбюро ЦК КП(б)У не поставили під сумнів ці звинувачення, не наполягли на необхідності ретельного з'ясування справи, прийнявши на віру відповідні повідомлення Державного політичного управління.

Поступово під тиском Сталіна та його спільників українізація стала розглядатись як прояв націоналізму. Отже, проти неї необхідно було вести боротьбу, яку й розпочали місцеві керівні кадри, в т. ч. і генеральний (з 1934 р. — перший) секретар ЦК КП(б)У С. В. Косіор. Прихід у січні 1938 р. на посаду першого секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрущова ознаменувався квітневою постановою ЦК, в якій створення навчальних закладів національних меншостей вважалося насадженням вогнищ буржуазно-націоналістичного впливу на дітей. Тому їх даліше функціонування визнавалося «недоцільним і шкідливим». Вони були закриті, а наступного року були ліквідовані національні райони, сільські та містечкові Ради⁸.

В тій атмосфері, що складалась у суспільно-політичному житті республіки, на дальший розвиток українізації не змогли вплинути навіть такі вагомі фактори національно-культурного будівництва, як наявність ще значної кількості шкіл з українською мовою викладання, видання книг переважно українською мовою тощо. Названі й інші фактори деформації суспільно-політичного життя не могли не посилити прояви національного нігілізму — заперечення, а то й ігнорування культури свого народу, що згодом дедалі помітніше проявлялося у різних сферах життя, серед багатьох верств українського населення, насамперед міського.

Розповідаючи про те, що в середині 30-х років були ліквідовані експлуататорські класи, певних успіхів було досягнуто в розвитку народного господарства, поліпшенні добробуту трудящих, вчителю необхідно сказати й про те, що у сфері політичного розвитку соціалістичного суспільства, його демократизації лишалося ще чимало невирішених проблем, спостерігався дедалі більш помітний відхід від демократичних принципів. Це пояснювалося зосередженням всієї влади в руках командно-адміністративної системи.

За таких умов комісія, яку очолював Сталін, підготувала проект нової Конституції СРСР, затвердженої 5 грудня 1936 р. На її основі було розроблено й прийнято конституції союзних та автономних республік, у тому числі й Української РСР — 30 січня 1937 р. У ній відзначалися національні, господарські та культурно-побутові особливості республіки, але насамперед були включені всі основні положення Конституції СРСР.

Основний Закон Радянської держави готували кращі представники інтелектуального потенціалу країни. Зокрема, М. І. Бухарін розробив розділ про права радянських громадян. Відповідно до Конституції були скасовані всі попередні обмеження у правах окремих категорій населення, вибори до Рад і народних судів ставали загальними, прямими і рівними при таємному голосуванні. Істотно розширювався перелік

⁸ Там же.— 1988.— 6 серп.

прав і свобод громадян. Однак все це відбивало не досягнуте, не можливість реалізації прав і свобод, а лише характеризувало, яким радянське суспільство має бути. Насправді ж Конституція СРСР, як і Конституція УРСР, не забезпечували фактичного втілення в життя багатьох своїх положень, насамперед дійсної демократизації суспільства. Більше того, реальна практика тоталітаризму, сталінщини перекреслювала демократичність Конституції.

Для того, щоб подібний висновок звучав для учнів переконливо, його можна проілюструвати такими найбільш жахливими наслідками цинічного поправлення демократії, як дедалі зростаючі масштаби безпідставних репресій проти представників усіх класів і соціальних верств населення. Можна нагадати, що зловісною хвилею по долі багатьох людей республіки вони пройшлися ще на рубежі 20-х—30-х років, що нова масова кампанія репресій почалася після вбивства С. М. Кірова 1 грудня 1934 р. Жертвами цієї кампанії стали передусім видатні партійні і радянські діячі, члени ЦК партії, ленінські соратники-партійці, колишні в'язні царських казематів й одночасно творці революції, вчені, маршали, наркоми, письменники, митці, дореволюційна інтелігенція і спеціалісти молододі, радянської генерації.

Серед перших жертв нової кампанії репресій на Україні був Ю. М. Коцюбинський — син видатного українського письменника М. М. Коцюбинського, член партії з 1913 р., учасник Жовтневого збройного повстання в Петрограді, штурму Зимового палацу, член першого Радянського уряду України, головнокомандуючий радянськими військами, які боролися проти Центральної ради. В мирний час він відстоював ленінські принципи у вирішенні національного питання, які вже тоді не поділяв Сталін, займав різні державні і дипломатичні посади. Після самогубства М. О. Скрипника Ю. М. Коцюбинського було призначено головою Держплану і заступником голови Раднаркому УРСР, а невдовзі його було звільнено з цих посад і виключено з партії. Цей акт за сталінською режисурою, без будь-якого з'ясування вини слухняно здійснило тодішнє керівництво КП(б)У і Раднаркомом республіки, яке й саме згодом стало жертвою культівського беззаконня. В лютому 1935 р. Ю. М. Коцюбинського було заарештовано і в 1937 р. розстріляно.

В 1937 р. страчено одного з організаторів Компартії України, колишнього секретаря й першого секретаря ЦК КП(б)У Е. Й. Квірінга. Тоді ж було заарештовано і згодом розстріляно Х. Г. Раковського — голову першого Раднаркому України. За тих умов при загадкових обставинах загинув голова Ради Народних Комісарів України П. П. Любченко. В 1939 р. не стало колишнього голови Раднаркому УРСР В. Я. Чубаря й колишнього секретаря ЦК КП(б)У П. П. Постишева. Було розгромлено штаб КП(б)У — Центральний Комітет, обраний XIII з'їздом Компартії України в 1937 р. З 62 членів ЦК необроблено звинувачено у ворожій діяльності й виключено з партії 55 чол. З 11 членів Політбюро, обраних на Пленумі ЦК після з'їзду, загинуло 10, а з 5 кандидатів у члени Політбюро — 4 чол. З 9 членів Оргбюро репресовано усіх 9⁹. В їх числі С. В. Косіор, М. М. Попов, К. В. Сухомлин, М. М. Хатаєвич та ін.

Безпідставно було звільнено з роботи і репресовано багато комсомольських працівників України. У 1937 р. заарештовано й оголошено ворогами народу, які нібито мали намір створити буржуазну націоналістичну фашистську молодіжну організацію, 26 членів ЦК ЛКСМУ, у тому числі першого секретаря С. Андрєєва, другого — М. Климкова, секретарів обкомів ЛКСМУ С. Єрохіна, Б. Казовського, В. Матвєєва, М. Осадчого та ін. Заарештовано було також практично всіх працівників апарату ЦК ЛКСМУ, а сам Центральний Комітет розпущено. У 1938 р. керівне ядро комсомолу республіки зазнало повторного розгрому¹⁰.

⁹ Правда України.— 1988.— 6 авг.

¹⁰ Укр. іст. журн.— 1989.— № 6.— С. 45.

Не обійшла ця трагедія і військових округів, які розміщувалися на території України. Зокрема, були заарештовані й розстріляні командуючий військами Київського військового округу Й. Е. Якір і командуючий військами Харківського військового округу І. Н. Дубовий. Після цього почалося масове знищення командних кадрів військових округів, серед яких було чимало відомих воєначальників, героїв громадянської війни.

Сталінські репресії відторгли від суспільства сотні тисяч тих, проти кого безпосередньо була спрямована ця злочинність, понівечили долю членів їх сімей — дружин (чоловіків), дітей, на яких було поставлено клеймо «члени сімей ворогів народу» з усіма наслідками, які з цього випливали. Сталінські репресії не тільки позбавляли волі чи життя маси людей, вони розтлівали тих, кого обминула та трагічна доля. У свідомості багатьох людей гинули авторитети, віра, меркли світлі ідеали. І, навпаки, поширювалася маса доносів один на одного. Чимало людей байдуже сприймали те, як ішли на смерть їх співвітчизники. Більше того, у колективних й індивідуальних листах чи усних виступах голосно звучали вимоги стратити тих, ким учора пишалися, кому вірили.

Викладений матеріал є першим підходом до висвітлення по-новому ряду проблем суспільно-політичного життя республіки в 20—30-і роки у створюваному підручнику з історії Української РСР.

Одержано 10.07.89.

Речь идет об участии трудящихся в управлении страной и производством, о решении национального вопроса на социалистических основах и негативных явлениях в этой сфере, рассказывается о расширении необоснованных репрессий против партийных, советских, хозяйственных и военных кадров и многих других честных людей республики.

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

А. В. Селецький (Київ)

С. В. Косіор як історик КП(б)У

(До 100-річчя з дня народження)

Розглядаються деякі проблеми історії КП(б)У, що їх розробляв і висвітлював С. В. Косіор. Робиться спроба показати еволюцію його історичних поглядів під впливом культу особи у бік пристосування до сталінської концепції історії більшовизму.

«Мій життєвий шлях — це шлях звичайний, я б сказав, типовий для свідомого робітника, що зв'язав своє життя з революцією. Нічого особливого в цьому житті немає. Це шлях кожного революційного робітника, який цілком був відданий партії...»¹. Такими словами у листопаді 1937 р. почав свою бесіду з робітниками київського заводу «Ленінська кузня» перший секретар ЦК КП(б)У Станіслав Вікентійович Косіор.

Ця яскрава, але не проста й суперечлива особистість, сторіччя з дня народження якої припало на цей рік, сьогодні привертає до себе увагу не тільки фахівців-істориків, а й широкого кола читачів, яких цікавлять героїчні і трагічні сторінки недавнього минулого нашої країни.

Про шлях С. В. Косіора в революцію, його активну участь у Жовтневому збройному повстанні в Петрограді та громадянській війні на Україні написано вже чимало. Певною мірою висвітлено і його партійну та державну діяльність у роки першої і другої п'ятирічок². Спроби по-новому осмислити роль, що її відігравав С. В. Косіор, займаючи пост генерального (з 1934 р. — першого) секретаря ЦК КП(б)У, зроблені в ряді публікацій останнього часу³.

У роки культівської сваволі, під жорстокий маховик якої у 1938 р. потрапив і С. В. Косіор, його ім'я було вилучено з контексту важливих історичних подій країни й республіки, в яких він відігравав одну з провідних ролей, і повернуто нашій історичній пам'яті та суспільній свідомості лише після ХХ з'їзду КПРС.

Однак у період «відлиги» нариси про його революційну, партійну та державну діяльність страждали характерною для всієї історичної персоналістики 60-х — початку 80-х років хибною тенденцією — вчорашні «вороги народу» зображалися виключно як позитивні герої, позбавлені будь-яких прорахунків та помилок, навіть очевидних і давно відомих. Замовчувалася також їхня роль у формуванні, утвердженні й функціонуванні авторитарно-репресивного режиму за часів культу особи. Ця хіба властива навіть працям провідного дослідника жит-

¹ Косіор С. В. Речі на зборах виборців Києва. — М., 1938. — С. 4.

² Погребінський М. Б. Станіслав Вікентійович Косіор. — К., 1963. — 176 с.; Мельчин А. И. Станіслав Косіор. — М., 1964. — 79 с.; Погребінський М. Б. Станіслав Вікентійович Косіор. — К., 1967. — 301 с.; Гуро И., Андреев А. Горизонты: Повесть о Станіславе Косіоре. — М., 1977. — 407 с.; Погребінський М. Б. Станіслав Вікентійович Косіор: Жизнь и деятельность. — Киев, 1981. — 223 с.; О Станіславе Косіоре: Воспоминания, очерки, статьи / сост. М. Б. Погребінський. — М., 1989. — 271 с. та ін.

³ Сапун М. С. Косіор: світло і тіні політичної долі // Робітничая газ. — 1988. — 29 верес.; Діброва С. 30-ті: трагедія політичних діячів України // Сільські обрії. — 1989. — № 3. — С. 16—19; Селецький А. В. С. В. Косіор (К 100-літтю со дня народження). — Киев, 1989. — 20 с. та ін.

тевого шляху С. В. Косіора — М. Б. Погребінського. На жаль, деякі застарілі оцінки збереглися і в його працях другої половини 80-х років⁴, коли історична наука, поступово звільняючись від упередженості, збагачується новими фактами, що прояснюють роль цього діяча як одного з провідників сталінської політики на Україні.

Щодо С. В. Косіора, то тут тенденційними є й загальні очорнителські мотиви, характерні для зображення парткерівників сталінської «обойми», належність до якої обернулася для багатьох з них особистою трагедією. Надзвичайна емоційність публікацій перших років перебування, зумовлена цілком справедливим обуренням сталінськими злочинами і бажанням затаврувати недавню несправедливість, на нинішньому етапі повинна поступитися місцем об'єктивному, побудованому на вдумливому аналізі документів зображенні партійних і радянських діячів того часу. Зокрема, дослідникам належить чимало попрацювати, щоб встановити чітку грань між тими помилками С. В. Косіора, які були неминучими у новій справі побудови соціалізму, і тими, які можна кваліфікувати як злочини.

С. В. Косіор не був професійним істориком-суспільствознавцем, але його діяльна участь у формуванні, захисті та пропаганді політики партії, аналізі й узагальненні досвіду її діяльності знайшла органічне втілення у творчій спадщині Станіслава Вікентійовича, яка налічує близько 300 друкованих праць — статей, промов, доповідей тощо. Саме тому вивчення доробку С. В. Косіора має важливе значення для дослідження історії КПРС та одного з її бойових загонів — Компартії України, з якою була пов'язана більша частина його життя.

Проблеми історії КП(б)У, що їх розробляв і висвітлював С. В. Косіор протягом усього свого життя, досі ще спеціально не розглядалися. Дана публікація і має на меті хоч якоюсь мірою розкрити його історичні погляди, дати огляд цих проблем. Крім того, аналіз праць С. В. Косіора 30-х років, які несуть на собі відбиток сталінської концепції історії більшовизму, дає змогу глибше з'ясувати об'єктивні та суб'єктивні фактори формування культу особи.

Нині праці С. В. Косіора стали бібліографічною рідкістю, хоч деякі з них мали досить значні тиражі. Це пояснюється тим, що після втрати Станіслава Вікентійовича як «ворога народу» 26 лютого 1939 р. вони були ретельно вилучені з бібліотек і знищені. Окремі з його промов і виступів взагалі не публікувалися або друкувалися у закритих виданнях і зберігаються у партійних і державних архівах.

С. В. Косіор — автор понад 50 брошур, які до 1938 р. виходили російською, українською, білоруською та іншими мовами народів СРСР. Іноземними мовами опубліковано понад 40 брошур С. В. Косіора. У 1936 р. вийшло два збірники його праць⁵. І лише в 1968 р. побачили світ видані Інститутом історії партії при ЦК Компартії України «Вибрані статті і промови» С. В. Косіора за 1911—1938 рр.

Для розуміння історичної обстановки, в якій створювалися й діяли більшовицькі організації України, певне значення мають ті праці С. В. Косіора, де він висвітлює важливі питання економічної та соціально-політичної історії України дожовтневого періоду. Багатий цифровий і фактичний матеріал, глибокі оціночні міркування й висновки наводилися ним у зв'язку з порівняльним аналізом досягнень УРСР на різних етапах соціалістичного будівництва. У працях «Двадцять років», «Україна — Радянська Соціалістична Республіка»⁶ та інших він з правильних методологічних позицій давав об'єктивну оцінку становища

⁴ Див.: Погребінський М. Б. Брати Косіори // Вітчизна.— 1989.— № 2.— С. 126—135; О Станіславе Косіоре: Воспоминания, очерки, статьи.— С. 3—11, 68—80.

⁵ Косіор С. В. Статті і промови 1933—1936 рр.— К., 1936.— 512 с.; Косіор С. В. Питання комсомольської роботи.— К., 1936.— 166 с. (Те ж.— Київ; Одеса, 1936.— 168 с.).

⁶ Комуніст.— 1937.— 7 листоп., 24 груд.

дожовтневої України, справедливо відзначаючи тяжкі наслідки колоніальної політики щодо неї царської Росії, підкреслював, що весь економічний і культурний розвиток краю ніс на собі сліди цих колоніальних відносин. Якщо 80% населення становили українці, писав він, то населення великих міст України складалося головним чином з росіян, значною мірою чиновницьких елементів. Переважну більшість службової і технічної інтелігенції також становили росіяни або іноземці. Серед робітників на фабриках і заводах також була більшість приїждих російських робітників, тимчасом як корінне українське місцеве населення у промисловість не залучалося⁷. С. В. Косіор неодноразово підкреслював, що «за старих часів капіталістична промисловість була засобом для закабалення й експлуатації, а на Україні і в інших національних окраїнах також і засобом національного гноблення багатомільйонних трудящих мас»⁸.

С. В. Косіор звертав увагу на те, що в 1915 р. на Україні лише 40% усіх дітей навчалися в школах, а 60%, майже виключно діти сільської та міської бідноти, були приречені на неписьменність⁹, вказував на «мізерну кількість» українських книжок, які, за його словами, друкувалися здебільшого випадково і з великими труднощами. У 1913 р., говорив він, українською мовою було видано тільки 176 назв¹⁰.

Горючий революційний матеріал у дожовтневий період, на думку С. В. Косіора, являло собою селянство України, де великим поміщикам належало 70% усієї приватновласницької землі. Велику кількість земельних площ сконцентрувало у своїх руках куркульство, цей за визначенням С. В. Косіора, найбільш огидний, найбільш жорстокий експлуаторський клас, який з'явився внаслідок дальшого розвитку капіталізму¹¹.

У працях С. В. Косіора містяться різноманітні дані про динаміку зростання промислового пролетаріату дореволюційної України¹², розвиток вугільної промисловості та виробництво сталі¹³, видобуток нафти на території Західної України¹⁴, середньорічний заробіток українського промислового робітника і душеве споживання його сім'єю м'яса¹⁵ тощо. В них дано глибокий аналіз загального стану економіки дореволюційного українського села¹⁶, наводиться змістовний фактичний матеріал про розвиток окремих галузей сільськогосподарського виробництва¹⁷, кількісний і якісний склад кадрів аграрних спеціалістів¹⁸ тощо. Слід сказати, що ці дані відповідали тогочасному рівню історичної науки, а деякі з них зберегли наукову достовірність і понині.

С. В. Косіор з марксистсько-ленінських позицій визначав характер, рушійні сили та особливості Лютневої революції, її вплив на розвиток революційного процесу в національних окраїнах. Слідом за В. І. Леніним класову суть двовладдя він вбачав у створенні поряд з урядом поміщиків і капіталістів уряду робітників і селян. Це свідчило про те, що Лютнева революція пішла значно далі звичайної буржуазно-демократичної революції. «Лютнева революція склалася надто своєрідно,—

⁷ Косіор С. В. Вибрані статті і промови.— К., 1968.— С. 493—494.

⁸ Косіор С. В. Статті і промови.— С. 451.

⁹ Там же.— С. 454.

¹⁰ Там же.— С. 456.

¹¹ Косіор С. В. Речі на собраниях избирателей Киева.— С. 7.

¹² Косіор С. В. Вибрані статті і промови.— С. 336; Косіор С. В. Статті і промови.— С. 447.

¹³ Косіор С. В. Статті і промови.— С. 90, 447.

¹⁴ Там же.— С. 448.

¹⁵ Косіор С. В. Вибрані статті і промови.— С. 367, 383.

¹⁶ Косіор С. В. Статті і промови.— С. 86—87; Косіор С. В. Вибрані статті і промови.— С. 199, 237—238, 308, 329, 333—334, 498—499.

¹⁷ Косіор С. В. Статті і промови.— С. 387; Косіор С. В. Вибрані статті і промови.— С. 503, 507, 509.

¹⁸ Косіор С. В. Статті і промови.— С. 267; Косіор С. В. Речі на собраниях избирателей Киева.— С. 37—38; Косіор С. В. Вибрані статті і промови.— С. 505—506.

писав з цього приводу Станіслав Вікентійович.— З одного боку, певною мірою здійснилася революційно-демократична диктатура пролетаріату й селянства у вигляді Рад, а з другого боку, ця диктатура добровільно поступилася владою буржуазному урядові Мілюкова — Львова та всіма силами підтримувала цей махровий уряд російської буржуазії¹⁹. Основне завдання більшовиків у наступний період він вбачав у забезпеченні переходу до революції соціалістичної і досягнення «чистої» диктатури пролетаріату²⁰.

Значне місце в літературній спадщині С. В. Косіора займає проблема боротьби більшовицьких організацій України проти українського буржуазного та дрібнобуржуазного націоналізму у період встановлення Радянської влади. Даного питання він торкається в цілому ряді своїх праць, а деякі з них або великі їх розділи цілком присвячені цій важливій проблемі²¹.

В своїх статтях і промовах С. В. Косіор послідовно викривав класову суть ідеології й політики буржуазно-націоналістичної Центральної ради, контрреволюційну тактику партій та організацій, що до неї входили. Націоналісти всіх мастей, писав Станіслав Вікентійович, петлюрівці, українські есери, українські соціал-демократи, а потім боротьбисти намагалися збити трудящих України з революційного шляху, відвернути їх від боротьби за здійснення в революції своїх класових вимог. Замість цього українські націоналісти, продовжував він, підсовували трудящим шахрайську ідею про національне визволення, як основне, головне завдання, що нібито повинно об'єднати всі класи однієї й тієї самої національності²².

Характерною рисою українського буржуазного націоналізму він вважав його активну діяльність по консолідації всіх контрреволюційних сил. Розкриваючи соціальну базу українських буржуазно-націоналістичних течій, С. В. Косіор підкреслював, що більшість керівних діячів Центральної ради, Директорії, а також уся верхівка українських есерів, соціал-демократичної партії були зв'язані з заможними куркульськими верствами українського села або в той час уже нечисленним прошарком українських поміщиків²³.

У 30-ті роки С. В. Косіор узяв участь у гострій полеміці з групою істориків на чолі з М. Яворським, які висунули наприкінці 20-х років ряд концепцій, де в дусі буржуазно-націоналістичної історіографії трактувалися деякі принципові положення історії революційного руху на Україні. М. Яворський помилково визначав період від Лютого до Жовтня на Україні як «національну революцію», головним рушієм якої, на його думку, були Центральна рада та дрібнобуржуазні партії²⁴. Характеризуючи Центральну раду, М. Яворський підкреслював,

¹⁹ Косіор С. В. Ленин и Сталин на Апрельской конференции. Воспоминания участника // Правда.— 1937.— 6 мая.

²⁰ Косіор С. В. Речи на собраниях избирателей Киева.— С. 4—5.

²¹ Косіор С. В. Підсумки листопадового пленуму ЦК ВКП(б) і завдання культурного будівництва на Україні.— Харків, 1929; Косіор С. В. Бесіда з учасниками культурного походу луганських робітників, що приїхали до Харкова // Диктатура труда.— 1929.— 14 берез.; Косіор С. В. Славетні дати // Вибрані статті і промови.— С. 244—246; Косіор С. В. За ленинскую национальную политику: (Из политического отчета ЦК КП(б)У на XI Всеукраинском партийном съезде).— Харьков, 1930; Косіор С. В. Речь на XVI съезде ВКП(б) // XVI съезд ВКП(б): Стеногр. отчет.— М., 1930.— С. 177—181; Косіор С. В. Підсумки і найближчі завдання проведення національної політики на Україні // Статті і промови.— С. 443—488; Косіор С. В. Українізована газета «Вісті ЦВК УРСР». До п'ятнадцятиріччя // Комуніст.— 1935.— 25 трав.; Косіор С. В. Звіт Центрального Комітету КП(б)У XIII з'їздові КП(б)У.— К., 1937.— С. 34—43 та ін.

²² Косіор С. В. Торжество ленинско-сталинской национальной политики // Правда.— 1937.— 24 дек.

²³ Косіор С. В. Вибрані статті і промови.— С. 493—495.

²⁴ Яворський М. Революція на Україні в її головніших етапах.— К., 1923.— С. 31—35; Яворський М. Проблема національно-демократичної революції на Україні // Червоний шлях.— 1927.— № 2.— С. 103—104.

що до перемоги Жовтня вона йшла революційним шляхом²⁵, а щодо розстановки класових сил у цей період — твердив про боротьбу трьох таборів, одним з яких був український дрібнобуржуазний націоналізм²⁶. Головною рушійною силою цього табору згідно з його теорією «двокуркульності» виступала сільська буржуазія²⁷.

С. В. Косіор критикував хибний методологічний підхід, помилковість позицій М. Яворського та його прихильників у питаннях про розстановку класових сил напередодні революційних подій на Україні, роль Центральної ради у цих подіях, рушійні сили революції й історію створення КП(б)У. В політичному звіті ЦК XI з'їздові КП(б)У він відзначав: «Безумовно, теорії Яворського — наскрізь антимарксистські, це є захист й апологетика дрібної буржуазії, дрібнобуржуазних партій та змазування всіх основних засад марксизму-ленінізму у галузі класової боротьби, у галузі рушійних сил революції. Теорія Яворського про подвійність походження нашої партії (з одного боку, нібито дрібнобуржуазні партії, а з другого — пролетарські) є наскрізь антиленінська, антимарксистська теорія, яку партія протягом усієї історії своєї боротьби рішуче засуджувала»²⁸.

Немало було і є в нас випадків фальсифікації історії революційної боротьби на Україні, фальсифікації історії нашої партії, вказував С. В. Косіор. Це виявилось, зокрема, і в неправильній оцінці позицій угодівських партій та Центральної ради, в приписуванні їм революційної ролі, якої вони не відігравали²⁹. Намаганням націоналістично настроєних елементів перекрутити, приховати справжній стан речей він закликав протиставити «... нашу більшовицьку оцінку націоналістичних і націонал-угодівських партій, в тому числі Центральної ради»³⁰. «Справжнім, дійсним і єдиним носієм національного визволення трудящих на Україні був і є керований Комуністичною партією робітничий клас,— писав він.— Робітничий клас, як найбільш революційний, керував усією боротьбою за перемогу Жовтневої революції на Україні і був у той же час носієм дійсного національного визволення українських трудящих мас. Проти цього визволення на ділі боролись українські соціал-демократи, есери, партії, що входили в Центральну раду»³¹.

Разом з тим С. В. Косіор виступав за те, щоб у теоретичних суперечках на історичному фронті не спрощувати справу, не зводити все до якогось одного фактора. У листі в «Правду» (5 квітня 1930 р.) він писав, що в оцінці суперечок навколо книги М. Яворського (мається на увазі «Історія України (в стислому нарисі)». — А. С.) необхідно враховувати наявність цілого ряду суперечливих питань історії України, «які ще підлягають обговоренню і які далі будуть обговорюватися істориками-марксистами», а також відсутність у республіці кваліфікованих науково-дослідницьких кадрів³². Проте не витримує критики спроба С. В. Косіора з кон'юнктурних міркувань звинуватити М. Яворського у націоналізмі.

Не можна обминути й деяких інших негативних моментів у діяльності С. В. Косіора, що мають пряме відношення до даного сюжету. Так, на догоду Й. Сталіну він разом з іншими керівниками республіки на початку 30-х років взяв участь у цькуванні та необгрунтованих зви-

²⁵ Яворський М. Революція на Україні в її головніших етапах.— С. 44—45.

²⁶ Яворський М. К історії КП(б)У // Октябрьская революция (Первое пятилетие).— Харьков, 1922.— С. 94—95.

²⁷ Яворський М. Історія України (в стислому нарисі).— Харків, 1928.— С. 220.

²⁸ Косіор С. В. За ленинську національну політику: (Из политического отчета ЦК КП(б)У на XI Всеукраїнському партійному з'їзді.— С. 25.

²⁹ Косіор С. В. Статті і промови.— С. 462.

³⁰ Там же.

³¹ Там же.— С. 462—463.

³² Цит. за: Якунин В. К. Борьба большевиков Украины за победу Великого Октября, против внешней и внутренней контрреволюции: (Историография 1917 г.— второй половины 30-х гг.).— Днепрпетровск, 1985.— С. 44.

нуваченнях у націоналізмі старого більшовика-ленінця, визнаного спеціаліста в галузі національних відносин і культурного будівництва — М. О. Скрипника, який займав у той час посаду наркома освіти УРСР. Не торкаючись морального аспекту цієї ганебної для тодішнього генерального секретаря ЦК КП(б)У акції, спинимося на теоретичному боці справи.

Посилаючись на тенденційно підібрані цитати з праць М. О. Скрипника, С. В. Косіор звинувачував його у «найгрубіших перекрученнях Леніна і Сталіна, фальсифікації ленінської теорії національного питання, применшуванні і грубому замазуванні значення Леніна і Сталіна як творців постановки і марксистського розроблення національного питання в нашій партії, переоцінці, випинанні національного питання як самодовліючого, у запереченні підпорядкованої ролі національного питання відносно до класової боротьби й диктатури пролетаріату»³³. Крім того, у провину М. О. Скрипнику ставилося небільшовицьке тлумачення українських дрібнобуржуазних партій та Центральної ради, замовчування боротьби робітників на чолі з більшовиками проти неї, нерозуміння різниці між укалізмом і більшовизмом тощо³⁴. Аналіз праць М. О. Скрипника, присвячених національному питанню³⁵, дає підставу визнати всі ці звинувачення безпідставними, такими, що не мають під собою реального ґрунту.

Однією з перших спроб розробити періодизацію історії створення Комуністичної партії України, дати огляд її діяльності в роки громадянської війни була стаття С. В. Косіора «Основні етапи»³⁶. В ній висвітлюються найважливіші проблеми, що стояли перед більшовицькими організаціями України у 1917—1920 рр., дається реальна картина незгод і суперечок серед керівних партпрацівників республіки з приводу тактики КП(б)У на різних етапах її діяльності у зазначений період. Питання історії Компартії України часів громадянської війни на Україні, що їх висвітлював С. В. Косіор, безпосередньо пов'язані з його активною практичною діяльністю у ті героїчні роки. Праці С. В. Косіора даного періоду розкривають різноманітну проблематику історії боротьби робітників і селян України на чолі з партією більшовиків проти іноземної інтервенції та внутрішньої контрреволюції³⁷. До висвітлення питань, пов'язаних з громадянською війною, він неодноразово повертався в наступні періоди своєї напруженої партійної та державної діяльності. Перемогам українського народу над іноземними інтервентами та буржуазно-націоналістичною контрреволюцією присвячені статті «Знаменна дата», «Слава нашій соціалістичній Батьківщині»³⁸. Він написав ряд змістовних статей з історії комнезамів³⁹, боротьби за хліб на Україні⁴⁰.

³³ Комуніст.— 1933.— 23 лип., Косіор С. В. Статті і промови.— С. 477.

³⁴ Косіор С. В. Статті і промови.— С. 478—480.

³⁵ Скрипник М. Статті і промови.— ДВУ, 1931.— Т. 2.— Ч. 1.— 361 с.; Ч. 2.— 417 с.

³⁶ Косіор С. В. Статті і промови.— С. 65—70.

³⁷ Косіор С. В. Выступление на I съезде КП(б)У в г. Москве // Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 5—12 июля 1918 г.: Протоколы.— Киев, 1988.— С. 174; Косіор С. В. Виступ на IV пленумі ЦК КП(б)У в м. Орлі в питанні про бойові дії повстанців на Україні // Вибрані статті і промови.— С. 8—9; Косіор С. В. Виступ на II з'їзді КП(б)У в дебатах на звітну доповідь ЦК КП(б)У // Там же.— С. 11; Косіор С. В. Організаційна доповідь ЦК КП(б)У IV конференції КП(б)У // Там же.— С. 13—22; Косіор С. В. О работе временного бюро ЦК КПУ // Коммунист.— 1920.— 17 апр.; Косіор С. В. Виступ на засіданні ВУЦВК у питанні про мобілізацію делегатів IV Всеукраїнського з'їзду Рад для боротьби проти нападу буржуазно-поміщицької Польщі // Вибрані статті і промови.— С. 23; Косіор С. В. Організаційна доповідь ЦК КП(б)У V конференції КП(б)У // Там же.— С. 29—38 та ін.

³⁸ Косіор С. В. Статті і промови.— С. 506—508, 509—511.

³⁹ Косіор С. В. Рік боротьби комнезамів; Продподаток і комнезами // Вибрані статті і промови.— С. 45—53 та ін.

⁴⁰ Косіор С. В. Чотири роки революції і продробота // Там же.— С. 73—75.

Однак у своїй теоретичній та практичній діяльності С. В. Косіор припускав окремі прорахунки і помилки, які відбивали погляди певної частини керівних працівників республіки і дістали відображення у його працях. Так, у питанні про Брестський мир він відстоював помилкові позиції «лівих комуністів». Беручи участь у засіданні ЦК РСДРП(б) 11 січня 1918 р. як представник Петербурзького комітету, С. В. Косіор у спорі з В. І. Леніним палко обстоював необхідність продовження революційної війни з Німеччиною. У протоколі цього засідання читаємо: «Тов. Косіор говорить, що Петербурзька організація протестує і буде протестувати, поки може, проти точки зору тов. Леніна і вважає за можливе тільки позицію революційної війни»⁴¹. С. В. Косіором було підписано заяву Виконавчої комісії ЦК РСДРП(б) від 15 січня 1918 р., де висловлювалася незгода з політикою ЦК у питанні про мир з Німеччиною⁴².

Найбільш гостро «лівокомуністичні» погляди С. В. Косіора виявилися на I з'їзді КП(б)У, де він безпідставно звинуватив ЦК РКП(б) у негативному впливі на всю партійну роботу в республіці, а у питаннях партійного будівництва заявив, що «інтереси руху і міжнародна обстановка диктують необхідність виділитися»⁴³ (КП(б)У з РКП(б).— А. С.).

«Лівокомуністичною» хворобою С. В. Косіора пояснюється його підтримка, а пізніше спроба виправдати та перебільшити значення відомого серпневого, 1918 року, наказу № 1, що призвів до передчасних, недостатньо підготовлених збройних виступів у деяких повітах України, які були жорстоко придушені. На II з'їзді КП(б)У С. В. Косіор говорив, що «наказ № 1 хибним назвати не можна»⁴⁴, намагався всіляко затушувати його тяжкі для місцевих ревкомів та парторганізацій наслідки.

Невдовзі під впливом принципової ленінської критики С. В. Косіор визнав хибність своїх поглядів і поступово почав позбавлятися лівачьких помилок. Виступаючи на XIII з'їзді КП(б)У, він відзначав, що ця хвороба у нього була дуже неглибокою, дав об'єктивну оцінку спрямованому значенню ЦК РКП(б) щодо партійних організацій України, високо оцінював роль В. І. Леніна у створенні КП(б)У та керівництві нею. «Крім нас, з яких одні лівіли, інші правіли, робили помилки і т. д.,— зазначав він,— існував ще ЦК РКП(б) і Володимир Ілліч Ленін, який кожного разу, коли ми приїздили на з'їзд, викликав керівну групу до себе і на протязі кількох годин вислуховував усі наші спори і т. д., і після цього слово РКП(б) щодо керівництва виконувалось і з питанням було покінчено»⁴⁵.

Переможне завершення громадянської війни і перехід до мирного періоду дали партії змогу зосередити всі свої сили на відбудові народного господарства та його соціалістичному перетворенні. С. В. Косіор безпосередньо причетний до всього комплексу відбудовних процесів, що проходили в республіці.

У творчій спадщині С. В. Косіора дістали яскраве і досить повне відображення важливі проблеми історії боротьби КП(б)У за розв'язання продовольчого завдання, подолання господарської розрухи, зміцнення Радянської влади на селі і, особливо, підвищення ролі комнезамів, ліквідацію куркульського бандитизму⁴⁶. Чільне місце у його працях цього періоду належить пропаганді та висвітленню історії втілення в

⁴¹ Протоколи Центрального Комітету РСДРП(б). Август 1917 — февраль 1918.— М., 1958.— С. 172.

⁴² Там же.— С. 182—183.

⁴³ Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 5—12 июля 1918 г.: Протоколы.— С. 174.

⁴⁴ Косіор С. В. Вибрані статті і промови.— С. 11.

⁴⁵ Цит. за: Нариси історії Комуністичної партії України.— К., 1977.— С. 282.

⁴⁶ Косіор С. В. Прорив, що б то не стало // Вибрані статті і промови.— С. 39—41; Косіор С. В. Перед грізною небезпекою // Там же.— С. 54—57; Ко-

життя ленінської нової економічної політики на Україні⁴⁷. «Продовольчий фронт найбільш складний, найтяжчий фронт.— писав він у листопаді 1921 р.— На Україні боротьба між силами контрреволюції і Радянською владою також зосередилась переважно навколо хліба»⁴⁸.

С. В. Косіор був одним із зачинателів історико-партійної науки у республіці, активно працював у складі першої колегії та бюро Істпарту. Надруковані за його підписом циркулярні листи ЦК КП(б)У⁴⁹ націлювали губернські партійні комітети на збирання, зберігання, вивчення, систематизацію та обробку матеріалів з історії Жовтневої революції, Комуністичної партії і комсомолу України.

З липня 1928 р. по січень 1938 р. С. В. Косіор очолював партійну організацію України. З його ім'ям нерозривно зв'язані будівництво індустріальної бази соціалізму, становлення колгоспного ладу, здійснення культурної революції, зміцнення Української Радянської держави, що знайшло своє всебічне відображення у його численних звітних доповідях, промовах, виступах і статтях цього періоду. За повнотою охоплення й багатством фактичного матеріалу, глибиною аналізу, узагальнень, оцінок і теоретичних роздумів ці праці посідають провідне місце у творчій спадщині С. В. Косіора періоду першої і другої п'ятирічок.

У більшості своїх виступів С. В. Косіор основну увагу приділяв конкретним проблемам, що поставали перед партією і народом. Основним плацдармом у ті роки була економіка, створення матеріально-технічної бази соціалізму. Саме ці питання займають чільне місце у його літературному доробку. Найбільше виступів і статей він присвятив здійсненню політики соціалістичної індустріалізації, реконструкції й розвитку промисловості України в роки перших п'ятирічок⁵⁰.

С. В. Косіор брав активну участь у розробці теоретичних і практичних питань колгоспного будівництва та втіленні їх у життя на Україні, які знайшли відображення у його численних доповідях, статтях і промовах⁵¹. В своїх працях він аналізує та узагальнює практику організаційно-господарського зміцнення колгоспів, утвердження і розвит-

снор С. В. Пора покончить // Коммунист.— 1921.— 8 июля; Косиор С. В. Наверстать потерянное // Там же.— 1921.— 9 июля; Косиор С. В. Налоговая кампания и комнезамози // Там же.— 1921.— 31 июля; Косиор С. В. Тільки Донбас виручить // Вибрані статті і промови.— С. 58—59 та ін.

⁴⁷ Косіор С. В. Нові завдання // Вибрані статті і промови.— С. 42—44; Косіор С. В. Продподаток і комнезами // Там же.— С. 52—53; Косіор С. В. О продналоге и работе среди крестьянок // Коммунист.— 1921.— 29 июня; Косіор С. В. Доклад о продналоге на IV Харьковской губпартконференции // Там же.— 1921.— 9 сент.; Косіор С. В. Товарообмін і продподаток // Вибрані статті і промови.— С. 62—64 та ін.

⁴⁸ Косіор С. В. Вибрані статті і промови.— С. 73.

⁴⁹ Коммунист.— 1922.— 28 марта; 25 июля.

⁵⁰ Косіор С. В. Наші чергові політичні й господарські завдання // Вибрані статті і промови.— С. 247—266; Косіор С. В. В найкоротший строк якнайшвидше збудувати Дніпрельстан // Там же.— С. 278—284; Косіор С. В. Боротьба за генеральну лінію партії і завдання соціалістичного будівництва // Там же.— С. 213—236; Косіор С. В. Некоторые итоги работы тяжелой промышленности на Украине // Правда.— 1930.— 9 марта; Косіор С. В. Донбас може і повинен виконати програму.— Харків, 1931; Косіор С. В. Донбас потребує конкретного технічного керівництва // Вибрані статті і промови.— С. 409—414; Косіор С. В. Вирішальні завдання боротьби за вугілля // Там же.— С. 415—424; Косіор С. В. Найближчими днями домогтися рішучого зламу в роботі транспорту // Комуніст.— 1931.— 22 лют.; Косіор С. В. Промисловість третього року п'ятирічки.— Харків, 1932; Косіор С. В. За повсякденну наполегливу більшовицьку роботу по піднесенню транспорту // Статті і промови.— С. 113—123; Косіор С. В. Про стахановський рух.— К., 1935; Косіор С. В. Виступ на нараді в ЦК КП(б)У з питань виробництва цегли // Вибрані статті і промови.— С. 476—479; Косіор С. В. К XIII съезду большевиков Украины // Правда.— 1937.— 26 мая; та ін.

⁵¹ Косіор С. В. Промова при відкритті Всесоюзної наради наркомів земельних справ союзних і автономних республік // Комуніст.— 1928.— 27 листоп.; Косіор С. В. Боротьба за генеральну лінію партії та завдання соціалістичного будівництва // Друга конференція КП(б)У.— Харків, 1929.— С. 17—21; Косіор С. В. У похід на куркуля // Вибрані статті і промови.— С. 299—303; Косіор С. В. Про

ку великого колективного сільськогосподарського виробництва у республіці⁵².

Активний учасник партійного керівництва складним і тривалим процесом культурної революції в СРСР, С. В. Косіор постійно звертався у своїх працях до проблем ліквідації культурної відсталості, створення й розвитку системи народної освіти, формування радянської інтелігенції, піднесення науки, української радянської культури, літератури та мистецтва⁵³.

Відаючи належне ролі С. В. Косіора у справі побудови нового суспільства, не слід забувати й похмурих сторінок його діяльності на Україні. Вони також знайшли своє відбиття у його працях, і це допомагає сучасному досліднику глибше зрозуміти процес формування культу особи, усвідомити роль у цьому процесі тих чи інших керівників діячів республіки, у тому числі й пізніше репресованих, дати відповідь на питання про те, які сили підтримували культ протягом багатьох років, чому психологія культу і сама модель влади, насаджена Сталіним, виявилися живучими і пережили самого її творця, були експортовані в інші соціалістичні країни.

Разом із Сталіним та його оточенням С. В. Косіор взяв участь у безпідставних гоніннях на багатьох товаришів по партії, які займали особливі позиції у визначенні шляхів і методів соціалістичного будівництва. Так, на липневому (1928 р.) Пленумі ЦК ВКП(б) він виступив проти М. І. Бухаріна та його прихильників, які попереджали про небезпеку повернення до воєнно-комуністичних методів господарювання, про можливість «розмички» робітничого класу з селянством. На Пленумі ЦК КП(б)У у квітні 1929 р. С. В. Косіор зажадав зняття М. І. Бухаріна з посади керівника Виконкому Комінтерну і редактора «Правды», а М. П. Томського — з посади голови ВЦРПС. У ряді своїх виступів він піддає безпідставній критиці «інакомислячих» у партії, звинувачує їх в антипартійній діяльності, капітулянтстві і дезертирстві.

С. В. Косіор був прихильником форсованих темпів колективізації та необгрунтованого втручання в життя селянства. Як, наприклад, генеральний секретар ЦК КП(б)У пояснював трагедію голоду 1933 р. на Україні? Щодо оцінки причин цього лиха позиція С. В. Косіора була відверто просталінською. Це яскраво ілюструє його промова на Пленумі ЦК КП(б)У 9 червня 1933 р. «Чому був зірваний план хлібозаготи-

масову колективізацію, ліквідацію куркуля як класу і чергові завдання партії // Там же.— С. 304—323; Косіор С. В. Привітальна промова на VII Всеукраїнському з'їзді незаможних селян // Там же.— С. 324—327; Косіор С. В. Незаможникам про колективізацію // Там же.— С. 328—348 та ін.

⁵² Косіор С. В. Про підсумки весняної посівної кампанії, про хлібозаготівельну та збиральну кампанії і завдання організаційно-господарського зміцнення колгоспів.— Харків, 1932; Косіор С. В. Виступ на другому зльоті колгоспників-ударників Харківщини // Комуніст.— 1933.— 30 черв.; *Низку статей і промов з даного питання див. у кн.*: Косіор С. В. Статті і промови.— С. 137—376; Косіор С. В. Україна на більшому подьємі // Правда.— 1936.— 31 окт.; Косіор С. В. Про підсумки 1936 сільськогосподарського року і завдання по піднесенню врожайності на Україні в 1937 році.— К., 1937; Косіор С. В. Про підсумки соціалістичного змагання стахановців сільського господарства в 1937 році і про завдання на 1938 рік // Комуніст.— 1937.— 28 груд.

⁵³ Косіор С. В. До підсумків обговорення питань кіно // Вибрані статті і промови.— С. 179—183; Косіор С. В. Підсумки липневих пленумів ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У // Комуніст.— 1928.— 16 лип.; Косіор С. В. Промова на урочистому засіданні Українського Інституту марксизму-ленінізму з нагоди початку нового учбового року // Вибрані статті і промови.— С. 190—193; Косіор С. В. Підсумки листопадового Пленуму ЦК ВКП(б) і завдання культурного будівництва на Україні.— ДВУ, 1929; Косіор С. В. Радянську літературу— на рівень завдань побудови безкласового соціалістичного суспільства // Статті і промови.— С. 489—498; Косіор С. В. Про школу // Там же.— С. 499—505; Косіор С. В. Виступ на прийомі в ЦВК УРСР представників Київського держ. університету // Вибрані статті і промови.— С. 474—475; Косіор С. В. Виступ на нараді в ЦК КП(б)У директорів шкіл, піонервожатих та комсомольських працівників з питань виховної роботи в школі // Там же.— С. 485—492.

вель, чому в цьому році ми маємо утруднення (слово голод обминається.— А. С.) з хлібом? — ставив запитання С. В. Косіор і відповідав.— Причина зриву плану хлібозаготівель і важкого становища у ряді колгоспів полягає в тому, що потурали рвацьким настроям найбільш відсталі частини колгоспників, не боролися з ледарями і розкрадачами колгоспного добра. Дали волю куркулеві, махновцеві, петлюрівцеві вести підривну роботу в колгоспі, допустили організацію з їх сторони саботажу хлібозаготівель, розкрадання, розтаскування хліба і цим підірвали багато колгоспів»⁵⁴. А в 1934 р., відповідно до нових настанов Сталіна, С. В. Косіор удався до грубого перекирчування цих жахливих для населення республіки подій. «Минулий рік,— проголосив він на зборах Київського обласного та міського партактиву,— був роком великих перемог. Ми піднесли на значну височінь наші колгоспи. Ми багато зробили для виконання лозунга... товариша Сталіна — зробити всі колгоспи більшовицькими, а колгоспників заможними»⁵⁵.

С. В. Косіор поділяв сталінську тезу про загострення класової боротьби, пропагував її у своїх працях 30-х років, підкреслюючи, що «і в дальшому нема ніяких підстав говорити про загасання класової боротьби»⁵⁶. Він підтримував твердження Сталіна про наявність у радянських республіках «повзучих» націоналістичних ухилів. Недоліки в культурному будівництві України пояснював «великою шкідницькою роботою», що, на його думку, провели «...українські націоналісти Скрипники, Любченки, Хвилі»⁵⁷, які нібито «...підривали справу підвищення матеріально-культурного рівня життя народу»⁵⁸.

Після вбивства С. М. Кірова, з кінця 1934 р., грубі порушення соціалістичної законності набувають масового характеру і на Україні. Обґрунтовуючи цю злочинницьку політику Сталіна, С. В. Косіор з трибуни XIII з'їзду Рад УСРР сказав: «Викриття і знищення наших ворогів — головна передумова дальших успіхів на всіх ділянках соціалістичного будівництва»⁵⁹. З того часу ця тема більшою чи меншою мірою присутня в усіх вищезгаданих його статтях і промовах другої половини 30-х років з будь-якого питання. В них дістало своє відображення також і невтримне вихваляння «батька народів», з ім'ям якого пов'язувалися всі перемоги. Так, у доповіді про роботу ЦК ВКП(б) на XII з'їзді Компартії України (1934 р.) С. В. Косіор, за нашими підрахунками, посилався на Сталіна 67 разів, а у звітній доповіді XIII з'їздові КП(б)У (1937 р.) — 76 разів. Однак, зазначимо, що данина ідеологічній культівській кон'юктурі властива працям усіх представників вищого ешелону партійної та державної влади 30-х років.

Звичайно, зроблений тут аналіз історичної проблематики в творчому доробку С. В. Косіора аж ніяк не можна вважати вичерпним. Дальші дослідницькі пошуки в цьому напрямі становлять одне з важливих завдань української історико-партійної персоналістики.

Одержано 14.09.89

Рассматриваются некоторые проблемы истории КП(б)У, которые разрабатывал и освещал С. В. Косиор. Делается попытка показать эволюцию его исторических взглядов под влиянием культа личности в сторону приспособления к сталинской концепции истории большевизма.

⁵⁴ Косіор С. В. Статті і промови.— С. 210.

⁵⁵ Там же.— С. 235.

⁵⁶ Там же.— С. 49.

⁵⁷ Правда.— 1937.— 24 дек.

⁵⁸ Косіор С. В. Речі на собраниях избирателей Киева.— С. 31.

⁵⁹ Косіор С. В. Статті і промови.— С. 64.

* * *

За звичними подіями і датами історії стоять живі люди, чия діяльність щільно вплітається у ці події, а інколи й визначає їх. Тому немає нічого дивного в тому, що небачений досі сплеск підвищеного інтересу до історії, зумовлений перебудовними процесами, чи не в першу чергу спрямований на діячів Комуністичної партії і Радянської держави. Серед їхньої творчої спадщини — важливого джерела вивчення як історії партії взагалі, так і життя й діяльності самих її працівників — особливе місце займають автобіографічні документи (анкети, автобіографії, щоденники тощо). Допомагаючи встановити окремі факти, вони цінні ще й тим, що ці факти висвітлюються самим діячем, а те, як це робиться, розширює уявлення про їхні особисті риси.

Документи С. В. Косіора, що друкуються вперше, різняться і формою, і датою їх появи. Перший з них, написаний у 1921 р., зберігається в Центральному державному архіві Жовтневої революції, вищих органів державної влади і органів державного управління Української РСР, у фонді ВУЦВК (ф. 1, оп. 2, спр. 293, арк. 179—182). Цей документ цінний своєю повнотою — в 1921 р. готувалося видання «Біографії членів ВУЦВК», і саме для нього була розроблена така детальна форма автобіографічної анкети (цей задум, наскільки нам відомо, так і не здійснено, але сьогодні архівісти й історики мають змогу підготувати до друку це дуже цікаве і для фахівців, і для громадськості видання).

Оригінал другого документа зберігається в Центральному партійному архіві Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС у Москві, копія його, за якою він друкується, — у партійному архіві Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалі ІМЛ при ЦК КПРС (ф. 39, оп. 4, спр. 100, арк. 6—7 зв.).

АВТОБИОГРАФИЧЕСКАЯ АНКЕТА

Член Всеукраинского ЦИК Советов

Удостоверение № *

1. **Фамилия, имя, отчество:** Косиор Станислав Викентьевич
2. **Национальность:** поляк
3. **Год рождения:** 1889
4. **Имущественное положение, чем занимаются родители:** отец заводской рабочий, мать — домашнее хозяйство.
5. **Где родился:** гор. Венгров, Ломжинской губ.¹
6. **Что делал и где до 15 лет:** с 7 лет вместе с отцом переехал в Донбасс (Юрьевский завод) с 9 до 12 лет посещал начальную народн[ую] школу. (Сулин, Дон. обл.) с 13 лет мальчиком в конторе до 14½ лет.
7. **Что делал и где до 20 лет:** Затем до 16 лет учеником в слесарной маст[ерской]. Затем до 17 л[ет] смазчиком на машине в заводе (Дон.—Юз.) до 20 л[ет] учеником и подмастерьем в сапожной мастерской (Юрьевский завод).
8. **Что делал и где до 25 лет:** (до 22½ лет табельщиком в заводе (Сулин). Потом до 25 лет сначала конторщиком в кооперативе Павловск[ого] рудн[ика] (Донбасс), потом то же в Харькове, конторщ[ик], потом инструкт[ор] по коопер[ации].
9. **Что делал и где до 30 лет:** до 27 лет конторщиком в кооперации (Киев, потом Москва), затем в ссылке; до революции с 17 лет почти каждая перемена места являлось следствием ареста и 3—6 мес[яцев] сидел в тюрьме.
- 10 *.
- 11 *.
12. **В какой школе, где и на чьи средства учился (дома, начальной, городской, средней, высшей, профессиональной, вечерней):** Кончил начальное народное училище при Сумском заводе бывш[ей] области В[ойска] Донск[ого].
13. **Основная профессия или специальность (рабочий, крестьянин, интеллигент):** рабочий, специальности почти не имею. Немного знаю слесарное ремесло, лучше сапожное и бухгалтерню.

14. Источник существования до Октябрьской революции: заработок
15. Имущественное положение: пролетарий.
16. Состоите ли членом партии, какой и с какого времени: РСДРП с 1907 г., сначала в объединенной организации², а потом в 1908 г. большевистской.
17. Состояли ли членом других партий, каких, когда и где: нет.
18. Подвергались ли репрессиям за политическую деятельность, где, когда, по какой причине (если были в ссылке, на каторге или сидели в тюрьме, указать время, проведенное в заключении или в ссылке): Начиная с 1907 г. был арестован 5 раз, просидел в общем 1½ года в тюрьме, с ноября 1915 г. по март 1917 г. был в ссылке за принадлежность к РСДРП (большевиков).
19. Подвергались ли репрессиям со стороны Советской власти и в чем они выражались: нет.
20. Были ли за границей, когда и что делали: нет.
21. Работали ли в Советской России где, когда и в качестве кого? В Петрограде на партийной работе с марта 1917 г. по март 1918 г., был членом ВЦИК 2-го и 3-го созыва.
22. Какие знаете языки: польский, русский, украинский.
23. Занимали ли выборные должности, какие, и где? Множество, перечислить затрудняюсь. Был членом Петерб[ургского] К[омите]та все время пребывания в Петрограде.
24. Какую и где общественную или политическую работу исполняли до Февральской революции? Участвовал в парт[ийной] нелег[альной] работе, профсоюзах в Донбассе, Донецкой обл[асти], Харькове, Киеве, Москве и др. местах.
25. Участие в Украинских правительственных органах Центральной рады: Не участвовал.
 - а) 1917 году
 - б) 1918 году: был и. о. нар[одного] секрет[аря] финансов в Советс[ком] правит[ельстве] Украины в апреле — мае 1918 г.
26. Где находился и что делал во время гетмана — май 1918 г.? В Киеве на нелегальной работе, как член ЦК КПУ.
Во время Петлюры — январь 1919 г.: Там же, как секретарь Киевск[ого] областного комитета КПУ (большевиков).
27. Участие в организации Украинских военных формирований и повстанчества: В Центральном Военно-Рев[олюционном] К[омите]те, а затем на нелегальной работе³.
28. Где находился и что делал при Советской власти на Украине 1919 г.? Был членом и секретарем ЦК КПУ, некоторое время секретарем УЦИК, потом членом президиума Укрсовнархоза в Киеве.
29. Где находился и что делал во время денкинищины? В Зафронтбюро ЦК КПУ по налаживанию и руководству нелегальной и повстанческой работой на Украине.
30. История вашей подпольной работы: Начал в 1907 г. в Донбассе, в том же году сидел, затем в Донск[ой] обл[асти] до 1910 г., там же сидел, потом Екатер[ино-славская] губ., в 1911 г. выслан [в] Харьков под надзор с 1911 по 1914 г. (апрель) Харькове, два раза сидел, выслан Полтаву, потом Киев 1914 г. сент. через [слово неразб[ирливо] бежал от ареста в Москву в конце августа, арестован, направлен в ссылку Иркутск[ую] губ[ернию], пробыл 16 месяцев до революции. После революции с июня до прихода Советской власти (январь 1919 г.) на нелегальной работе в Киеве.
31. Какую работу, когда, где и в качестве кого исполняли после Октябрьской революции:
 - а) в партии: член Петерб[ургского] к[омите]та РКП, на Украине член ЦК КПУ 1-го, 3, 4-го созывов. Орг[анизационного] бюро КПУ, избранного на совещании в Таганроге⁴.
 - б) в профсоюзе: не работал
 - в) в Советских учреждениях: Две недели член УСНХ (май 1919 г.), теперь член коллегии наркомпрода, в Киеве февр[аль] — март 1919 г. секретарь губисполкома.
 - г) в Красной Армии: не работал
 - д) в кооперации: не работал
 - е) в фабрично-зав. комит.: не работал
 - ж) орган комнезамож: не работал

- з) просветительн.: не работал
и) научно-культурно: не работал
к) в агит-поездах и во время специальных командировок: ездил два раза или три раза в 1919 г. и 1920 г.
32. Последовательность занимаемых должностей и перемены работы: см. выше
33. Какую должность занимаете теперь и с какого времени: с декабря 1920 г. член коллегии Наркомпрода
34. Состоите ли членом Совета, исполкома и с какого времени? Нет.
35. Состоите ли членом комитета незаможных селян, какого и с какого времени? Нет.
36. От какого Совета делегированы на съезд:
а) Как член ВУЦИК 4-го созыва
37. Сколько времени живете на Украине? После револ[юции] с марта 1918 г.
38. Когда и на каких съездах принимал участие (губ. уезд. вол., Укр.— Рос.— Партийных, Комнезаможн., работы на селе, просвещения и др.): На 6, 7-м съезде РКП и Апр[ельской] конференции РСДРП (большев.) в 1917 г. На Украине в 1-м, 2-м, 4-й и 5-й парт[ийных] конф[еренциях] КПУ, Киевском губ[ернском] съезде Советов в 1919 г., на ряде парт[ийных] совещаний по различным вопросам, в том числе и работе на селе.
39. Участие в прежних съездах Советов Украины: На 2-м, 4-м и 5-м, на 3-й был избран, но не участвовал.
40. Были ли выбираемы членом Ц.И.К. и какая работа была возложена им на Вас? Всех созывов начиная со 2-го, парт[ийные] поручения.
41. Какая работа поручена ЦИК в настоящее время? Член коллегии наркомпрода.
- 42 *.
- 43 *.
44. Адрес временный *.
45. Адрес постоянный: Харьков, Пушкинский въезд 6, кв. 4. (4-й дом Советов), тел. № 11—73.

Подпись: С. Косиор

21 июля 1921 года

РЕГИСТРАЦИОННЫЙ БЛАНК ЧЛЕНА ВКП(б)

партбилет № 0000009

Первичная организация при Секретариате ЦК КП(б)У
Райком, горком Молотовский райком КП(б)У г. Киева
Область, край, республика Киевская область

1. Фамилия Косиор
имя Станислав отчество Викентьевич
2. Пол М З. Год рождения 1889 4. Место рождения _____

5. Национальность поляк 6. Родной язык польский 7. Социальное положение рабочий
8. Занятие родителей
а) до 1917 г. отец рабочий Донбасса
б) после 1917 г. отец умер в 1911 г.
9. Время вступления в ВКП(б)
а) в кандидаты не состоял
б) в члены ВКП(б) июль 1907 г. Юрьевская заводская организ. РСДРП(б)
10. Пребывание в ВЛКСМ не был
11. Образование — в каких учебных заведениях учился, где, когда, окончил ли окончил 3-х годичную начальную школу при Сулинском металлургическом заводе
12. Основная профессия
а) по образованию нет стаж лет
б) по опыту работы партработник стаж 24 лет

13. Род занятий с начала трудовой деятельности:

С какого по какое время (м-ц, год)	Название местности (село, город, район, обл, республика)	Название предприятия, учреждения	Род занятий или должность
1	2	3	4
с 1905 по 1907	Донбасс	Юрьевский завод	ученик в слесарной мастерской
с 1907 по 1907	Донбасс	завод Дюмо	смазчик при воздушной машине
с 1907 по 1908	Донбасс	кустарная сапож. мастерская	ученик
с 1909 по 1911	ст. Сулины Донецкой губ.	Сулинский завод	конторщик
с 1911 по 1912	г. Новочеркасск	областная тюрьма	политзаключенный
с 1912 по I — 1912	Юрьевский уезд, Донбасс	Донбасс	в политической ссылке
с II — 1912 по IV — 1914	г. Харьков	Павловский рудник	в политической ссылке. Вел нелегальную партию
с IV — 1914 по IX — 1914	г. Полтава		в политической ссылке
с IX — 1914 по II — 1915	г. Киев	Киевский к-т РСДРП(б)	организатор
с II — 1915 по IX — 1915	г. Москва	Центросоюз	конторская работа. Одновременно вел нелегальную партию
с IX — 1915 по III — 1917	Иркутск, Верхолениск, село Качуга		в политической ссылке
с III — 1917	г. Петроград	Нарвско-Петергофский район	парторганизатор
с 1918 по 1919	Украина	Правобережный подпольный к-т партии	секретарь
с 1919 по 1920	Украина	ЦК КП(б)У	секретарь
с 1920 по 1921	Украина	Наркомпрод	член коллегии оргуправления
с 1921 по XI — 1922	г. Харьков	ЦК КП(б)У	зав. орготделом
с XI — 1922 по XII — 1925	г. Новосибирск	Сиббюро ЦК РКП(б)	секретарь
с XII — 1925 по VII — 1928	г. Москва	ЦК ВКП(б)	секретарь
с VII — 1928 по н/вр.	г. Харьков и с VI/34 г.	ЦК КП(б)У	секретарь

15. Имеет ли ученые труды и изобретения (какие и к какому времени относятся) нет
16. Какими языками (иностранными и народов СССР) свободно владеет русский, украинский, польский
17. В каких выборных партийных органах (районных, окружных, губернских, областных, краевых, республиканских, союзных) состоял, состоит, когда, где 1917 г. член Нарвско-Петергофского к-та РСДРП(б) и член Петроградского к-та РСДРП(б); 1918—1920 гг.— член ЦК и секретарь ЦК КП(б)У; с 1928 г. по н-вр. член ЦК КП(б)У и член политбюро ЦК КП(б)У. Кандидат в члены ЦК ВКП(б) XII созыва, член ЦК ВКП(б) XIII, XIV, XV, XVI, XVII созывов. Член политбюро ЦК ВКП(б).
18. Какие имеет награды союзного и республиканского значения (за что, кем и когда выданы) Награжден орденом Ленина (пост. ЦИК СССР от 20/XII—1935 г.).
19. Состоял ли в братских компартиях (каких, когда, где) нет
20. Состоял ли в ВКП(б) раньше (когда, где, причины выбытия) не состоял
21. Состоял ли в других партиях (каких, когда, где) не состоял
22. Участвовал ли в оппозициях и антипартийных группировках (каких, когда, где) В 1918 году во время работы в Петрограде примыкал к группе Бухарина, выступавшей тогда против Ленина по вопросу о Брестском мире

23. Служил ли в армиях и отрядах, боровшихся против советской власти (каких, когда, где и в качестве кого) не служил
24. Привлекался ли к уголовной ответственности органами власти (когда, за что, к чему приговорен) не привлекался
25. Имеет ли партвыскаания (какие, за что, когда и кем наложены) не имеет

Подпись члена ВКП(б) Косиор Подпись зав. учетом РК, ГК

Бланк составлен 28 апреля 1936 г.

ПРИМІТКИ

* Зірочками позначено незаповнені пункти анкети.

¹ Місто Венгрув (нині Варшавського воєводства Польської Народної Республіки).

² Мається на увазі Алмазно-Юр'євська організація РСДРП, в яку на той час входили і більшовики, і меншовики.

³ 3 серпня 1918 р. С. В. Косіор за дорученням ЦК КП(б)У переходить кордон і прибуває в окупований Київ для подання підпільним губкомам допомоги; виїздить на Полтавщину, до Харкова, а з листопада 1918 р.— секретар Київського нелегального обкому КП(б)У.

⁴ Таганрозька нарада більшовиків України відбулася 19—20 квітня 1918 р. в м. Таганрозі за умов німецько-австрійської окупації України. Нарада, в роботі якої взяв участь 71 чол., виробила лінію на відновлення і зміцнення більшовицьких організацій, підготовку і здійснення під їхнім керівництвом повстання проти окупантів; було обрано Організаційне бюро по скликанню I з'їзду КП(б)У.

*Текст до друку підготував та примітки склав
В. П. Замковий (Київ)*

М. Ф. Котляр (Київ)

Чи Святополк убив Бориса і Гліба?

На основі ретельного вивчення вітчизняних та іноземних джерел піддається сумніву літописна оповідь про вбивство одним із синів князя Володимира — Святополком — своїх братів Бориса і Гліба. Висловлюються припущення щодо причин появи і поширення цієї легенди.

Сьогодні, коли вчених закликають до заповнення так званих білих плям у минулому, до реабілітації тих чи інших діячів і взагалі до відновлення історичної істини там, де нею нехтували, згадалася мені людина, що дев'ять століть незаслужено носить клеймо злочинця... Втім, йдеться не стільки про неї, скільки про шкідливість для науки і культури некритичного ставлення до джерел, бездумного схилення перед авторитетами, інерційного слідування раз і назавжди усталеним концепціям і поглядам, інакше кажучи, — догматизму.

Важко, мабуть, віднайти в глибинах давньоруської історії постать зловіснішу й похмурішу від Святополка Ярополчича — пасерба Володимира Святославича київського. Давні вітчизняні джерела, «Повість временних літ» та інші літописи, а також церковне сказання про Бориса і Гліба малюють його у найчорніших тонах. Неймовірно жорсткий нелюд-братовбивця, «другий Каїн» (звідки й походить епітет «ока-янний», даний йому стародавніми книжниками), він, здається, уособлював найгірші людські якості.

У строгій відповідності із свідченнями давньоруських джерел історики здавна вкрай негативно оцінюють Святополка та його діяльність. Корифей російської історіографії початку ХІХ ст. М. М. Карамзін так підсумував його життєвий шлях: князь «закінчив своє мерзенне жит-

тя в пустелях богемських, заслуживши прокляття сучасників і потомства. Ім'я Окаянного залишилось в літописах нерозлучним з ім'ям цього нещасного князя: бо злодійство є нещастям»¹. Щоправда, ці слова написані в часи становлення історичної науки, коли метод критичного підходу до джерел тільки-но започатковувався. Та міне більше ста років, й інший стовп дореволюційної науки, набагато досконалішої, академік С. Ф. Платонов коротко згадає про нашого героя: «Святополк зайняв київський стіл, прагнув винищити своїх братів для того, щоб самому досягти єдиновладдя... Святополк за братовбивство був уподібнений Каїнові й одержав прізвисько Окаянного»².

Солидарна в цілому з подібною оцінкою й радянська історіографія. Ось що читаємо в багатотомній «Історії Української РСР»: «Святополк, що сидів у Вишгороді, захопив великий київський стіл і розпочав боротьбу проти братів... Першою жертвою цієї боротьби став Борис, якого вбили під'юзовані Святополком варяги, коли він повертався з походу. Така сама доля спіткала древлянського Святослава і муромського Гліба»³.

У тому, наскільки живучі догми в науці, довелося ще раз переконатися, ознайомившись з поважною енциклопедією давньоруської літератури, що недавно побачила світ. У статті «Сказання про Бориса і Гліба» (а воно є одним з джерел нашої розповіді) читаємо: «Прагнути утвердитись на київському столі, Святополк вирішує усунути найбільш небезпечних суперників. За його таємним наказом були вбиті сини Володимира Борис, Гліб і Святослав»⁴. У наш час мало хто, навіть серед професіоналів, замислюється над дійсним змістом кривавої трагедії, що сталася на Русі майже тисячу років тому.

Всі автори жорстко-негативних характеристик Святополка виходили з розповідей давньоруських джерел про нього. Звернемося і ми спочатку до тих пам'яток, які розповідають про життя київського князя, прозваного Окаянним. Перш, ніж перейти до біографії Володимирового пасерба, коротко розглянемо самі ці джерела.

Як вже відзначали вчені, літописна повість про князювання Святополка в Києві дійшла до нас у двох редакціях: новгородській та київській — у Новгородському першому літопису молодшого ізводу й «Повісті временних літ». Як довів ще на початку нашого століття академік О. О. Шахматов, тексти обох редакцій походять від спільного джерела XI століття, що не збереглося. Вчений вважав, що ним був Початковий київський звід 1095 р.⁵ Не всі сучасні дослідники погоджуються в цьому з О. О. Шахматовим. На нашу думку, його припущення цілком вірогідне.

Крім того, існує ще одне джерело, скоріш за все також написане в XI ст.: анонімне «Сказання про святих мучеників Бориса і Гліба»⁶. О. О. Шахматов звернув увагу на те, що укладачеві цього джерела належать хіба що риторичні і ліричні частини, факти ж запозичені з літописів. Дослідники радянського часу підтримали думку вченого. Наприклад, М. М. Ільїн стверджує, що «при порівнянні цих уривків з літопису (де йдеться про Святополка.— М. К.) і «Сказання про Бориса і Гліба» легко помітити, що в тій їх частині, де повідомляються дані фактичного характеру, в основі їх лежить, як правило, той самий текст; навпаки, в ліричній частині текст в обох випадках само-

¹ Карамзин Н. М. История государства Российского.— Спб., 1987.— Т. 2.— С. 15.

² Платонов С. Ф. Учебник русской истории.— Спб., 1911.— С. 42.

³ История Украинской ССР: В 10 т.— Киев, 1981.— Т. 1.— С. 355.

⁴ Словарь книжников и книжности Древней Руси: Вып. 1 (XI—первая половина XIV в.) Отв. ред. Д. С. Лихачев.— Л., 1987.— С. 399.

⁵ Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах.— СПб., 1908.— С. 9.

⁶ Текст пам'ятки див.: Життя святих мучеників Бориса і Гліба і служби им. / Пригот. к печати Д. И. Абрамович.— Пг., 1916.— С. 26—66.

стійний»⁷. Більше того, розповіді про Святополка літописів і «Сказання» часом збігаються дослівно.

Отже, є вагомі підстави стверджувати, що, незважаючи на існування двох літописних редакцій і «Сказання про Бориса і Гліба», всі фактичні відомості про Святополка зводяться до одного джерела — Початкового літопису 1095 р. чи, може, його попередника, Печерського зводу 1073 р.

Як відомо, вокняжінню Володимира Святославича в Києві передувала жорстока боротьба за владу між синами загиблого 972 р. у

Срібна монета Святополка з родовим знаком Ярополка

битві з печенігами Святослава. Спочатку наклав головою молодший син, Олег, який княжив у Древланській землі. Це сталося 977 р. А наступного року (в літописах значиться, щоправда, 980 р., та, як довели фахівці, це дата помилкова) зіткнулися двоє інших братів: Ярополк, що як старший княжив у Києві, і Володимир, який правив у Новгороді. Двобій закінчився перемогою Володимира, і близько 978 р. він посів стіл у Києві. Нестор, найвірогідніший укладач «Повісті временних літ», так описує народження Святополка: «Володимир став жити з жінкою свого брата (Ярополка.— М. К.) — грекинею, і була вона вагітна, і народився від неї Святополк. Від гріховного же кореня злий плід буває: по-перше, була його (Святополка.— М. К.) матір черницею, а, по-друге, Володимир жив з нею не в шлюбі, а як перелюбець. Тому й не любив Святополка батько його (тобто, Володимир.— М. К.), що був він від двох батьків — від Ярополка і від Володимира»⁸.

Таким чином, Нестор стверджує, що Святополк був сином знищеного Володимиром Ярополка. Однак на наступних сторінках «Повісті временних літ» цей книжник двічі називає Святополка в переліку синів Володимира. Згадуючи про жінок і дітей останнього, Нестор під 980 р. писав: «Від грекині мав він Святополка». А під 988 р.: «Було ж у нього 12 синів: Вишеслав, Ізяслав, Ярослав, Святополк, Всеволод...» і т. д.⁹ Обидва літописні повідомлення дали привід деяким ученим припускати, що Святополк міг бути сином Володимира. У згаданому вже «Словнику книжників і книжності Давньої Русі» на с. 399 читаємо про те, що Святополк «був одним із синів Володимира».

Найкраще розв'язав усі сумніви... сам Святополк! Під час свого недовгого князювання в Києві 1018 р. він викарбував срібні монети із своїм християнським ім'ям — Петро, на зворотному боці яких був зображений родовий знак Ярополка. Якби Святополк вважав себе сином

⁷ Ильин Н. Н. Летописная статья 6523 года и ее источник.— М., 1957.— С. 36—37.

⁸ Повесть временных лет. / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц.— М., Л., 1950.— Ч. 1.— С. 55—56. Далі літопис цитується за цим виданням у перекладі українською мовою.

⁹ Повесть временных лет.— Ч. 1.— С. 83.

Володимира (а з огляду на його претензії на київський престол це було йому вкрай вигідно), то на його монетах був би його родовий знак, який використовував Ярослав Мудрий.

Взагалі і «Повість временних літ», і Новгородський перший літопис молодшого ізводу, і похідні від них інші ізводи не приділяють уваги Святополку аж до початку його війни з Ярославом за Володимирову спадщину. Це не повинно насторожувати, адже так само мало згадують до 1015 р. давньоруські книжники і про його суперника Ярослава, свого безсумнівного улюбленця. Річ у тому, що з 988 р. і аж по 1014 р. літописні статті, по суті, не збереглися. Маємо лише чотири коротких згадки про кончини членів князівської родини і одну — 1007 р. — про перенесення мощів святих до Десятинної церкви. Зовсім позбавлені тексту (проставлені лише роки) статті 998, 999, 1002, 1004—1006, 1008—1010, 1012 і 1013 рр.¹⁰

У «Повісті временних літ» під 988 р. розповідається про адміністративну реформу уряду Володимира, за якою в головних містах держави місцевих князьків замінили київські намісники — сини великого князя. Святополку дістався тоді Турів на р. Прип'яті, що належав у той час Київській землі¹¹. Щоправда, у «Сказанні про Бориса і Гліба» сказано, що Володимир «посадив був цього окаянного Святополка на княжіння у Пінську»¹², однак ця звістка не викликає особливого довір'я.

Жодних відомостей про обставини життя нашого героя в Турові в літописах немає. Формування його як особистості, причини, що спонукали князя переступити норми моралі й кинути виклик людям і небу — все це залишилося чомусь поза увагою давньоруських книжників.

Водночас існує джерело західного походження, яке кидає світло не лише на перебування Святополка в Турові, а й на важливі події міжнародних стосунків на початку XI ст., що великою мірою визначили перебіг міжусобної боротьби на Русі по смерті Володимира. Йдеться про «Хроніку» саксонського єпископа Тітмара. Це джерело дуже високо цінується істориками, оскільки написане сучасником описуваних подій¹³. «Хроніка» містить низку важливих повідомлень, що безпосередньо стосуються теми нашої розповіді. Наприклад, саксонський історик сповіщає, що між 1008 і 1013 рр. було укладено русько-польський союзний договір, скріплений шлюбом «старшого сина» (тобто, пасерба) Володимира Святославича і польської княжни, дочки Болеслава Хороброго. Найімовірніше, це сталося 1009 або на початку 1010 р.

До почету прибулої на Русь польської княжни входив капеллан Рейнберн, що до того посідав єпископську кафедру в польському місті Колобжегу. Як свідчить розвиток подій, Рейнберн швидко здобув чималий вплив на Святополка. Тітмар недвозначно говорить: «Цього єпископа разом із своїм сином і його дружиною згаданий король (Володимир.— М. К.), коли йому стало відомо, що його син за намовою Болеслава готує проти нього повстання, наказав схопити і ув'язнити в окремі в'язниці»¹⁴. Там Рейнберн незабаром помер, а Святополк залишився в ув'язненні. Все це сталося близько 1012 р.

Наведену історію Тітмар підсумовує таким чином: «Дізнавшись про це, Болеслав не переставав мститися (Володимиру.— М. К.), як тільки міг». Під 1013 р. саксонський хроніст оповідає про вторгнення польського князя на давньоруські землі: «Болеслав попрямував на

¹⁰ Там же.— С. 88.

¹¹ Там же.— С. 83.

¹² Життя святих мучеников Бориса и Глеба...— С. 28.

¹³ Thietmari Chronicon // Monumenta Historica: Scriptorum.— Т. 3. Звістки про Давню Русь уміщені на с. 723—871.

¹⁴ Це та інші свідчення Тітмара про руські справи розглянуто у кн.: Корольюк В. Д. Западные славяне и Киевская Русь в X—XI вв.— М., 1964.— С. 219 і далі.

Русь і спустошив значну частину цієї країни». Гадаємо, успіхи Болеслава були скромнішими; навряд чи він досяг більшого, ніж спустошення порубіжних земель Давньоруської держави. Так було розірвано приязні стосунки між двома країнами. Русько-польський союз виявився недовговічним.

Давньоруські джерела замовчали цей похід Болеслава проти Київської держави... Втім, як вже говорилося, перші чотирнадцять років східнослов'янської історії XI ст. практично не відбилися у літописах. Що це, випадковість чи умисел когось з пізніших редакторів? На це питання нинішня наука не може відповісти. Гадаємо, вищесказане може бути одним з доказів того, що в кінці X — на початку XI ст. літописання тільки зароджувалося на Русі: час від часу робилися окремі записи про ті чи інші події. Більшість вчених вважає, що перший літописний звід складено в Києві за Ярослава Мудрого, в 1037—1039 рр.

Здається, від польського вченого С. Закшевського, який видав книжку про Болеслава Хороброго 1925 р., йде думка, нібито Святополк, який підпав під вплив Рейнберна, схилився до католицизму. Близьку за змістом гіпотезу висловив радянський дослідник Б. Я. Рамм: Рейнберн був одночасно агентом польського князя і папської курії і тому прагнув підкорити київську митрополію Риму і скинути Володимира, замінивши його Святополком, який симпатизував папству¹⁵.

Така смілива, хоча й не досить аргументована, версія сподобалася уніатським історикам, що здавна пропагують «католицизм» Святополка, виставляючи його навіть одним із перших «борців за унію». Годі й говорити, що подібні припущення позбавлені фактичних підстав. Змова між Рейнберном і Святополком напевне мала місце. Та, на нашу думку, переслідувала не релігійну, а політичну мету — це видно з гострої реакції Болеслава Хороброго, який у відповідь на ув'язнення зятя негайно пішов війною на Русь.

Що ж замислив Святополк проти Володимира? Здається, відповідь на це запитання криється в статті 1014 р. «Повісті временних літ», де йдеться про виступ Ярослава проти батька: «Коли Ярослав був у Новгороді (київським намісником.— М. К.), давав він за умовою в Київ дві тисячі гривень з року в рік, а тисячу роздавав у Новгороді дружині. І так давали всі новгородські посадники, а Ярослав не давав (тобто, перестав це робити.— М. К.) цього в Київ батькові своєму. І мовив Володимир: «Розчищайте шляхи і мостіть мости», бо хотів іти війною на Ярослава, на сина свого, але розхорувався»¹⁶. Відмова платити данину Києву означала намір Ярослава проголосити себе незалежним князем. Найвірогідніше, двома роками раніше так збирався вчинити і Святополк. Володимир старів, його кращі часи залишалися позаду, а молоді, повні сил нащадки прагнули самостійності і, може, навіть загальноруського престолу.

Отже, на кінець 1014 р. Давньоруська держава стрімко занурювалась у прірву політичної кризи: великому князеві довелося придушувати змови і повстання своїх дітей (адже формально Святополк вважався сином Володимира). Важко сказати, чим закінчилася боротьба Володимира з Ярославом. Стаття «Повісті» наступного, 1015 р. точно передає напруженість становища в країні: «Коли Володимир зібрався йти проти Ярослава, Ярослав послав за море, привів варягів, тому що боявся батька свого»¹⁷. У країні назривала справжня громадянська війна, але раптом Володимир Святославич помер. Це сталося влітку, 15 липня 1015 року, як стверджує літопис Нестора. Смерть Володимира спричинила події найвищого драматизму, що досить док-

¹⁵ Рамм Б. Я. Папство и Русь в X—XV вв.— М.; Л., 1950.— С. 47—49.

¹⁶ Повесть временных лет.— Ч. 1.— С. 88—89.

¹⁷ Там же.— С. 89.

ладно, як для початку XI ст., відбиті в літописах і «Сказані про Бориса і Гліба». Вірніше, як вже знає читач,— у їх спільному джерелі.

Рушимо ж далі сторінками літопису, що розповідають про братовбивчу війну на Русі, яка розпочалася по смерті Володимира. З давньоруських джерел відомо, що під час його кончини Ярослав перебував у Новгороді, а «Хроніка» Тітмара свідчить, що Святополк продовжував сидіти у київській в'язниці. В останні місяці життя біля батька був Борис. Так само, як й інший персонаж цієї жорстокої війни Гліб, Борис народився від «болгарині» (окремі джерела називають її Милоликою). Деякі історики, виходячи з того, що Володимир незадовго до смерті наблизив до себе Бориса, припускали, нібито той був сином візантійської принцеси Анни, з якою Володимир одружився напередодні запровадження християнства на Русі. Мовляв, народжений від «порфирородної» Борис мав переважні права на київський престол. Та це суперечить свідченням джерел. Відомо, що від Анни київський князь мав лише одну доньку — Марію Доброгневу.

Під час батькової смерті Бориса не було в Києві. Володимир послав його з військом проти печенігів, що напали на південні рубежі держави. І ось тут на сторінках давньоруських джерел уперше починає діяти Святополк. Нестор коротко сповіщає: «Помер він (Володимир.— М. К.) на Берестовому*, і утаїли смерть його, тому що Святополк був у Києві»¹⁸. Вітчизняні джерела, як вже відзначалося, не повідомляють про сутичку Володимира із Святополком і ув'язнення останнього. Однак природно припустити, що Володимирова кончина могла визволити Святополка з «поруба», як називали в'язницю давньоруські джерела. Зрозуміло, що у відсутність інших претендентів Святополк, якщо вірити руським джерелам, зумів безборонно вокняжитися в Києві.

Слід зауважити, що з численних синів Володимира на той час залишилися серед живих (тобто згадуються в літопису) семеро: Святополк, Мстислав, Ярослав, Борис, Гліб, Судислав і Святослав. Судислав не брав ніякої участі в міжусобній війні, та й взагалі виступає в літописах у пасивній і сумній ролі: 1036 р., в часи найвищої могутності Ярослава Мудрого, його за наказом київського князя кинули до «поруба» у Пскові, де він, напевне, був намісником. З того «поруба» цей один з перших політичних в'язнів вийшов лише через п'ять років по смерті Ярослава.

Динамічну оповідь про нещасливе князювання Святополка Ярополчича в Києві Нестор починає словами: «Святополк сів у Києві по смерті батька свого і зівзав киян і став давати їм дарунки. Вони ж брали, але серце їх не лежало до нього, тому що брати їх були з Борисом»¹⁹, тобто у війську, що виступило проти печенігів. Так літописець готує читача до думки, що кияни не любили Святополка, що їх серця були віддані Борисові. Як ми переконаємося далі, це не відповідало дійсності.

Давньоруські джерела так розповідають про події братовбивчої війни, що розпочалася того року у східнослов'янській державі. Коли звістка про смерть батька досягла Бориса, військова дружина, що була з ним у поході, запропонувала йому допомогу для заволодіння княжим столом у Києві. Однак Борис відмовився, заявивши: «Не здійму руку на брата свого старшого... хай буде мені замість батька»²⁰. Почувши це, воїни залишили князя. Разом із зменькою отроків (молодших дружинників) Борис зупинився на березі річки Альти у Переяславському князівстві.

А Святополк «задумав беззаконну справу, сприйняв думку Каїнову (ось коли вперше його порівняли з Каїном! — М. К.) і послав ска-

* Князівська приміська резиденція, поруч з майбутнім Печерським монастирем.

¹⁸ Повість временных лет.— Ч. 1.— С. 89.

¹⁹ Там же.— С. 90.

²⁰ Там же.— С. 90.

зати Борисові: «Хочу з тобою любов мати і додам тобі ще до того володіння, що ти одержав від батька»*, але сам обдурював його, щоб як-небудь його згубити»²¹. Підіслані Святополком убивці застали Бориса серед ночі в наметі за молитвою й умертвили князя та його отроків. Вбитого Бориса, загорнувши у намет, повезли до Вишгорода, однак раптом князь ожив. Тоді Святополк послав двох варягів добити жертву. Останки Бориса були поховані у Вишгороді.

Чому не в Києві? До тексту «Повісті временних літ» не потрапила подробиця (що стала відомою за пізнішим Тверським літописом): коли тіло Бориса поклали у ладдю й привезли до Києва, то кияни не прийняли його і відштовхнули судно від берега²². Ця деталь, що кидає тінь на Бориса, природно, не могла бути включена до остаточного тексту «Повісті», в якій Бориса зображено у піднесених тонах — адже коли складався Несторів літопис, Борис, як і його брат Гліб, був оголошений Святим. А виходячи з тверського літопису, він був непопулярним серед киян! Втім, не виключено, що городяни боялися Святополка, та чи був тоді Святополк у Києві?

У розповіді давньоруських джерел про мученицьку кончину Бориса вчені давно виявили багато неузгоджень і недоречностей. По-перше, не можна задовільно пояснити відмову Бориса вести військо проти Святополка, ще важче — дивне рішення дружинників залишити свого князя напризволяще, що суперечило нормам феодальної моралі й рицарському кодексові честі. Чомусь Борис, мужня людина, полководець, посланий батьком проти страшних печенігів, пасивно стоїть на березі Альти, не роблячи навіть спроб врятуватися, хоча й здогадується про лихі наміри Святополка.

Є в літописній повісті про смерть Бориса (як і в «Сказанні») чимало інших незрозумілих речей. Так само — і в повісті про кончину Гліба. Нестор оповідає, що «Святополк же Окаянний став думати: «Ось убив я Бориса, як би убити Гліба?» І, задумавши Каїнову справу, послав, обдурюючи, послів до Гліба з такими словами: «Приїзди сюди швидше, батько тебе чекає, сильно він хворий»²³. Гліб, який правив тоді в Муромі, сів спершу на коня, досяг Волги, потім біля Смоленська пересів на корабель («насад»), на який напали підіслані Святополком убивці, й зарізали князя²⁴. О. О. Шахматов відзначав нелогічність шляху, яким простував Гліб до Києва. Адже Муром стоїть на Оці, що впадає до Волги. Навіщо було князеві верхи добиратись до Волги, коли він міг обрати набагато зручніший і легший водний шлях? Учений бачив у цій нелогічності спробу з'єднати дві розповіді, два перекази: за одним Гліб їхав у насаді, коли його наздогнали вбивці, а за іншим — на конях²⁵.

Обоє вони, Борис і Гліб, у літописах і «Сказанні» зовсім позбавлені реальних людських рис. Наприклад, «Сказання» розповідає, що Борис почав готуватися до мучеництва, як тільки довідався про кончину Володимира. Він безперервно молиться і голосить: і коли дізнається про смерть батька, і коли довідується про небезпеку, що загрожує йому самому, і коли залишає його дружина, і коли наближаються вбивці, і навіть коли його убивають... Так само поводиться і Гліб. Перед нами не живі історичні особи, а святі й мученики.

У такому тлумаченні постатей Бориса і Гліба давньоруськими книжниками немає нічого дивного: і літописна повість, і «Сказання» про вбивство братів відділені, як буде видно далі, від подій 1015 р. не

* Згідно з «Повістю временних літ» Борис княжив у Ростові, у віддаленій від Києва Ростово-Суздальській землі.

²¹ Повесть временных лет.— Ч. 1.— С. 90.

²² См.: Алешковский М. Х. Повесть временных лет.— М., 1971.— С. 91.

²³ Повесть временных лет.— Ч. 1.— С. 92.

²⁴ Там же.— С. 92—93.

²⁵ Шахматов А. А. Разыскания... — С. 77—81.

одним десятиліттям. Вони витримані в легендарно-церковному дусі й створювалися напередодні або й після офіційної канонізації Бориса і Гліба, після приєднання їх до сонму святих.

Скептицизм, який викликає історична вірогідність вітчизняних звісток про вбивство Святополком Бориса і Гліба, ще більше посилюється, якщо звернутися до літературних джерел тих повідомлень. Йдеться зовсім не про спільне давньоруське джерело розповіді літописців і «Сказання» — його вченим поки що не пощастило ні знайти, ні хоча б реконструювати.

Між тим, в історії про вбивство Святополком братів відчувається добра літературна основа. Є всі підстави погодитись з висновком дослідника, який скрупульозно розглянув цю історію: «Перед нами не документальний опис історичних подій, що передає факти так, як вони відбувалися, а тенденційний історичний роман, де реальні події минулого переплітаються з витворами художнього вимислу. У прийомах викладу подій відчувається перо досвідченого письменника з творчою уявою, літературною майстерністю і ерудицією в галузі сучасної йому агіографії»²⁶.

Агіографія є одним з видів церковно-історичної літератури, що об'єднує життя святих та інших діячів церкви. Агіографічна структура літописної розповіді про Бориса і Гліба під 1015 р. відзначалася й іншими вченими, зокрема І. П. Єрьомінін. А наявна у тексті «Сказання про Бориса і Гліба» згадка про святого Вячеслава кинула світло на джерело (як виявилось при його вивченні, — головне) повісті про вбивство Святополком Бориса і Гліба.

Легенди про мученицьку смерть чеського князя Вячеслава народились у X ст. Отже, відпадає припущення, про первинність давньоруських легенд XI ст. Навпаки, легенди про Вячеслава вплинули на зміст та художні засоби творів про Бориса і Гліба.

Культ св. Вячеслава був відомий на Русі вже на початку XI ст.: один із синів Ярослава Мудрого, який народився 1036 р., носив це ім'я²⁷. Можна гадати, чи легенди про Вячеслава потрапили на Русь усним шляхом (русько-чеські зв'язки, починаючи з кінця X ст., були постійними і жвавими), чи, що вірогідніше, через одну з чеських латиномовних книг, що серед інших збирались і перекладались у Києві за ініціативою князя Ярослава.

Порівняння повісті про Бориса і Гліба й легенд про Вячеслава виявляє їх різочу подібність, що не може бути випадковістю. В обох пам'ятках бачимо і нічну нараду вбивці із спільниками, і підступні пропозиції жертві. Деталі обставин убивства повністю збігаються: тут і ніч, і передсмертна заутреня, і винищення і пограбування людей з князівського оточення та ін. Навіть порівняння в давньоруському джерелі Святополка з Каїном («другий Каїн») буквально відтворює епітет, яким нагороджений убивця Вячеслава — злий Болеслав — у чеській агіографічній пам'ятці: «alter Kain»^{*}.

Водночас тут ми маємо справу не із школярським запозиченням київським книжником чеської легенди, а з її майстерною творчою переробкою. На запитання, коли народилася давньоруська повість про Бориса і Гліба, спробуємо відповісти нижче, а поки що відзначимо, що вона має суто літературний, агіографічний характер і тому не викликає довір'я як історичне джерело.

Виходить, запитає читач, перед нами просто вигадка? Отже, в історії про вбивство Бориса і Гліба немає ані крихти правди? Цього сказати все ж таки не можна. Борис і Гліб загинули, і сталося це, най-

²⁶ Ильин Н. Н. Летописная статья... — С. 44.

²⁷ Повесть временных лет. — Ч. 1. — С. 101.

* Чеські легенди про Вячеслава та їх вплив на руські літописи й «Сказання про Бориса і Гліба» докладно розглянуто у кн.: Ильин Н. Н. Летописная статья... — С. 44—65.

імовірніше, незабаром по смерті їх батька Володимира. А от хто їх убив?

Повідомлення літописів і «Сказання», нібито «Святополк сів у Києві по смерті батька свого», рішуче спростовується звісткою добре обізнаного з обстановкою в Києві, сучасника цих подій — Тітмара: «Князь (Володимир.— М. К.) під тягарем днів помер, залишивши свою спадщину повністю двом синам; третій перебував до того в темниці, з якої вирвався і, залишивши там дружину, втік до тестя»²⁸. Третій — це, безумовно, Святополк, що трьома роками раніше потрапив до «поруба», бо готував змову проти князя. «Втік до тестя» — до Польщі, до Болеслава Хороброго.

Отже, Святополк, скориставшись із замішання, що настало в Києві по смерті Володимира, «вирвався» з в'язниці й сховався у Кракові. Відпадає припущення, нібито він міг затриматися у Києві, щоб влаштувати вбивство Бориса і Гліба — князь не квапився ні хвилини. Втеча Святополка була напевне настільки поспішною і випадковою, що йому довелося залишити у «порубі» дружину — польську княжну, і предстати без неї перед грізні очі важкого на руку тестя! Тому, гадаємо, можна вважати доведеним, що Святополка взагалі не було на Русі в дні вбивства братів.

А як же бути з розповіддю літописів про вбивство Святополком ще й брата Святослава, коли той тікав «до Угрів», біля «гори Угорської»²⁹, тобто Карпат? На нашу думку, смерть Святослава назавжди залишиться таємницею. Не можна не висловити здивування з приводу того, що цей князь, який сидів у північній Древланській землі, раптом кинувся тікати на південь, до Угорщини, через Київ. Природніше було б йому попрямувати на північ, до Ярослава, який сидів тоді в Новгороді. Втім, хіба ми знаємо, як поставився б до можливого суперника Ярослав?

Як розповідає Несторів літопис, знищивши Бориса, Гліба й Святослава, Святополк вирішив: «переб'ю своїх братів і стану один володіти Руською землею». Та на перешкоді його лихим намірам став славний рицар Ярослав. За свідченням «Повісті временних літ», він «пішов на Святополка, закликавши бога у свідки своєї правди і мовивши: «Не я почав нищити братів моїх, але він; хай буде бог месником за кров братів моїх. Мабуть, і зі мною те саме зробить»³⁰.

Згідно з «Повістю», брати спочатку зійшлися 1016 р. на Дніпрі, біля міста Любеча. Битва описана Нестором у фольклорно-легендарному дусі. Святополк програв і втік до Польщі («в Ляхи») — тут, нарешті, свідчення давньоруських джерел починають відповідати інформації Тітмара. Та ми вже знаємо, що Святополк попрямував до Болеслава одразу по смерті Володимира. Тому дехто з учених, яким відомі звістки Тітмарової «Хроніки», гадає, що Любецька битва якщо й відбулася, то не в 1016 р., а в 1019 р., коли сталося рішуче зіткнення між Ярославом і Святополком.

До іншої думки схилився відомий авторитет у давньоруській історії В. Д. Королюк. Він пише, що «датована в літопису 1016 роком битва між Ярославом і Святополком у дійсності не могла мати місця. У битві того року вирішувалась доля не Ярослава і Святополка, а Ярослава і якогось іншого його суперника на Русі»³². Вчений вважає, що цим суперником міг бути або брат Ярослава Мстислав або племінник Брячислав. Гадаємо, що Ярослав, як і Святополк, не брав участі в цій битві. А от щодо Мстислава...

²⁸ Див.: Королюк В. Д. Западные славяне... — С. 236.

²⁹ Повесть временных лет.— Ч. 1.— С. 94.

³⁰ Там же.— С. 96.

³¹ Там же.

³² Королюк В. Д. Западные славяне... — С. 240.

Пригадаємо звістку Тітмара про кончину Володимира: князь помер, «залишивши свою спадщину повністю двом синам». Це повідомлення у дещо зміненому вигляді повторюється в іншому місці «Хроніки»: «Влада його (Володимира.— М. К.) була поділена між його синами». Ким саме? Висловлювалось припущення, що батьків спадок поділили Ярослав і Мстислав. При цьому виходили з повідомлень літописів, що десятьма роками пізніше, 1026 р., Ярослав з Мстиславом розділили по Дніпру Руську землю³³, ще раніше, в 1023—1025 рр., відбувались неодноразові сутички між ними. Однак ми не поділяємо такої гіпотези. Адже Ярослав, так само, як і Святополк, повстав проти батька. До останнього дня життя Володимира Ярослав залишався його ворогом, і похід батька проти сина зупинила лише смерть. Зрозуміло, що Володимир не міг бачити Ярослава одним із своїх наступників. До того ж, Ярослав сидів у Новгороді, на північній окраїні держави, тобто задалеко від театру подій, що розгорнулися навколо Києва.

Без сумніву, першим претендентом на спадщину Володимира був Борис, який останні роки перебував біля нього і пішов за його дорученням у похід проти печенігів. Другим серед двох згаданих (але не названих на ім'я) Тітмаром синів Володимира, які поділили його владу, був, на нашу думку, Мстислав Тмутараканський. Він зажив гучної слави на Русі. Згадаймо поетичні рядки «Слова про Ігорів похід», де йдеться про величальну пісню «Мстиславові хороброму, що зарівав Редедю перед полками касозькими»³⁴, тобто черкеськими. Цей епізод, напевне, став відомим авторові «Слова» з «Повісті временних літ», де розповідається, як Мстислав, який княжив у Тмутаракані, пішов на касогів, подолав у двобої їх князя Редедю і здобув перемогу³⁵. Можна припустити, що Мстислав перестав задовольнятися захолюсним, ще й віддаленим від центру політичного життя Тмутараканським князівством, і, передбачаючи близьку смерть батька, почав помалу просуватися на північ, ближче до Києва.

Час народження Мстислава невідомий. Не відомо навіть, хто була його мати. Літописці знають серед синів Володимира двох Мстиславів: від першої дружини Рогнеди і ще від якоїсь, не названої на ім'я³⁶. Якщо Мстислав належав до дітей Рогнеди, то був старшим від Ярослава, оскільки названий у переліку її синів раніше від нього (Ізяслав, Мстислав, Ярослав, Всеволод). Окремі вчені спростовують таку думку, гадаючи, що він народжений невідомою дружиною Володимира. Адже коли 1025 р. сталася битва між Ярославом і Мстиславом і переміг останній, він мовив Ярославу: «Сідай у своєму Києві, ти старший брат»³⁷. Проте цей аргумент не здається нам вагомим.

По-перше, Ярослав з 1019 р. сидів у Києві, був великим князем, главою «Володимирового племені» і в ієрархічному розумінні мав вважатися старшим серед нащадків Володимира. По-друге, не виключено, що ці слова були вписані літописцем часів Ярослава чи навіть пізніших, щоб обґрунтувати його династичне право володіти Києвом.

Є підстави вважати, що Мстислав-таки був старшим братом Ярослава. Тільки цим можна пояснити рішучість і наполегливість, з якими він прагнув оволодіти Києвом у 1023—1025 рр. Напевне, його підтримувала якась частина феодалів стольного града Русі, що над усе ставила дідівський звичай заміщення князівського стола старшим сином. Отже, Мстислав, на нашу думку, найбільше підходить на роль

³³ Повість временных лет.— Ч. 1.— С. 100.

³⁴ Слово о полку Игореве / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц.— М.: Л., 1950.— С. 53.

³⁵ Повість временных лет.— Ч. 1.— С. 99.

³⁶ Там же.— С. 56—57.

³⁷ Там же.— С. 100.

одного з двох синів Володимира, які поділили батькову спадщину. Інших кандидатів просто не могло бути.

Таким чином, можна думати, що в битві 1016 р. зійшлися Мстислав з Борисом. Вірогідно, під час битви або по її закінченні Борис загинув. Важче відповісти на запитання, як зійшов із світу Гліб. М. М. Ільїн, виходячи із запропонованої ним інтерпретації скандинавського джерела — «Еймундової саги», припустив, що вбивцею Бориса і Гліба був сам... Ярослав Володимирович³⁸. Однак саги є фольклорні джерелами, вони відбивають історичну дійсність у символічному, художньо-опосередкованому вигляді. Тому необхідно з великою обережністю спиратися на їх поетично-узагальнені свідчення при відтворенні історичних подій. Отже, не можна без додаткових доказів прийняти цю гіпотезу.

Для теми нашої розповіді важливим є інше: Святополк не убивав Бориса, Гліба і Святослава, бо перебував у той час у Польщі. Як активно діюча сила він виходить на політичну сцену лише 1018 р., коли Ярослав уже сидів у Києві. До речі, Ярослав не відразу по битві 1016 р. заволодів Києвом. Очевидно, він якийсь час боровся за батьківський престол з переможцем у тій битві — Мстиславом і, може, з Глібом. Його утвердження в Києві не було легким. «Повість временних літ» під 1017 р. свідчить: «Ярослав пішов до Києва, і погоріли церкви»³⁹ — можливо, якась частина городян повстала проти нього?

Адже історики здавна відзначають ворожість київських дружинників до Ярослава, які, вірогідно, бачили в ньому чужого, новгородського князя, який заволодів Києвом за допомогою чужинців — найманців-варягів⁴⁰. Недоброзичливе ставлення у Києві до Ярослава аж до утвердження його на престолі засвідчено літописами. Чи не самі кияни відчинили міську браму перед Святополком, коли 1018 р. Болеслав Хоробрий допоміг зятеві захопити Київ? Навіть ворожий Святополкові Нестор не в змозі приховати мирний характер вступу до Києва Болеслава і Святополка: «І переміг Болеслав Ярослава. Ярослав же втік з чотирма мужами до Новгороду. Болеслав же увійшов до Києва із Святополком. І мовив Болеслав: «Розведіть дружину мою по містах на покорм». На співчуття бодай частини киян до Святополка вказує хоча б те, що він за їх підтримкою виганяє поляків з Києва і починає самовладно там князувати: «Окаянний же Святополк мовив: «Скільки є поляків по містах, винищуйте їх». І перебили поляків. Болеслав же втік з Києва... Святополк же почав княжити у Києві»⁴¹.

Фінал цієї історії відомий, на жаль, лише з давньоруських джерел легендарного характеру, бо Титмар помер 1018 р., ще до її закінчення. 1019 р. у вирішальному бойовищі на Альті — на тому самому місці, де, як свідчать київські книжники, убили Бориса, — зійшлися сили Ярослава і Святополка. Ярослав переміг. Святополкові довелось тікати, і загинув він «межю Ляхы и Чехы»⁴². Та це не місце його смерті. Як довели ще в минулому столітті Й. І. Сенковський та І. Є. Забелін, вираз «межю Ляхы и Чехы» є перекладом польського прислів'я, що означає: «Ніхто не знає, де і як».

Отже, виходить, усунувши головного суперника в змаганні за Київ, Ярослав приписав усі вбивства братів Святополкові? І це відбилося в літописах і агіографічній пам'ятці «Сказання про Бориса і Гліба»? Хоча це може видатися дивним, такого не сталося. Всі згадані вітчизняні джерела про мученицьку кончину братів і злодіяння

³⁸ Ильин Н. Н. Летописная статья... — С. 156—159.

³⁹ Повесть временных лет.— Ч. 1.— С. 96.

⁴⁰ Див., напр.: Лениченко И. Взаимные отношения Руси и Польши до половины XIV ст.— К., 1884.— Т. 1.— С. 91—93.

⁴¹ Повесть временных лет.— Ч. 1.— С. 97.

⁴² Там же.— С. 98.

Святополка народилися набагато пізніше, коли нікого з діючих осіб цієї історії не залишилося серед живих.

Важко не висловити здивування з цього приводу. Якби Святополк дійсно був убивцею братів, твори про нього мали б бути написані по свіжих слідах страшних, нечуваних на Русі злочинів. І канонізація Бориса й Гліба, цих перших руських святих, мала б відбутися ще за часів Ярослава — принаймні, суспільна думка навколо визнання їх святими мала б уже скластися. Дореволюційний історик руської церкви Макарій так і вважає, що перший храм на честь Бориса й Гліба, вже канонізованих святих, був зведений у Вишгороді, поблизу Києва, незабаром після 1021 р. Д. С. Лихачов називає іншу дату канонізації: близько 1037 р. і пов'язує її з посиленням прагнення давньоруської верхівки до церковної незалежності від Візантії⁴³. Однак обидві думки не підтверджуються джерелами.

Проти спроб довести ранню (за життя Ярослава, який помер 1054 р.) дату є вагомий заперечення. Так, у «Слові про закон і благо-датель» Іларіона, складеному за князювання Ярослава, у 30-і — 40-і рр. XI ст. імена Бориса й Гліба не згадані, чого не могло бути, якби їх вже канонізували, — адже твір Іларіона спрямований на прославлення Київської держави й давньоруської церкви, чому якнайкраще мало служити саме проголошення перших руських святих. Наведу ще разючіший аргумент. 1050 р. онука Ярослава і сина Ізяслава було названо не ім'ям Бориса або Гліба, а на честь... їх убивці, проклятого людьми і церквою Святополка! Виходить, тоді Святополк ще не був офіційно визнаний убивцею своїх братів, а його ім'я ще не стало одіозним. Відзначу, що імена Борис і Гліб стали давати князівським дітям в основному в XII ст.

Найбільш аргументованою виглядає думка археолога і історика М. К. Каргера та літописознавця М. Х. Алешковського, за якою Бориса й Гліба було канонізовано лише 1072 р.⁴⁴ Виходить, що й джерело повісті про вбивство Бориса й Гліба народилося близько цього часу.

І, нарешті, останнє запитання: чому раптом 1072 р. чи незадовго перед цим виникла потреба канонізувати Бориса й Гліба і знайти «козла відпущення»? На нього сучасна наука не може відповісти. Можна висловити лише деякі міркування з цього приводу.

Початок 70-х років XI ст. був часом особливого загострення суспільно-політичної обстановки на Русі. Тільки-но з допомогою польського князя Болеслава Сміливого було придушено повстання проти київського князя Ізяслава Ярославича. Так само, як і в 1018 р., коли інший Болеслав — Хоробрий — вдерся на Русь, підтримуючи свого зятя Святополка, проти польських загарбників спалахнуло народне повстання. Події 1069 р. в народній пам'яті цілком природно накладалися на події року 1018-го. І співставлялися з ними. Тим більше, що Ізяслав, як і Святополк, був «польським зятем» — одружився з донькою одного з попередників Болеслава — Мешка II — Гертрудою. До того ж, назрівав черговий етап міжусобної боротьби на Русі між синами Ярослава. 1073 р. Всеволод і Святослав виступили проти Ізяслава, і той втік до Польщі. В цей час у Києво-Печерському монастирі було складено літописний звід, автором якого вважають ігумена Никона. Можливо, саме він був тією людиною, що вперше поклала вину за вбивство Бориса, Гліба й Святослава на Святополка. Але навіщо?

Гадаємо тому, що виникла нагальна потреба в появі перших руських святих. Вона могла бути викликана піднесенням етнічної й суспільної самосвідомості (наслідком чого було, без сумніву, створення Пе-

⁴³ Лихачев Д. С. «Повесть временных лет»: Историко-литературный очерк // Повесть временных лет.— М.; Л., 1950.— Ч. 2.— С. 64—66.

⁴⁴ Алешковский М. Х. Повесть временных лет.— С. 83—93.

черського ізводу 1073 р.), посилення потягу до ідеологічної незалежності від Візантії.

Зрозуміло, що однією з головних підстав для канонізації мала бути мученицька смерть кандидата. Потрібен був убивця, і не звичайний, а нелюд-людожер, що зважився винищити всю свою родину. Це, згідно з канонами агіографічного жанру, незмірно піднімало майбутнього святого над іншими людьми. Вибір упав на Святополка, якого вже забуло суспільство і який не мав нащадків, здатних захистити його від намови.

Саме так, на мою думку, народилася легендарна версія про вбивство Святополком своїх зведених братів, саме так у суспільній уяві склався страхітливий образ «Окаянного», що, всупереч історичній правді, дожив до наших днів.

Одержано 31.08.89

На основе тщательного изучения отечественных и иностранных источников подвергается сомнению летописный рассказ об убийстве одним из сыновей князя Владимира — Святополком — своих братьев Бориса и Глеба. Высказываются предположения относительно причин появления и распространения этой легенды.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Голод на Україні (1931—1933 р.) *

План хлібозаготівлі 1932 р. Україна недовиконала, здавши 255 млн. пудів зерна¹. Про це, як про недолік, йшлося у постанові ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 р. Зокрема відзначалося, що «парторганізації України не впоралися з покладеним на них завданням щодо організації хлібозаготівель та виконання плану хлібоздавання, незважаючи на триразове скорочення і без того скороченого плану»².

Не вдалося республіці і своєчасно забезпечити своїх власних колгоспників хлібом. Як зазначав С. В. Косіор на лютому (1933 р.) Пленумі ЦК КП(б)У, прибутки за 1932 р. розподілили лише 31% колгоспів Вінницької, 18,4 — Харківської, 12 — Одеської та 5,2% — Дніпропетровської областей. Більше половини колективних господарств не створили насінневих фондів³. То й не дивно, що колгоспники скаржилися на те, що не одержали хліба на трудові з урожаю 1932 р. (док. № 38, № 40). До середини квітня 1933 р. закінчили розподіл прибутків 71,6% колгоспів, але в багатьох з них остаточно так і не розраховувалися з колгоспниками⁴. «Інші колгоспи не тільки не виконали державних зобов'язань (план хлібоздачі виконано на 65—70%), а й самі лишилися без харчів», — доповідала ЦКК КП(б)У — НК РСІ уряду України в квітні 1933 р. (док. № 43). Власне, це й не було несподіванкою. Вже котрий рік виснажувалися колгоспи позаекономічними методами господарювання.

Проте хлібозаготівельна політика на початку 1933 р. дещо змінилася. З метою стимулювання зацікавленості селян у результатах своєї праці Раднарком СРСР і ЦК ВКП(б) 19 січня 1933 р. прийняли постанову «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами»⁵. Ліквідувалася договірна (контрактційна) система заготівель, встановлювалися тверді зобов'язання, що мали силу податку. Відповідно до постанови селяни мали здавати зерно першого обмолоту за державними цінами протягом липня — грудня 1933 р. Визначалася погектарна норма хлібоздачі. Торгівля хлібом допускалася після виконання хлібозаготівель і утворення насінневих фондів. Отже, селянин знав, що після виконання точно визначеного хлібоподатку, він зможе розпоряджатися частиною врожаю на свій розсуд.

Однак в додаток до цієї постанови 20 червня 1933 р. була видана ще одна⁶, яка обмежувала термін хлібоздачі до липня — вересня. Водночас припинялася колгоспна та індивідуально-селянська торгівля хлібом, зокрема, на Україні з 1 липня 1933 р., категорично заборо-

* Продовження. Поч. див.: Укр. іст. журн.— 1989.— № 7.— С. 99—111; № 8.— С. 105—117; № 9.— С. 110—121; № 11.— С. 78—90.

¹ Більшовик України.— 1933.— № 3.— С. 23.

² Там же.— С. 3.

³ Там же.— С. 40, 49.

⁴ Історія колективізації сільського господарства Української РСР: 36. документів і матеріалів. У 3 т.— К., 1971.— Т. 3.— С. 242.

⁵ Колективізація сільського господарства: Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства. 1927—1935.— М., 1957.— С. 441—445.

⁶ Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами, одноосібними господарствами з урожаю 1933 р. на основі закону від 19 січня 1933 р.» (Там же.— С. 462—463).

нялося прийняття або нав'язування будь-яких «зустрічних» планів по зернопоставках.

Урожай 1933 р. видався добрий. Листопадовий (1933 р.) об'єднаний Пленум ЦК і ЦКК КП(б)У обговорив підсумки сільськогосподарського року. П. П. Постишев і В. Я. Чубар відзначали, що за ініціативою РНК СРСР та ЦК ВКП(б) до весни 1933 р. Україна одержала 35 млн. пудів насінневої, харчової й фуражної позики, виконала план хлібозаготівлі 1933 р. (317 млн. пудів) до Жовтневих свят, колгоспники одержали в середньому по 4—6 кг зерна на трудовень, а в деяких колгоспах навіть по 12—14 кг⁷.

Та все це сталося пізніше. А спочатку до нового хліба треба було ще дожити, бо продовольчі запаси в більшості сільських місцевостей були вичерпані. Люди гинули не тільки від голоду, а й від його наслідків, гострих інфекційних захворювань, заражень, отруєння (док. № 37, 43). Загальне виснаження людського організму сягало такої межі, коли від смерті могла врятувати вже не просто їжа, а спеціальне медичне харчування (док. № 42). Проте місцеві власті були безсилі протистояти ході смертного голоду, а центр до цієї трагедії ставився байдуже. Сталінське керівництво не визнавало факту голоду й розглядало загальнолюдську біду як своєрідний саботаж генеральної лінії партії на індустріалізацію внаслідок непокори селянства України. Однак це не відповідало дійсності. Селяни хотіли працювати на своїй землі, приносити користь державі й господарювати так, як це споконвічно відповідало їхній психології та інтересам. Директивна ж система перетворила селянство у знаряддя визиску й експлуатації, позбавила паспортів, що поглибило їх безправ'я у суспільстві, а моральна атмосфера доносительства й реквізиції (док. № 39, 41) стали чи не звичайним явищем.

В. І. Марочко (Київ), Є. П. Шаталіна (Київ)

Док. № 37

Лист колгоспника* артiлі «Нове життя» із с. Суцани Кагарлицького району до газети «Колгоспне село» про голодування селян і безгосподарність у колгоспі

січень 1933 р.

Ось що я розкажу у відповідь на промову тов. Сталіна**. Уже другий рік, як тяжко голодає село Суцани. Заражується од усякої нечистоти, що їдять і мруть [люди] як мухи восени. Ходять балачки, що радвллада загнала в колгосп, щоб «експлуатувати» трудящу людність. Нема хліба, хоч цього 1932 р.*** жодного центнера хлібозаготівлі не було взято в державу. Коней, свиней теж раптом не стало, а причину не довелося довго шукати. Рада колгоспу «Нове життя» складається з тих паразитів, що тягнуть соки з трудящих колгоспників і руйнують колгоспне будівництво.

Весною 1932 р. від неуважного догляду за кіньми вони видохли. А частину рада колгоспу з конюхами, бо вони рідня, продавали і кожну ніч пиячили у Бови Корнія Сергійовича. А мала часть коней зосталася, та була нездатна до весняної сівби. Надійшли роботи в полі, колгоспівці були хлялі, та рада постановила накидати норми

⁷ Комуніст.— 1933.— 24 листоп.

* Без підпису.

** Йдеться про доповідь Сталіна на січневому (1933 р.) об'єднаному Пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) про підсумки першої п'ятирічки, в якій, зокрема, зазначалося про щорічне поліпшення матеріального становища робітників і селян у країні.

*** Так у тексті, мається на увазі врожай 1932 р.

виробітку. Люди, звісно, не виробляли і робили по 4 дні на трудовень, тоді як на постійній роботі були рідня та свати ради колгоспу і виробляли по 1 трудовню за день. Колола рада потай від колгоспників кабанців і їли з постійниками. І в кінці року, коли розраховались, то виявилось, що постійники, конюхи, бригадири та інші получили хліба зовсім багато, а поденні робили і заробили по пуду менше. Поросята роздали постійникам теж, а останні покололи та поїли замість того, щоб оддати м'ясозаготівлі. Колгоспники поденні, що ходили на роботу, не мають ні хліба, ні поросят, а м'ясозаготівлю рада колгоспу розложила на них, щоб виповнювали. А на різдво вдобавку рада колгоспу потай змолотила 18 пудів колгоспівського жита і розділила поміж себе. Маляс, який належав на трудовні, рада попродала і пропила. Склад ради — Бова Корній, Бова Гриша, Кравченко Хома, Літвін Влас, Глушко Михайло, Глушко Санько, Мишак Василь і голова Нужденко.

Просимо розслідувати.

Кагарлик, с. Суцани, артіль «Нове життя».

ЦДАЖР УРСР, ф. 388, оп. 2, спр. 653, арк. 109—110. Копія.

Док. № 38

Лист колгоспника І. Г. Олійника з Харківщини до газети «Колгоспне село» про невідачу хліба на трудовні

11 лютого 1933 р.

До «Колгоспного села» м. Харкова

Запитання

Я, колгоспник Олійник Іван Григорович, Рокитянської сільськогосподарської артілі ім. ХТЗ В.-Багачанського району. Не отримав авансу хлібом ні одного кілограма. Мені було нараховано у відомості так, як і кожному колгоспнику, но я не брав через те, що мені не зараховали всі трудовні. Подав я заяву, щоб нараховали — нічого не чути. А питаю за хліб, то кажуть «чого ти не брав». Прохаю, дайте відповідь, чи зможу я тепер хліб одержати і куди добиватися, щоб получить. Прохаю дати відповідь доплатним письмом*.

Олійник Іван Гр.

11.11.33 р.

Адреса: В.-Багачанський район, Рокитянської сільради.

Олійник Іван Грицькович

ЦДАЖР УРСР, ф. 388, оп. 1, спр. 741, арк. 27. Оригінал. Рукопис.

Док. № 39

Лист колгоспника М. П. Яремчука із с. Новоселиці-Літинської Вінницької області до газети «Колгоспне село» про голодування сім'ї внаслідок ревізії продовольства та майна

18 лютого 1933 р.

Повідомлення, яким Вас повідомляв КК-РСІ, не цілком правильне. За розпорядженням РВК від 9 січня 1933 р. про повернення мені майна, худоби та хліба не цілком виконано сільрадою. Майно повернуто не все, бо [частину] пропили, хліба не повернуто нічого. Коли я звернувся знов до КК-РСІ, то мені заявили там, що «як нема, то де ми тобі

* Лист колгоспника редакція газети 14 лютого 1933 р. надіслала до Велико-Багачанської районної контрольної комісії для перевірки справи й вжиття заходів, про що повідомила заявнику.

візьмемо» і я зараз zostався без куска хліба та без бараболі, бо по-забирали все, не дивлячись, що я член колгоспу, страждаю голодом та 4 душі, не дивлячись [на те], що хліб був зароблений в колгоспі *. Прошу редакцію «Колгоспне село» аби дали мені пораду, де мені клопотати за хліб, оскільки голодаю із сім'єю. І що робити [із] злочинцями, що пропили частину майна та з'їли 30 фунтів сала. Оскільки я член колгоспу, а тому прошу редакцію аби в найскоріший час дали пораду. Злочинців покарано неправильно, де Вам буде зазначено в другій бумажці, за що обвинялись та як покарані **.

ЦДАЖР УРСР, ф. 388, оп. 3, спр. 402, арк. 25. Оригінал. Рукопис.

Док. № 40

Лист колгоспника П. Ф. Овдієнка з колгоспу «Червоний маяк» Білоцерківського району на Київщині до газети «Колгоспне село» про затримку видачі заробленого хліба

20 лютого 1933 р.

Чи має право правління колгоспу, а також район задержати, не видавати хліба колгоспникам на трудовні від 1 жовтня [1932 р.] по 1 січня 1933 р.? Бо по 1 жовтня 1932 р. на трудовні хліб виданий, а ці 3 місяці не видало правління, кажучи: «Район не дозволяє, бо в інших колгоспах нема чим сіять, а тому ми мусимо їм позичити». Від отаких слівцеь колгоспники, які працювали сумлінно, дуже обурені і кажуть: «Ті колгоспи свій хліб розбазарили і не хотіли працювати, щоб у них хліб був, а ми працювали, а тепер повинні голодні бути. І щоб оті симулянти, які не придбали нічого, а лише розбазарювали — сміялися з нас?».

На мою думку це невірно, бо ми не виконуємо постанов партії та уряду, а їх зриваємо. Колгоспники, які сумлінно працювали, перестають ходити на роботу. І колгоспи, які господарюють краще, від отаких розподілів будуть занепадати своїм господарством. А по цьому я Вас прошу, шановний товаришу, або Ви з'ясували письменно мені, чи я прав, чи правління, що так робе. Це так робиться в колгоспі «Червоний маяк» села Лосятин ***

Овдієнко Панас Федорович

ЦДАЖР УРСР, ф. 388, оп. 2, спр. 653, арк. 96—97. Копія.

* У грудні 1932 р. колгоспник М. П. Яремчук звернувся до газети «Радянське село» (з січня 1933 р. — «Колгоспне село») зі скаргою на протизаконні дії районного уповноваженого по хлібозаготівлі Гоголюка. Внаслідок цього його виключили з колгоспу, забрали хліб, корову, теля, свиню, картоплю, скриню, 2 кожухи та інше майно. На запит редакції Літинська районна контрольна комісія протягом січня 1933 р. двічі відповідала газеті та скаржнику про те, що «факти ствердилися, винуватців притягнуто до відповідальності й Вам за розпорядженням райвиконкому майно повернено». Як це виконувалося з тяганиною й несумлінно, видно з листа М. П. Яремчука, що публікується.

** В лютому 1933 р. народний суд Літинського району засудив уповноваженого Гоголюка та секретаря сільради Панасенка до 3-х років позбавлення волі без поразки в правах. М. П. Яремчук був відновлений у колгоспі.

*** Як і запит І. Г. Олійника (док. № 38), цей лист колгоспника є типовим для того часу, коли в умовах хлібозаготівельного дефіциту затримували розрахунки на трудовні. Якщо нагадати про діяльність на Україні надзвичайної комісії Молотова по хлібозаготівлі з листопада 1932 р., то саме на той період припадає невідача хліба селянам, про що йдеться у листах. Крім того, принцип зрівнялівки надовго закріпився в практиці колгоспного господарювання. За рахунок міцніших господарств витягувалися слабкіші, що позначалося загалом на розподілі прибутків, породжувало відчуття соціальної незахищеності. Не одержуючи заробленого хліба, колгоспники шукали інших засобів до існування, в тому числі і недозволених, — з колгоспних комор, як це сталося з селянами с. Яблунівки на Вінниччині (док. № 41).

Док. № 41

Допис сількора І. М. Знаємського до газети «Колгоспне село» на колгоспників с. Яблунівка Любарського району Вінницької області про привласнення колгоспного зерна для харчування

17 березня 1933 р.

Управа Яблунівського колгоспу вручила ключі від комори Нестерукові Дем'янові, який вже три роки пасе морду колгоспним хлібом і салом, і розтринькує колгоспне насіння та добро. Цей Нестерук Дем'ян взяв комору для перемелу насіння на трієрі свого брата Нестерука Панаса і своїх родичів: Маркова Гилька і Хілобокого Кузьму та Каленикового. Але він їх брав не для того, щоб вони чистили насіння, а для того, щоб вони крали колгоспне насіння. Ці робітники, коли мають іти із комори додому, то насипає кожний собі за пазуху, в штани, в халяви, в чоботи і в кишені. Кожного дня вони втрих забирали не менше 25 кіл насіння. І цим вони спричиняють до нестачі насіння. Управі колгоспу потрібно в найкоротший термін вигнати комірника і покарати його з його родичами, які крали насіння*.

Знаємський Іван Матвійович (Іван)

17.III.1933 р.

ЦДАЖР УРСР, ф. 388, оп. 3, спр. 403, арк. 20. Копія.

Док. № 42

З протоколу засідання Бабанського райвиконкому на Київщині про організацію медичного харчування для виснажених від голоду

19 березня 1933 р.

4. Слухали: Про організацію медичного харчування по окремих селах Бабанського району (тов. Мамченко)

Висловились: Пінчук, Гехман, Кантаністий.

4. Ухвалили: Зважаючи на те, що по окремих селах Бабанського району спостерігаються хворі на брезки і виснаження, які потребують раціональної годівлі та медичної допомоги, президія РВК постановляє:

1. Мобілізувати увесь медперсонал району вкупі з присланою бригадою лікарів від облздраввідділу на організацію медичної допомоги вищезгаданим хворим, в першу чергу для обслуговування охопити села: 1) Кам'яне — послати туди бригаду лікарів тов. Кривуця та Лобка; 2) Підвисоке — Кантаністого та Склярова; 3) Тальянки, Легедзине — Гехмана та Сінкевича; 4) Вишнопіль — Монастирського; 5) Доброводи — Мамченка, Шлапака. Посилаємим товаришам вкупі з головами сільрад та головами колгоспів:

1) Організувати харчування під наглядом лікаря із продуктів, які надсилаються облвиконкомом, та зобов'язати сільради провести мобілізацію кормів із місцевих ресурсів як капуста, буряк та інше;

2) Харчування хворих проводити в окремих приміщеннях дорослих, а також і дітей;

3) Для цього потрібно виділити стаціонари із бувших куркульських хат, які відповідали б санітарним вимогам для дорослих окремо та для дітей окремо. Поробивши поли, нари, хоча примітивного порядку, покласти відповідальність на голів сільрад за устаткування та мобілізацію ряден на матраци;

* Редакція газети «Колгоспне село» надіслала цей допис до Любарської райКК-РСІ на розгляд. Перевіркою було встановлено, що факти підтвердилися й колгоспників покарали: Нестерука Дем'яна засудили на 6 років в'язниці та висилки на 3 роки; Нестерука Панаса, Маркова Гилька та Хілобокого Кузьму сільський суд оштрафував.

4) Зобов'язати бригади через кожних 2 дні інформувати здравінспектора та голову РВК про стан харчування;

5) Райздравінспектору слідкувати за своєчасним одержанням актів та продуктів харчування, відпущених облвиконкомом, та розподіляти поміж селами, по мірі потреби погоджувати з головою РВК;

6) Наряду з цим зобов'язати всі сільради негайно забрати занаряджені їм продукти, котрі ще не забрано, та використовувати їх за попередньою директивою та інструкцією*.

Голова РВК
Секретар РВК

Пінчук
Лелека

ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 9, спр. 150, арк. 114—115. Засвідчена копія.

Док. № 43

З доповідної записки ЦКК — НК РСІ до Раднаркому УСРР
«Про стан колгоспної торгівлі» та випадки споживання голодуючими страв з дохлятини

17 квітня 1933 р.

За далеко неповними даними колгоспами, колгоспниками та трудящими одноосібниками за 1932 рік реалізовано лишків своєї продукції по Україні на 100 млн. крб. в основному молочних виробів, овочів, м'яса. Пересічно на Україні брало участь в колгоспній торгівлі лише 32% всіх колгоспів, в тому числі по Харківській області — 19%, по Вінницькій — 33%, по Дніпропетровській — 44%, по Київській — 27%. Так, наприклад, з 3-х колгоспів села Межиріч Павлоградського району колгоспники двох колгоспів стали на шлях явної спекуляції, не тільки перекупали лишки продуктів у своїх сусідів, а навіть зайнялися мішечництвом, поїздками за продуктами до Москви, Північного Кавказу і т. д.

Інші колгоспи не тільки не виконали державних зобов'язань (план хлібоздачі виконано на 65—70%), а й самі лишилися без харчів. На базарах спостерігаються зараз випадки торгівлі спекулянтами гарячими стравами з дохлої конятини та собачого м'яса (Ракитнянський та Павлоградський райони). 17.III ц. р. на базарі в Ракитному, наприклад, продавали холодець з м'яса котів та котлети з собачого м'яса, як це встановлено експертизою. На базарі в селі Венцетівка (Ракитнянський район) спекулянткою продавались пиріжки з сурогатами муки, з приміссю бур'яну, стручків та горошку і всі, хто купував ці пиріжки — отруїлися (30 чол.).

Заст. наркома РСІ
Керівник групи заготівель, постачання та торгівлі

Кузьменко
Годзієвський

17.IV.33 р.

ЦДАЖР УРСР, ф. 539, оп. 11, спр. 694, арк. 3—5. Копія.

(Далі буде)

* Нерідко така допомога запізнювалася й не завжди рятувала людей від голодної смерті. Тоді знаходили винуватця-«стрілочника» й карали його. Зокрема, у червні 1933 р. був знятий з посади голова сільради Пташник із с. Тальянки, згаданого у документі. Бабанський райвиконком так вирішив його долю: «За байдуже ставлення, небажання та ігнорування організувати допомогу опухлим та виснаженим, небажання госпіталізувати хворих, маючи на це всі можливості, на почві чого сталися смертні випадки — голову сільради с. Тальянок тов. Пташника з роботи зняти, справу передати слідчим органам для притягнення до судової відповідальності. Головою сільради с. Тальянок рекомендувати тов. Литвіненка. Голова РВК Пінчук. Секретар Лелека» (ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 9, спр. 150, арк. 86). Водночас даний документ засвідчує і той факт, що у зв'язку з вичерпаністю продовольства для підтримки знесилених від голоду людей збирали такі «місцеві ресурси», як капуста та буряки.

СТАТТІ Й ВИСТУПИ ПАРТІЙНИХ І ДЕРЖАВНИХ ДІЯЧІВ УСРР 20 — 30-х РОКІВ

М. О. Скрипник (Київ)

Перебудовними шляхами

[Проблема культурного будівництва національностей
України] *

За даними Наркомосу треба було охопити загальним обов'язковим початковим навчанням дітей національних меншостей віком від 8 до 10 років на початку цього навчального 1930/31 р., всього 62 600 дітей і для охоплення цих 62 600 дітей треба було організувати 1930/31 р. 1316 нових комплектів, а саме:

Таблиця 1

Нацменшість	Кількість дітей	Кількість комплектів
Російських	35.402	758
Єврейських	8.361	180
Польських	6.491	140
Німецьких	5.491	115
Болгарських	1.953	40
Білоруських	1.302	80
Татарських	596	10
Чеських	585	10
Вірменських	241	5
Грецьких	249	5
Молдавських (без АМСРР)	1.031	22
Циганських	948	

У зв'язку із зазначеною в цій таблиці потребою охоплення дітей національних меншостей 1930/31 р. виникає потреба у великій кількості нових учителів, і тут треба сказати, що ми натрапили на великий брак кваліфікованої сили. Попередні культурні умови, в яких перебували національні меншості під владою царату, не створили кадрів, що їх можна використати як вчителів, і тому тепер, коли по цілій Україні на 1 листопада 1930 р. виконано план мережі загального навчання на 96,5%, то серед національних меншостей цей відсоток доходив лише 90,0%. Отже, маємо відставання щодо охоплення дітей поширеною мережею навчання. Якщо взяти цілий план охоплення дітей від 8 до 10 років по УСРР, то його виконано в середньому на 103,6%, а серед національних меншостей — 95,2%. Якщо візьмемо охоплення переростків підлітків, то маємо ще більше недоохоплення: відсотків — на 5 — 6 до 8.

І от, товариші, нашу роботу нам треба міряти не тим, що ми вже зробили, а тим, що ми ще недоробили. Соціалістична перебудовна доба поставила перед нами руба, на всю височінь, нові, широко розгорнуті завдання культурно-освітньої роботи. Ці завдання є невід'ємний наслідок переходу до реконструктивної доби. Нам треба вигартовувати нові пролетарські кадри, підготовляти нові покоління для дальшої соціалістичної перебудови країни. Наші плани ліквідації неписьменності й проведення загального початкового навчання й розгорнення шкіл жодною мірою не є максимальні вимоги, а є мінімальні потреби реконструк-

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1989.— № 8, 11.

тивної доби. Тому, підкреслюючи, що проведення на 90%—95% протягом одного року плану охоплення навчанням дітей національних меншостей є величезне досягнення й успіх, ми водночас мусимо також сказати, що 5—10% неохоплення дітей школами, невиконання плану культурного обслуговування елементарним, загальним початковим навчанням дітей ще є ганебний показник.

Ми це відзначили й почасти виправили. Цього року охоплення школами дітей національних меншостей і навчання їх рідною мовою набагато змінилось — збільшилось. Тепер, за матеріалами районів, маємо такі дані про охоплення дітей: російські — 94,5%, німецькі — 97,4%, єврейські — 99,3%, польські — 96,9%, болгарські — 96,7%, грецькі — 100%. Охоплення дітей навчанням рідною мовою на кінець 1930/31 навчального року таке: російські — 93,7%, німецькі — 96,3%, болгарські — 96,6%, єврейські — 91,6%, польські — 75%, грецькі — 47,6%. Коли порівняти з даними на початок навчального року, треба визнати значний поступ, але недовиконання ще є, зокрема у греків. Потрібна дальша напружена праця!

На загальну кількість 1316 комплектів, що їх треба відкрити, треба стільки ж учителів. Курси, що були відкриті, дали нам 545 учителів, а значить є дефіцит на 771 учителя. Висновок з цих чисел є завдання поширити роботу з підготовкою нових педагогічних кадрів для національних меншостей нашої республіки. Ми вступили в переговори з іншими республіками нашого Союзу, щоб через обмін дістати від них певну кількість учителів для наших білоруських і німецьких шкіл. Але це ніяк не знімає завдання забезпечити культосвітню роботу в нас серед національних меншостей відповідними педагогічними кадрами, підготовленими в наших установах.

Зокрема, гостро стоїть питання про забезпечення шкіл національних меншостей підручниками. Тут, як правило, бракує підручників. Серед багатьох національних меншостей один підручник припадає на 3—5 учнів, а є такі школи, де один підручник для даної мови національної меншості припадає на цілу групу, тобто на 40 учнів. Уявіть собі, як це утруднює навчальну роботу, як це утруднює роботу учнів. Проблема підручника для шкіл національних меншостей і для всіх діялок освітньої роботи серед національних меншостей стоїть як першочергова. Ця проблема стає цього року ще гострішою.

Питання масової освітньої роботи шкільної впирається також у проблему нацменівських кадрів. Наші вищі мають стільки студентів: польський ІНО — 180, молдавський — 203, шість єврейських секторів ІНО — 1050, німецький сектор ІНО — 180.

Середні педагогічні навчальні заклади для національних меншостей такі: є 8 педтехнікумів із загальною кількістю 1710 студентів. З того числа 3 єврейські педтехнікуми з 610 студентами, 2 російські педтехнікуми з 140 студентами, 1 німецький педтехнікум з 295 студентами, 1 болгарський педтехнікум з 190 студентами, 1 польський педтехнікум з 140 студентами, 1 грецький педтехнікум з 270 студентами, 1 молдавський педтехнікум, 1 татарський відділ при грецькім педтехнікумі у Маріуполі з 35 студентами, 1 чеський відділ при українському педтехнікумі з 50 студентами.

Зроблено вже досить велику роботу, зокрема щодо забезпечення поляків, німців та інших нечисленних національних меншостей, але вона ще геть недостатня.

У стаціонарній мережі партійної освіти ми маємо польський і єврейський сектор при комуністичному університеті імені Артема на 75 студентів; радпартшкіл 2 ступеня дві єврейські, одна польська, одна німецька, одна молдавська, одна болгарська, одна грецька й одна татарська.

Маємо 18 сільськогосподарських технікумів для національних меншостей із 1430 студентами, а саме: німецьких 5, в них студентів 360,

єврейських 5, студентів 320; крім того, є 6 єврейських відділів при загальних сільськогосподарських технікумах, польських технікумів 3, в них студентів 203, російських 2, в них студентів 127, грецьких 2, в них студентів 167, один молдавський сільськогосподарський технікум і один єврейський сільськогосподарський інститут на 140 студентів. Індустріальних технікумів близько 20, з них єврейських 16, польський один, німецький один, молдавський один.

Щодо наукових установ національних меншостей, то, крім окремих відділів по наукових установах УСРР, ми маємо вже інститут єврейської культури при Всеукраїнській Академії Наук, який існує вже кілька років.

Щойно цього року ми заснували інститут польської культури, що лише починає роботу. Сил небагато, але вони становлять досить міцний гурток, що здатний розвинути роботу. Перед нами стоїть завдання обслужити культурні потреби польської національної меншості нашої республіки, і конкретні потреби будівництва польської національної меншості нашої республіки, і конкретні потреби будівництва польської національної формою пролетарської, соціалістичної змістом культури. Я буду вельми жалкувати, коли цей інститут з самого початку піде неправильним шляхом і буде займатися абстрактними проблемами, що не виникають з безпосередніх потреб життя й дійсності польського трудящого населення України. За приклад такого захоплення неактуальними проблемами можна навести хоч би те, що деякі працівники цього Інституту висунули завдання реорганізації польського правопису. Ми встигнемо реформувати польський правопис, коли більшість польського населення, отже не лише у нас, в Радянському Союзі, зможе користуватися благами пролетарської диктатури. Тепер ставити перед собою завдання опрацювати проблему реконструкції польського правопису, це значить, по-перше, складати правописну розбіжність між польським населенням нашим і закордонним, а, по-друге, це значить відволікати увагу польського трудящого населення нашої країни від завдань реконструкції нашої країни і нашого культурного рівня до завдань реконструкції польського правопису. Я гадаю, що питання правописні й мовні є важливі, але — як чергові і актуальніші, висувуються інші важливіші завдання, що стоять і перед інститутом польської культури при ВУАН.

Показники розгортання літературної видавничої продукції мовами національних меншостей нашої країни такі: 1930 р. видано єврейською мовою 143 назви і 486 друкованих аркушів; німецькою мовою 169 назв і 442 друк. аркушів; польською мовою 123 назви і 291 друк. аркуш, і болгарською мовою 89 назв і 238 друкованих аркушів. На жаль, у мене немає даних про кількість відбитків, яких нараховується сотнями тисяч. Але от щодо літератури мовами нечисленних національних меншостей, у нас великий прорив і ганебний брак літератури на всіх напрямках, брак широкої масової літератури й підручників.

Отже, перед нами стоїть основне завдання: видати масову літературу; треба відкинути нетерплячку деяких культурно-освітніх працівників, скажімо, єврейських, що гадали й бажали, насамперед, видавати єврейською мовою всі наукові видання й часописи з усіх галузей науки, літератури, історії тощо. Перед нами стоять завдання, насамперед, обслужити єврейські трудящі маси, забезпечити підручниками трудові школи даної нацменшості, забезпечити виданням масової політичної, сільськогосподарської, індустріальної літератури і, зокрема, технічної, щоб трудяща людність національної меншості приєдналася до історичного завдання завоювати техніку. Ці завдання масової роботи треба поставити як першочергові завдання і треба боротися проти зарозумілих тонів і отруйних тенденцій дрібно буржуазії підмінити масову роботу культурного будівництва дрібнобуржуазним обмеженим національно-культурним будівництвом.

Треба сказати, що ті самі загрозливі явища, що були в українському культурному будівництві, позначаються тепер у національно-культурному будівництві національних меншостей. «ВАПЛІТЕ» і виступ 1926 року т. Хвильового¹, українського письменника з його славнозвісною орієнтацією на літературу й культуру Заходу, ми маємо, на жаль, повторений в окремих літературних течіях різних національних меншостей УСРР, зокрема у євреїв і поляків. Треба з цим боротися, треба спрямувати корабель нових радянських, пролетарських культур наших національних меншостей на той самий полюс будівництва пролетарської культури, на який ми скеровуємо й будівництво культури української. На цій лінії треба організувати видавничу справу всіх наших видавництв, в тому числі й видання художньої літератури і преси національних меншостей.

Періодична преса мовами національних меншостей за минулий рік зросла на 100%. Утворено 5 німецьких, 2 єврейські, 3 російські, 2 молдавські, 1 грецьку, разом 14 районних газет і одну татарську робітничу газету. Справа масової культосвітроботи стоїть перед нами на всю височінь, в тому числі й щодо національних меншостей.

Однак, треба констатувати, що тут ми маємо великі й величезні прогалини, зокрема в такому елементарному завданні, як ліквідація неписьменності серед національних меншостей. Якщо в питанні загального початкового навчання ми ще минулого року мали прогалини, то цього року ми надолужуємо, виправляємо. Зате в справі ліквідації неписьменності маємо ганебний прорив. Ми перевірили в Донбасі стан ліквідації неписьменності й виявили, що лікнеп проводиться не на базі мови учнів лікнепу, тобто дорослих людей, а визначається мовою учителів, керівників, інспекторів тощо.

Проведення рідною мовою всієї політосвітньої роботи серед трудящих національних меншостей стає перед нами на всю широчінь.

Говорячи про освітні завдання, треба поставити питання, чи освітня робота серед національних меншостей поставлена на нові рейки, чи відповідає вона завданням реконструктивної доби, завданням третього, вирішального року соціалістичної п'ятирічки. От з цього погляду треба дещо перевірити. Наприклад, із 100 дітей віком 12—14 років навчається рідною мовою в школі другого ступеня російських 56,2%, єврейських—25%, німецьких—17%, польських—7,8%, молдавських—5%. Такий незадовільний стан охоплення дітей нацменшколою другого ступеня є наслідком невиконання на місцях плану НКО щодо реорганізації семирічок нацменів на ФЗС і ШКМ². Треба цій справі приділити значно більше уваги, як від центральних та місцевих органів, так і від самих шкільних працівників нацменів.

Нацменшколи зробили перший крок на шляху політехнізації. Російські, єврейські, німецькі й польські фабрично-заводські семирічки на 100% прикріплені до підприємств. Але з колгоспами зв'язок мають лише на 52% російські, на 25% єврейські, на 16% польські, і німецькі—на 100%. Мають майстерні, або використовують майстерні інших шкіл—російські ФЗС—88%, єврейські—59%, німецькі—60% і польські—60%. Мають робітні кімнати з російських ФЗС 47%, єврейських—41%, німецьких—67%, польських—16%. Це значить, що наші нацменівські школи лише початкують, лише перші слабкі кроки роблять на шляху політехнізації. Отже, значить, що ми ще на великий відсоток, іноді більш як на 50%, замість правильного пролетарського шляху навчання йдемо старими, допотопними шляхами словесного політехнізму, не тими шляхами, що відповідають завданням Комуністичної партії готувати нове молоде покоління, здатне будувати й остаточно збудувати комунізм. Отже, питання перевірки якості навчання з погляду проведення політехнізації й комуністичного виховання нового покоління стоїть на черзі дня. З цього погляду якість роботи нацменівських шкіл, як правило, стоїть нижче від пересічного рівня України.

Не маючи можливості наводити всі дані й цифри про культурне обслуговування нацменшостей нашої країни, наведу дані про бібліотеки, клуби, сельбуду й хати-читальні.

Загальна мережа політосвітніх закладів національних меншостей 1930 року складалася (крім шкіл лікнепу та малописьменних) з 94 робітничих клубів, 356 сельбудів, 304 хат-читалень і 130 різних загально-освітніх закладів; у цій мережі працювала 18 851 особа.

Таблиця 2

Національні меншості	Бібліотек	Клубів	Сельбудів	Хат-читальнь
Російська	144	7	94	71
Єврейська	152	66	27	93
Польська	79	5	14	71
Німецька	3	2	4	1
Молдавська	43	4	52	2
Болгарська	22	—	20	12
Грецька	20	—	19	4
Інші	171	12	136	60

Розподіл книжок по бібліотеках УСРР за найголовнішими мовами 1925/26 р. такий: серед усіх книжок бібліотечного фонду України українських книжок було 19,4%, російських 73,3%, єврейських 2,2%, польських 1,4%, німецьких, болгарських, молдавських та інших 4%. За 1928/29 р. було книжок українських 39,8%, російських 55%, єврейських 2,0%, польських 0,7%, німецьких 0,5%, молдавських 0,1% та інших — 1,9%. За 1929/30 р. українських книжок маємо 43,7%, російських 50,2%, єврейських 2,4%, польських 1,5%, німецьких 0,9%, молдавських 0,1%, болгарських 0,1% та інших 1,0%. Як бачите, російська книжка становить більше, як половину цілого бібліотечного фонду України. Отже, стан наших бібліотек по цілій Україні ще тепер незадовільний. Ми не маємо ще відповідної книжкової бази для освітньої роботи серед трудящої людності нашої республіки. Половина книжкового фонду наших бібліотек складається з російських книжок, які не досить приступні для трудящого населення всіх національностей нашої країни. Отже, перед нами стоїть завдання підвищити відсоток книжок на рідній мові кожної національності.

Говорячи про провідні лінії національної політики в освітній та шкільній справі, треба додатково звернути увагу ще на одне з дуже важливих питань. Говорю про навчання української мови в школах національних меншостей. Нашою засадою є починати навчання дитинства в школі з першої групи тією мовою, якою дитина говорить. Далі стоїть перед нами завдання додаткових мов. За нашим правилом, по всіх школах мусить вестися навчання української мови, а потім у наступному році ще й навчання російської мови. Але треба визнати, що цю директиву Комуністичної партії і пролетарського уряду ми з вами, товариші культосвітпрацівники, не виконали. Тут у нас є прорив. По всіх українських школах навчання російської мови ведеться, але геть не по всіх нацменівських школах і, зокрема, російських, поставлено навчання української мови. У нас є вибіркові дані 65 шкіл нацменшостей, і з них у 59 школах починається викладання української мови з третьої групи, в одній російській школі викладання української мови починається з I групи; у двох німецьких, одній польській, одній болгарській, одній молдавській вивчення української мови починається з другої групи; у трьох російських та в одній єврейській школі українську мову зовсім не викладається.

Як правило, по єврейських школах поставлено вивчення російської мови, а майже в половині єврейських шкіл зовсім немає викладання української мови. Здебільшого, вивчення української мови починають

через рік, а то й через два після початку вивчення російської мови. Крім того, треба зазначити, що приблизно у 70% шкіл навчання української мови поставлено незадовільно. Рівень знання української мови серед учителів нацменівських шкіл вельми незадовільний. Наші вчителі не зрозуміли потреби й політичний обов'язок стати врівень щодо знання мови з іншими учителями, щоб знати не лише свою національну справу, а знати всі справи культурного будівництва у цілій нашій республіці. Це показує, що в нас немає достатньої політичної роботи серед культосвітніх працівників, зокрема серед учителів шкіл національних меншостей.

Надзвичайним темпом проходить українізація робітничого класу й українізація міст. Якщо на початку революції наше робітництво було лише на малий відсоток українське, а здебільшого російське чи русифіковане, то вже 1929 р., за переписом профспілок, серед робітників нашої країни маємо 52% всіх членів профспілок українців. Серед металістів 1929 р. було вже 48% українців. Цього року, наприклад, нам потрібні нові сотні тисяч робітників для наших заводів реконструйованої промисловості. З українського села прийде новий робітник-пролетар, принесе свою мову, зукраїнізує завод, зукраїнізує місто. Цей неминучий процес продиктований соціалістичною перебудовою країни, її індустріалізацією й колективізацією. Ніхто від нього не втече. Ми дітей готуємо не лише для сьогоднішнього, і не лише для завтрашнього дня, а для другої і третьої п'ятирічки. Озброювати дітей національних меншостей знанням української мови конче потрібно. Це дасть зброю для їх участі в господарській і культурній роботі. Щодо цього у нас надзвичайно кепсько стоїть справа, на цьому нам треба особливо загострити увагу.

До того ж, дитячі бібліотеки в школах нацменів недостатньо забезпечено українськими книжками. З 65 шкіл, про які маємо вибіркові дані, по 30 школах, тобто 40%, українських книжок зовсім нема. Українські газети й журнали передплачували лише 29 шкіл, тобто 44%. Отже, маємо доведений цими цифрами факт наявності націоналістичного збочення у культосвітній роботі серед наших національних меншостей. Тут виявляється замкненість, національна обмеженість, зосередження уваги виключно на своїй, так би мовити, «вулиці».

Національна обмеженість подекуди залишається ще характерною рисою національної роботи. Наші нацмени живуть іноді вузьким колом питань і завдань своєї національно-культурної роботи. Вони мало цікавляться, мало знають загальні культурні й політичні завдання цілої нашої країни, і це складає риси національної обмеженості, яку треба перебороти.

Ширше й глибше розгортати політично-виховну масову комуністичну роботу серед національних меншостей, вивести її з обмеженого кола національних питань даної національності до розуміння великих проблем, що постають перед нами в цілій освітній галузі, невід'ємній частині соціалістичної перебудови країни, що зокрема гостро висувуються третього, вирішального, року соціалістичної п'ятирічки, це значить поглибити й поширити, з одного боку, культосвітню роботу серед національних меншостей, а з другого боку — поглибити нашу інтернаціональну роботу.

Я не буду наводити вам даних і цифр численних проявів націоналістичних збочень у культосвітній роботі серед національних меншостей. А їх є геть чимало. Тут є приклади російського великодержавництва й занедбання культурних інтересів національних меншостей. Є досить численні прояви українського великодержавного шовінізму щодо національних меншостей, звуження чи обмеження, чи не надавання належної ваги завданням культурно-освітнього обслуговування національних меншостей. Але, водночас, ми маємо прояви націоналістичних гатунків в культосвітній роботі різних наших національних меншостей. На-

ціоналістичні, шовіністичні, релігійні забобони впливають на наші школи і проти них треба нещадно боротися. Безвірницька робота набирає особливого значення в роботі серед нацменшостей єврейської, польської, німецької, грецької, татарської. Це є безпосередня боротьба проти куркульського й попівського впливу на трудящі маси наших національних меншостей. Тому нам треба загострити зокрема увагу щодо цього.

Треба зазначити, товариші, що культурні працівники національних меншостей, може, й застосовували певну самокритику. Але наша критика й самокритика замкнена у своєму колі. Ви мало пишете у загальних державних органах, для цілої України видаваних.

Треба ширше поставити висвітлення стану, потреб і перспектив культурно-освітньої роботи серед наших національних меншостей до відома широкого пролетарського загалу нашої республіки. Ширше на пролетарське світло виходити й виносити проблеми життя й діяльності нацменів. Доконче треба вигартовувати єдину інтернаціональну пролетарську лінію культурно-освітньої роботи серед національних меншостей. Для цього доконче потрібний жвавий взаємний обмін досвідом.

Отже дозвольте, товариші, закінчуючи промову, сказати: з новою енергією, ширше й глибше, на кожній ділянці нашої роботи, на всіх національних теренах нашої культурно-освітньої діяльності розвиваймо ударні темпи більшовицької роботи, щоб забезпечити своєю культурно-освітньою роботою виконання нашого інтернаціонального завдання соціалістичної перебудови нашої країни.

ПРИМІТКИ

¹ Хвильовий Микола (справжнє ім'я — Фітільов Микола Григорович) (1893—1933) — український радянський письменник. Член Комуністичної партії з 1919 р., один з керівників літературної організації ВАПЛІТЕ (Вільна академія пролетарської літератури). В дискусії, що розгорнулася у 1925—1928 рр. серед письменницьких угруповань і організацій щодо шляхів розвитку української літератури, М. Хвильовий виступав з позицій, які в партійних документах того часу були засуджені як прояв націоналістичного ухилу в КП(б)У. Покінув життя самогубством 13 травня 1933 р.

² ФЗС (фабрично-заводські семирічки), ШКМ (школи колгоспної молоді) — учбові заклади, які створювались шляхом прикріплення семирічних шкіл до місцевих підприємств, колгоспів та радгоспів для поглиблення теоретичного і практичного вивчення виробничих процесів.

Текст до друку підготував та примітки склав В. П. Замковий

НАШ КАЛЕНДАР

І. В. Хміль (Київ)

**МИКОЛА ГРИГОРОВИЧ
КРАПИВ'ЯНСЬКИЙ**

[До 100-річчя з дня народження]

Відомий військовий діяч, один з організаторів революційної боротьби солдатських мас Південно-Західного фронту, підготовки військових кадрів для Української Радянської республіки, активний учасник громадянської війни на Україні,

розгортання широкого партизанського руху проти німецьких і австро-угорських окупантів на Чернігівщині, боротьби частин Червоної Армії проти денікінської білогвардійської контрреволюції, інтервенціоністських військ буржуазно-поміщицької Польщі, розгрому куркульського бандитизму в республіці — так стисло можна охарактеризувати основні віхи повнокровного життя Миколи Григоровича Крапив'янського¹. Підполковник старої армії, перед яким відкривалися перспективи входу до вищих ешелонів військової еліти, він рішуче порвав з нею і перейшов на бік трудящих мас, став до лав борців за перемогу й утвердження Радянської влади.

Життя і діяльність М. Г. Крапив'янського, поставленого поза законом, оголошеного «ворогом народу» в роки сталінських репресій, довгий час замовчувалися у радянській історіографії. Короткі дані про нього є в спогадах В. Х. Ауссема, Н. Точеного, П. Точеноча, А. Бубнова, В. Антонова-Овсієнка, С. Баранника, П. Дибенка, опублікованих у журналі «Літопис революції» в 1926—1930 рр. Систематичне ж вивчення життєвого шляху Миколи Григоровича розпочалося лише наприкінці 50-х років².

М. Г. Крапив'янський народився 16 грудня 1889 р. в селі Володькова Дівиця (нині — Червоні Партизани) Ніжинського повіту Чернігівської губернії у сім'ї заможного селянина. Після закінчення двокласної сільської початкової школи він вступив до Ніжинського міського училища, а незабаром екстерном склав іспити за повний курс гімназії.

У 1908 р. його призовано до армії в 43-й Охотський піхотний полк і направлено до полкової школи молодих командирів, після успішного закінчення якої Микола Григорович вступив до Чугуївського військового училища. По закінченні училища в 1913 р. М. Г. Крапив'янського направили в 74-й Ставропольський піхотний полк, що дислокувався в м. Умані. Тут його застала перша світова війна. 74-й полк у складі 12-го армійського корпусу одним з перших було кинуте в бій проти німецько-австрійських окупантів на Південно-Західному фронті. Уже в перших боях Микола Григорович проявив себе мужнім, хоробрим, кмітливим командиром. Над усе цінував він життя бійців, прагнув уникнути зайвих жертв і здобув тим самим високий авторитет серед широких солдатських мас³.

¹ Про транскрипцію прізвища «Крапив'янський» див.: Власенко Іван. Микола Крапив'янський // Літ. Україна.— 1989.— 23 лют.

² Голуб П. Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть Советов (март 1917 года — февраль 1918 года).— Киев, 1958.— 256 с.; Попов Ф. Рассказ о незабываемом.— Киев, 1961.— 270 с.; Дудко І. Микола Григорович Крапив'янський.— К., 1965.— 120 с.; Історія Української РСР: У восьми т. десяти кн.— К., 1977.— Т. 6.— 592 с.; Василега В. Революцією покликаний // Прапор комунізму.— 1980.— 20 груд.; Дудко І. Начдив шестидесятой (времен гражданской войны) // Радуга.— 1980.— № 2.— С. 188—190; Щусь О. П. 90-річчя з дня народження М. Г. Крапив'янського // Укр. іст. журн.— 1979.— № 12.— С. 109—112; Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия.— М., 1983.— С. 290; Великая Октябрьская социалистическая революция: Энциклопедия.— М., 1987.— С. 246; Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопед. довідник.— К., 1987.— С. 296.

³ Див.: Дудко І. Микола Григорович Крапив'янський.— С. 4—5.

За роки першої світової війни М. Г. Крапив'янський був учасником двохсот боїв, шістнадцяти багнетних атак, дістав кілька поранень. За відвагу і вмiле керівництво військовим підрозділом він був нагороджений орденами Анни, Станіслава, Володимира і Георгія всіх ступенів та злотою георгіївською зброєю⁴.

Значним авторитетом користувався М. Г. Крапив'янський і у вищого командування, про що свiдчить його швидке службове сходження. 26-ти років (з 1915 р.) він — командир батальйону, а на 28-му році життя (початок 1917 р.) — у чині підполковника. Проте Микола Григорович не був бездумним виконавцем волі вищого начальства, завжди ближче стояв до солдатських мас, ніж до офіцерського корпусу.

З перших місяців війни М. Г. Крапив'янський спостерігав за настроями солдатських мас, бачив, як дедалі зростає їхнє незадоволення імперіалістичною війною. Гострій критиці піддавав Микола Григорович бездарність командування, накази якого призвели до загибелі тисяч і тисяч солдатів, а в кінцевому результаті — до поразки на фронті, поставили країну на грань національної катастрофи. Він невтомно шукав відповіді на поставлені життям запитання. Невдовзі це привело його до знайомства з більшовицькою літературою, лєнінськими оцінками і положеннями про ставлення більшовиків до імперіалістичної війни. Поступово Микола Григорович зрозумів справжні наміри правлячих кіл різних країн в імперіалістичній війні і остаточно став на лєнінську платформу в її оцінці, дійшов висновку, що покінчити з війною, а заодно і з царизмом можна лише шляхом революції.

Під впливом більшовиків з 12-го армійського корпусу Ф. Попова і М. Левицького влітку 1916 р. М. Г. Крапив'янський включився в підпільну революційну роботу у своєму 74-му Ставропольському полку. Він роз'яснював солдатам політику партії з питань війни й миру, її аграрну програму, розповсюджував марксистську літературу. Переконалим політичним борцем вступив Микола Григорович у лютому 1917 р. в члени РСДРП(б)⁵.

Особливо широкого розмаху набула робота більшовиків у частинах Південно-Західного фронту після перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції. Великий інтерес у солдатів-ставропольців, як згадував пізніше Ф. В. Попов, викликали виступи М. Г. Крапив'янського⁶. Щоб ізолювати М. Г. Крапив'янського від ставропольців, контрреволюційне командування 12-го корпусу перевело його в 653-й Перемишльський полк командиром 3-го батальйону. Та невдовзі і тут солдати обрали його головою полкового і членом дивізійного комітетів офіцерських і солдатських депутатів. Під його головуванням полковий комітет ухвалив рішення про створення солдатської бібліотеки, поліпшення постачання солдатів обмундируванням і продуктами харчування, а 6 квітня 1917 р. — про передплату газет «Правда» й «Социал-демократ».

Велику увагу приділяли армійські більшовики створенню партійних осередків і більшовицьких фракцій у військових підрозділах. М. Г. Крапив'янський очолив таку фракцію в 19-й дивізії. Трохи пізніше, незважаючи на протидію контрреволюційного командування, його й ще 4-х більшовиків обрали до корпусного більшовицького комітету⁷.

Після від'їзду голови більшовицької фракції 12-го корпусу Ф. В. Попова до Петрограда її очолив М. Г. Крапив'янський. В той час широко розгорнулася пропагандистська кампанія за наступ на фронті. З цієї

⁴ Літ. Україна.— 1989.— 23 лют.

⁵ Борьба за перемогу Радянської влади на Чернігівщині: 36. спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни.— Чернігів, 1958.— С. 199.

⁶ Попов Ф. В. Назв. праця.— С. 15.

⁷ Дудко І. Микола Григорович Крапив'янський.— С. 9—10.

метою був скликаний ряд армійських і фронтових з'їздів, на яких точилася боротьба між представниками Тимчасового уряду, меншовиками та есерами, з одного боку, і більшовиками, — з другого. Особливо гострою вона була на Південно-Західному фронті. Більшовицька фракція 12-го корпусу, очолена М. Г. Крапив'янським, провела велику роз'яснювальну роботу серед солдатів по викриттю справжніх намірів Тимчасового уряду та есеро-меншовицьких угодців, агітувала за обрання делегатами з'їзду представників від більшовиків. З'їзд Південно-Західного фронту відбувся 7—20 травня 1917 р. в Кам'янці-Подільському. На нього прибуло 700 делегатів, серед яких лише близько 50 чол. представляли більшовиків та їм співчуваючих⁸. Переважну більшість делегатів-більшовиків становили посланці від 1-го й 2-го гвардійських і 12-го армійського корпусів. «Я представляю інтереси солдатів, трудового народу, — рішуче заявив у своєму виступі на з'їзді М. Г. Крапив'янський. — Наш лозунг — негайний мир без анексій і контрибуцій. Трудова людина в цій війні нічого не виграє. Солдати не хочуть воювати за інтереси буржуазії»⁹.

Проте угодці, які переважали у військових організаціях і становили основну частину делегатів з'їзду, схилили решту їх на бік Тимчасового уряду. Делегати з'їзду висловилися за довір'я Тимчасовому урядові і за наступ на фронті. За більшовицьку резолюцію проголосували 52 делегати, проти — 582, утрималися — 60 чол.¹⁰.

Дорогою ціною обійшовся країні наступ армій Південно-Західного фронту. Загальні втрати вбитими, пораненими і полоненими за період з 18 червня до 21 липня 1917 р. становили близько 150 тис. чол.¹¹

Провал наступу на фронті, розстріл Тимчасовим урядом липневої демонстрації в Петрограді докорінно змінили співвідношення класових сил. Скінчилося двовладдя. Почалося єдиновладдя буржуазії. По країні прокотилася хвиля терору. Особливих переслідувань зазнала партія більшовиків, у тому числі керівне ядро армійських організацій РСДРП(б). 17 липня за наказом Корнілова і Денікіна були заарештовані член бюро військової організації при ЦК РСДРП(б) М. В. Криленко, член більшовицького комітету 12-го армійського корпусу VII армії М. Г. Крапив'янський¹² та ін.

Лише перемога соціалістичної революції врятувала Миколу Григоровича від розправи, дала йому можливість повернутися в свій корпус. Він одразу ж включився в активну революційну роботу. Головним завданням армійських партійних організацій було встановлення Радянської влади на Південно-Західному фронті. Вони мали перешкоджати перекиданню військових частин на Петроград і Москву, для придушення революційних виступів в інших районах. Натомість Ставка верховного головнокомандування за допомогою есеро-меншовицьких фронтових комітетів планувала перетворити Південно-Західний, Румунський і Кавказький фронти в надійну опору боротьби проти революціонізації широких солдатських мас. З цією метою 18 листопада в Бердичеві було скликано Надзвичайний з'їзд Південно-Західного фронту. На нього прибуло 700 делегатів з вирішальним голосом, 267 серед яких належало більшовикам¹³. М. Г. Крапив'янський був обраний до складу керівного ядра більшовицької фракції з'їзду. В результаті гострих дискусій 24 листопада вищою владою фронту делегати визнали Тимчасовий військово-революційний комітет, який мав виконувати розпорядження Ради Народних Комісарів.

⁸ Голуб П. Назв. праця.— С. 70—71.

⁹ Цит. за: Дудко І. Микола Григорович Кропив'янський.— С. 12—13.

¹⁰ Голуб П. Назв. праця.— С. 72.

¹¹ Голуб П. Назв. праця.— С. 86.

¹² Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні: У 2-х т.— К., 1967.— Т. 2.— С. 423.

¹³ Голуб П. Назв. праця.— С. 199.

У ході боротьби проти військових частин контрреволюційної буржуазно-націоналістичної Центральної ради, що підступно захопила владу на Україні, М. Г. Крапив'янський разом з іншими більшовиками 12-го армійського корпусу провів значну роботу по демократизації армії та обранню її нового командного складу. 15 грудня 1917 р. корпусний з'їзд обрав Миколу Григоровича командиром і членом військово-революційного комітету 12-го армійського корпусу. ВРК очолив більшовик Ф. В. Попов. Під командуванням М. Г. Крапив'янського революційні солдати подали робітникам і селянам України значну допомогу у встановленні Радянської влади в районі дислокації корпусу, в організації боротьби проти військ Центральної ради.

Втрачаючи владу на Україні, Центральна рада вступила в контрреволюційну змову з німецько-австрійським блоком. Вона підписала з Німеччиною й Австро-Угорщиною договір про окупацію України. У другій половині лютого 1918 р. німецькі і австро-угорські інтервенціоністські війська розпочали наступ на її територію.

12-й армійський корпус, що дислокувався в районі Кам'янця-Подільського, готувався до боротьби проти загарбників. Микола Григорович був обраний комендантом міста і членом Кам'янець-Подільської Ради робітничих та солдатських депутатів. Проте перед загрозою оточення й після підписання 3 березня 1918 р. радянською делегацією Брест-Литовського мирного договору М. Г. Крапив'янський віддав наказ про відступ 12-го корпусу до кордонів Радянської Росії. Під Гайсином корпус розділився на дві частини. Одна — на чолі з Ф. В. Поповим пішла на Белгород, група ж під командуванням М. Г. Крапив'янського повернула на Катеринослав, щоб об'єднатися з частинами Червоної Армії для боротьби проти німецько-австрійських окупантів. Микола Григорович, призначений начальником штабу 2-ї революційної армії, яку очолив Е. М. Венедиктов, активно включився в її формування. Разом з 5-ю армією вона захищала Донбас від австро-німецьких військ. Проте сили були надто нерівні. Після жорстоких боїв 2-а революційна армія відступила через Ростов на Батайськ і Тихорецьку, де об'єдналася з іншими з'єднаннями Червоної Армії¹⁴.

На кінець квітня австро-німецькі війська окупували всю Україну. Реальної сили для боротьби із загарбниками не було. За цих умов М. Г. Крапив'янський дійшов висновку про необхідність розгортання широкої партизанської боротьби в їх тилу. Свої думки з цього питання він виклав на нараді комуністів та командного складу 2-ї армії, яка відбулася наприкінці травня 1918 р. на станції Степовій. Ці пропозиції було схвалено. Для погодження їх з Українським радянським урядом група членів партії виїхала до Москви. План Миколи Григоровича дістав загальне схвалення Бюро по керівництву повстанською боротьбою у тилу окупантів, створеного 18 квітня 1918 р. на сесії ЦВК Рад України в Таганрозі. За рішенням Бюро М. Г. Крапив'янського було направлено для керівництва партизанським рухом на Чернігівщині й у північній частині Полтавщини. На час його прибуття (середина червня) комуністи Чернігівської губернії вже створили підпільний губком і губревком та організували кілька партизанських загонів. На місцях діяли також ревкоми. Микола Григорович очолив Центральний військово-повстанський штаб, який розгорнув підготовку до збройного виступу. За короткий час йому вдалося об'єднати розрізнені з'єднання народних месників, політично згуртувати їх, підняти рівень дисципліни, виробити єдиний план бойових дій. Щодня в загонах проводилися військові й політичні заняття.

Влітку 1918 р. визвольний рух на Україні, насамперед у багатьох повітах Чернігівської губернії, настільки зріс, що М. Г. Крапив'янський на початку серпня віддав наказ про початок загального збройного повстання проти німецьких окупантів і гетьманщини на Чернігівщині та в пів-

¹⁴ Щусь О. П. Назв. праця.— С. 110.

нічних районах Полтавщини. Згідно з планом, розробленим штабом, центром виступу мав стати Ніжинський повіт. Наступ на Ніжин, крім більш як двох тисяч місцевих партизанів, мали підтримати народні месники з Полтавщини й загони на чолі з В. М. Примаковим і В. Н. Боженком з нейтральної зони.

Внаслідок конкретно-історичних обставин, що склалися, в Ніжинській операції не змогли взяти участі ні повстанці Полтавщини, ні загони з нейтральної зони. Наступ на місто розпочався в ніч з 8 на 9 серпня 1917 р. Повели його лише Ніжинський та Мринсько-Носівський партизанські загони під командуванням М. Г. Крапив'янського. Повстанці захопили значну частину Ніжина, проте через відсутність артилерії не змогли остаточно вибити ворога з міста. Невдовзі з Києва прибули два ешелони німецьких військ. Незважаючи на героїзм та самовідданість, партизани зазнали поразки.

Одержавши відомості про початок збройного виступу на Чернігівщині і не перевірявши готовності до нього в інших губерніях України, Центральний військово-революційний комітет (ЦВРК)* 5 серпня видав наказ про початок загального повстання на Україні. Однак уже 7 серпня він змушений був його скасувати і закликати маси до активнішої підготовки революційних сил для боротьби проти австро-німецьких окупантів та внутрішньої контрреволюції.

Аналіз серпневих виступів повстанців показав, що без створення частин регулярної армії й узгодження їхніх дій з широким партизанським рухом перемога над сильним ворогом неможлива. Постанову про формування боєздатних частин було прийнято на Пленумі ЦК КП(б)У, що відбувся 8—9 вересня 1918 р. в м. Орлі¹⁵. Керуючись нею, Центральний військово-революційний комітет 22 вересня видав наказ про формування у нейтральній зоні двох українських повстанських дивізій. Командиром 1-ї дивізії було призначено М. Г. Крапив'янського. До її складу входили полки: Богунський (командир М. О. Щорс), Таращанський (В. Н. Боженко), Новгород-Сіверський (Я. О. Кисіль), Червоного козацтва (В. М. Примаков)¹⁶.

Микола Григорович, як кадровий військовий, багато зробив для створення з дивізії боєздатного військового з'єднання, невтомно дбав про викоренення партизанщини, зміцнення революційної дисципліни, політичне і військово-навчання бійців. Після створення групи військ курського напрямку, командуючим якою було призначено В. О. Антонова-Овсієнка, Реввійськрада Українського фронту (РВР)* на початку грудня направила М. Г. Крапив'янського начальником штабу формування частин Червоної Армії харківського напрямку, а на початку січня — до полтавських підпільників для координації дій з радянськими частинами, що наступали на Харків. Незабаром завдяки спільним зусиллям Ю. М. Коцюбинського та М. Г. Крапив'янського розрізнені повстанські й партизанські загони Полтавщини були зведені в три великі з'єднання. Разом з частинами 2-ї Української дивізії вони взяли участь у відновленні Радянської влади в Полтаві та багатьох містах і селах губернії.

Микола Григорович з честью виконував відповідальні доручення партії. У лютому 1919 р. після очищення території Чернігівщини від петлю-

* ЦВРК — створений ЦК КП(б)У у липні 1918 р. згідно з рішенням I з'їзду КП(б)У для керівництва діяльністю місцевими ревкома і підготовки збройного повстання проти окупантів та гетьманщини у складі А. С. Бубнова, В. П. Затонського, Ю. М. Коцюбинського та кількох комуністів — спеціалістів військової справи.

¹⁵ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: У 2-х т.— К., 1976.— Т. 1.— С. 27—28.

¹⁶ Ауссем В. К истории повстанчества на Украине // Летопись революции.— 1926.— № 5.— С. 7—21.

* РВР групи військ курського напрямку (фактично Українського фронту) — створена 17 листопада 1918 р. за рішенням ЦК РКП(б) і Раднаркомом РСФРР для розробки воєнно-стратегічного плану по визволенню України та укомплектування названого фронту військами.

рівців його відкликали з фронту й направили на партійну роботу. Комунисти Ніжина обрали М. Г. Крапив'янського головою повітового комітету КП(б)У. Одночасно він виконував обов'язки повітового військового комісара (лютий — травень 1919 р.). Проте недовго довелося Миколі Григоровичу займатися мирними справами. В сусідньому Борзенському повіті з'явилася банда Ангела, який підняв куркульський заколот і тероризував місцеве населення. Заколот загрожував перекинутися на інші райони. М. Г. Крапив'янський створив загін добровольців, які, об'єднавшись з іншими, вибили бандитів із захоплених ними населених пунктів та розсіяли їх. У липні — серпні 1919 р. цей же загін брав участь у боротьбі проти банди Зеленого на Київщині. В одному з боїв Миколу Григоровича було поранено.

У вересні 1919 р. в зв'язку із наступом денікінців М. Г. Крапив'янський очолив 60-ту стрілецьку дивізію, яка обороняла підступи до Чернігова. Проте наспіх сформована й погано озброєна дивізія не змогла утримати своїх позицій. Лише через 1,5—2 місяці завдяки зусиллям Миколи Григоровича вона перетворилася у регулярну дисципліновану бойову частину, яка в листопаді взяла активну участь у визволенні Чернігова від білогвардійців. За цю блискуче проведену операцію М. Г. Крапив'янський був нагороджений орденом Червоного Прапора.

Під час наступу інтервенціоністських військ буржуазно-поміщицької Польщі (березень — травень 1920 р.) Микола Григорович — командир 47-ї стрілецької дивізії і водночас начальник тилу 12-ї армії, що разом із загонами внутрішньої охорони вела боротьбу проти бандитизму на території Київської, Чернігівської та Полтавської губерній. Після визволення Києва від польських загарбників М. Г. Крапив'янського призначено комендантом міста й командуючим Київського укріпленого району. Восени 1920 р. він на партійній роботі — секретар Ніжинського повітового комітету. В 1921 р. Миколу Григоровича призначено начальником ВЧК України і Криму та уповноваженим Радянського уряду по боротьбі з бандитизмом. У 1922 р. його перевели до управління бойової підготовки Червоної Армії Реввійськради України, потім він знову — на партійній і господарській роботі. В 1928 р. М. Г. Крапив'янський — старший інспектор прикордонних військ СРСР, інспектор Народного комісаріату внутрішніх справ. Після організації влітку 1935 р. походу молоді «Слідами Щорса» його було звинувачено у націоналізмі й відправлено на будівництво Рибінської електростанції. В травні 1938 р. його заарештували. Микола Григорович зазнав жорстоких знущань у сталінських катівнях, але не визнав себе винним. Після звільнення з тюрми в 1944 р. він пройшов пекельне коло страждань і поневірянь: його безперервно цькували, звільняли з посад лісника, завгоспа, сторожа, конюха тощо. Гірки й болісні поневіряння випали на долю цієї людини за останні 4 роки життя.

Помер М. Г. Крапив'янський 21 жовтня 1948 р. Незаплямоване ім'я поверне йому лише після смерті «батька всіх народів». Світла пам'ять про Миколу Григоровича — чесну, правдиву, кришталево чисту людину, невтомного борця за інтереси трудящих мас — вічно житиме у серцях радянських людей.

Свято шанують пам'ять про М. Г. Крапив'янського на Чернігівщині. В обласному центрі на Алеї Героїв серед пам'ятників борцям за Радянську владу встановлено і бронзове погруддя М. Г. Крапив'янського. Пам'ятники Миколі Григоровичу відкриті також у Ніжині та Червоних Партизанах.

Одержано 21.09.89.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Ю. П. Смирнов, Р. П. Платонов.
*На крутом переломе:
Очерк основных направлений
деятельности Компартии Белоруссии
по осуществлению перестройки.*
Мн.: Беларусь, 1989.— 271 с.

Вивчення досвіду і проблем діяльності КПРС по здійсненню перебудови вимагає особливої уваги. Монографія Ю. П. Смирнова і Р. П. Платонова є однією із таких спроб.

Правомірно, що в першій главі автори концентрують увагу на висвітленні розробки курсу партії на революційне оновлення радянського суспільства, показують значення в цьому квітневому (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС і XXVII з'їзду партії, сприйняття їх рішень трудящими Білорусії, перший позитивний досвід роботи різних ланок республіканської парторганізації по їх вивченню і втіленню в життя.

Позитивною особливістю книги є новий підхід до осмислення ролі КПРС в суспільстві. Авторі підкреслюють, що авангардна роль КПРС полягає в здатності партії будувати свою роботу відповідно до вимог життя, точно враховувати конкретну історичну обстановку, бачити нові завдання, усвідомлювати, що роль партії зростає в тому випадку, коли вся її діяльність (включаючи розробку політики, кадрову роботу, організаційне і ідеологічне забезпечення) відповідає новизні і масштабності завдань вдосконалення соціалістичного суспільства на основі прискорення соціально-економічного розвитку.

Говорячи про зміни в Статуті КПРС, спрямовані на забезпечення ефективного виконання партією своєї ролі як політичного авангарду суспільства, автори справедливо відзначають їх недостатність. В першу чергу це стосується питань демократизації внутріпартійного життя, втілення ленінських принципів партійного керівництва державними і громадськими організаціями, забезпечення його політичного характеру (с. 30).

Авторі роблять правильний висновок, що успіх перебудови багато в чому залежить від підвищення бойовитості парторганізацій, посилення їх впливу на всі сторони життя трудових колективів. У цьому зв'язку вбачається важливим зроблений авторами аналіз діяльності партійних комітетів Білорусії по керівництву первинними парторганізаціями. Висвітлюються такі форми, як робота аналітичних груп, співбесіди з секретарями парткомів і партбюро, обговорення роботи первинних парторганізацій на пленумах партійних комітетів, установлення контролю за виконанням їх рішень та ін.

У монографії показані зміни на краще в роботі по добору активу первинних парторганізацій, його навчанні. Авторі наголошують на виборах секретарів первинних і цехових парторганізацій, партгрупоргів на конкурсній основі. Проте тут варто було використати найновіші дані (не за 1987 р. (с. 48—49), а за 1988 р.), де принцип альтернативності при виборах проявився у більшій мірі. Водночас зауважимо, що цей процес як в цілому по КПРС, так і в республіканських парторганізаціях здійснюється повільно. І на це необхідно було вказати. На нараді в ЦК КПРС 18 липня 1989 р. відзначалось, що навіть у ході останніх звітів і виборів лише половина секретарів первинних парторганізацій були обрані на альтернативній основі¹.

Змістовно розкривається робота парторганізацій по підвищенню авангардної ролі комуністів, відповідальності парторганізацій за здійснення завдань перебудови. Цьому в певній мірі сприяло, як показують автори, проведення звітів виборних органів на пленумах партійних комітетів і зборах комуністів по керівництву перебудовою. І все ж бажано було б глибше розкрити шляхи подолання недоліків і упущень в роботі по підвищенню боєздатності первинних парторганізацій.

Значне місце в книзі відводиться висвітленню діяльності парторганізацій Білорусії по здійсненню кадрової політики КПРС. Заслужовує на увагу спроба авторів виділити те нове, що з'явилося в роботі парторганізацій: демократизація механізму формування складу кадрів, перебудова роботи з їх резервом, атестація кадрів тощо. При атестації кадрів автори рекомендують звертати увагу не лише на кінцеві, в основному виробничі результати, а й на вивчення і оцінку якості і результату праці, особистості працівника, його характеру, способів і прийомів ведення справи (с. 77).

Водночас, на наш погляд, в монографії дещо ідеалізована робота парторганізацій республіки по оновленню кадрової політики. Так, відзначається, що основним методом роботи партійних комітетів стають організація підготовки і перепідготовки працівників, їх виховання з врахуванням можливої рекомендації для висунування на керівні пости відповідно до демократичних процедур (с. 84). На це орієнтують рішення XIX партконференції². Проте аналіз по-

¹ Рад. Україна.— 1989.— 20 липня.

² Матеріали XIX Всесоюзної конференції Комуністичної партії Радянського Союзу, 28 червня—1 липня 1988 р.— К., 1988.— С. 125—126.

казує, що принцип альтернативності при виборах у партії прищеплюється дуже повільно. У ході останніх звітів і виборів лише 8,6 % секретарів райкомів і міськкомів і 1 % секретарів обкомів партії було обрано на альтернативній основі. Партію в цьому далеко обійшли Ради. На З'їзд Рад із альтернативних кандидатур обрано 74 % депутатів³.

Аналіз змісту першого розділу книги ставить під сумнів доцільність об'єднання питань підвищення боєздатності парторганізацій і здійснення кадрової політики КПРС (§ 4, 5) під загальною назвою «Курс на революційне оновлення радянського суспільства». Доцільніше, на нашу думку, було б присвятити спеціальний розділ питанням організаційно-партійної роботи Компартії Білорусії, куди ввійшли б й вищезазначені питання і ширше була б розкрита робота парторганізацій по розвитку всього внутріпартійного життя.

Цілком логічно, що центральне місце в книзі належить питанням діяльності парторганізацій республіки по виконанню програм соціально-економічних перетворень. Робиться одна із перших спроб розкрити діяльність Компартії Білорусії по переводу промисловості республіки на шлях інтенсифікації, по перебудові управління економікою, розвитком агропромислового комплексу республіки і реалізації Продовольчої програми, здійсненню соціальної політики КПРС.

Автори вірно показують, що переведенню промисловості на шлях інтенсифікації сприяє робота по впровадженню досягнень науково-технічного прогресу, підвищення якості продукції, посилення режиму економії та ін., глибоко розкривають роботу парторганізацій по вдосконаленню управління народним господарством республіки, по підготовці переходу підприємств на госпрозрахунок і самофінансування в промисловості і в агропромислового комплексу, по розв'язанню ряду соціальних проблем.

Водночас зауважимо, що варто було б чіткіше визначити новизну в партійній роботі по соціально-економічному розвитку республіки в умовах перебудови, глибше розкрити механізм партійного керівництва по переводу промисловості на шлях інтенсифікації, втілення в життя економічної реформи, розвитку агропромислового комплексу республіки, а не обмежуватися аналізом здійснення цих процесів (перевод промисловості на шлях інтенсифікації, втілення в життя економічної реформи, розвиток агропромислового комплексу). Особливо хибує цими недоліками § 3 «Розвиток агропромислового комплексу БРСР і реалізація Продовольчої програми». Його зміст відповідає заголовку, який не орієнтує на історико-партійний характер дослідження. В § 4, присвяченому діяльності Компартії Білорусії по здійсненню соціальної політики КПРС, поза увагою дослідників залишилися такі важливі проблеми, як питання класових і національних відносин.

Викликає сумнів доцільність включення в другу главу «Програми соціально-економічних перетворень — в життя» § 5, де розглядаються питання розширення і поглиблення демократії в діяльності державних і громадських організацій. Зміст цього параграфу виходить за рамки глави. Питання розвитку демократії в діяльності державних і громадських організацій відносяться до питань розвитку політичної системи радянського суспільства, а не соціально-економічного розвитку. Здається, що авторам не варто було обмежуватися цим одним параграфом, а з врахуванням рішень XXVII з'їзду КПРС, XIX партконференції виділити окрему главу, де б розкрити питання партійного керівництва державними і громадськими організаціями. Разом з тим відзначимо, що даний параграф написаний більше в плані громадянської історії, ніж в історико-партійному аспекті.

Окрема глава в монографії правомірно присвячена такому важливому напрямку діяльності партії, в тому числі Компартії Білорусії, як ідеологічна робота. Глибоким знанням суті досліджуваних проблем відзначається та її частина, де аналізується початок перебудови роботи парторганізацій по ідейно-політичному вихованню трудящих. Автори правильно акцентують увагу на тому, що в центр всієї партійно-політичної роботи КПРС поставила людину з її конкретними життєвими ситуаціями і проблемами (с. 202), розкривають новий підхід до оцінки ефективності ідейно-політичного виховання трудящих на основі діяльності парторганізацій по поглибленню демократизації життя трудових колективів. Ґрунтовно висвітлюється процес перебудови системи політичної і економічної освіти, залучення до виховання трудящих керівників всіх рангів, вдосконалення таких форм політичного виховання як єдині політдні, дні відкритого листа та ін. Заслугоує схвалення аналіз духовно-моральних проблем формування людини. Однак тут бажано було б показати дієвість всіх розглядуваних форм ідейно-виховної роботи. На нашу думку, не варто було включати в розділ, присвячений ідеологічній роботі, § 3 «Розвиток соціальної і трудової активності людей як вирішального фактора прискорення», який міг би бути предметом окремого дослідження. Та і зміст параграфа ширший його назви. Крім питань розвитку соціальної активності трудящих в ньому розглядаються питання соціальної політики, економічної і політичної реформи, перебудови структури партійного апарату та ін. Водночас з цим зауважимо, що при розгляді питань розвитку соціальної активності трудящих необхідно було посилити історико-партійний аспект дослідження.

В книзі допущені й інші недоліки. Хронологічний, а не проблемний виклад матеріалу призвів у деяких місцях до його смислового повторення. Відсутні висновки в більшості параграфів, а висновки, викладені в заключенні, інколи загальні і не завжди впливають із аналізу діяльності Компартії Білорусії. В заключенні в окремих місцях дещо перебільшуються результати роботи партії і її організацій. Автори,

³ Правда.— 1989.— 11 июля.

підкреслюючи, що досліджуваний період діяльності КПРС відзначається якісною своєрідністю, передбачено роблять висновки, що він наповнений великою теоретичною, політичною і організаторською роботою партії, всіх її організацій, активним пошуком нових рішень і підходів (с. 258). Це твердження невірне щодо всіх організацій КПРС. Аналіз свідчить (і це констатується в останніх партійних документах), що через відставання багатьох партійних комітетів і організацій від процесів, які відбуваються в суспільстві, партія опинилася під вогнем критики. З'явилася реальна загроза ослаблення авангардної ролі КПРС у перебудові⁴.

⁴ Рад. Україна.— 1989.— 20 лип.; 2 серп.

Робочий клас України в общероссийском революционно-освободительном движении: Сб. научных трудов.

Отв. ред.: акад. АН УССР
Ю. Ю. Кондуфор.

Київ: Наук. думка.— 1988.— 183 с.

Рецензований збірник присвячений важливій темі — історії робітничого класу України. Насамперед хотілося б відзначити його політичну й наукову актуальність. Складачам і редколегії збірника вдалося зібрати 19 статей з однієї загальної проблеми й до того ж зв'язаної з науково-дослідною діяльністю відомого радянського історика, заслуженого діяча науки Української РСР, доктора історичних наук, професора Ф. Є. Лося (1908—1980). Його пам'яті в зв'язку з 80-річчям з дня народження й присвячена рецензована праця. Вона заслуговує всілякої підтримки та продовження починання Інституту історії АН УРСР видавати наукові збірники з нагоди ювілейних дат з дня народження радянських учених, які пішли із життя (раніше вийшли у світ подібного типу видання на честь членів-кореспондентів АН УРСР І. О. Гуржія та М. Н. Петровського).

Рецензована праця відкривається біографічним нарисом (автор — В. Г. Сарбей), в якому йдеться про життєвий і творчий шлях Ф. Є. Лося. Простий сільський хлопець піднявся до вершин радянської історичної науки, став провідним спеціалістом у галузі історії робітничого класу України. Але його учні й послідовники — автори збірника — йдуть далі в науковій розробці цієї проблеми. Про це, зокрема, свідчить новий фактичний матеріал, почерпнутий ними з всесоюзних і республіканських архівів, періодичної преси, особливо більшовицької. У збірнику порушуються проблеми формування й становища пролетаріату України в різні періоди його розвитку, зростання політичної свідомості, культурного рівня й морального обличчя робітників, розглядаються різні форми робітничого руху. Слід відзначити, що за жанром статті

В книзі зустрічаються помилки редакційного характеру. Так, відзначається, що нова редакція Програми КПРС затверджена XVII з'їздом партії (замість XXVII з'їздом — с. 3), що здійснюється радикальна екологічна реформа (замість економічна — с. 251).

В цілomu монографія заслуговує на увагу з боку істориків, наукової громадськості. Автори зробили перші кроки в дослідженні діяльності Компартії Білорусії по виконанню завдань перебудови. В майбутньому ця проблема потребує дальшої ґрунтовної розробки.

П. А. РУДИК (Київ)

збірника неоднакові. Тут є хронікальні добірка й історіографічні нариси. В більшості з них досліджуються окремі питання історії робітничого класу. Однак розміщені вони трохи хаотично. На нашу думку, їх слід було б згрупувати за проблемно-хроніологічним характером, а історіографію і тим більше хроніку дати в кінці збірника.

У рецензованій праці виразно виділяються три групи статей. У першій з них мова йде про різні сторони духовного обличчя пролетарських мас, які боролися проти царизму й капіталізму, насамперед про робітників-передовиків, які визнали ідейне та організаційне керівництво більшовицької партії. Сюди можна віднести статті: «Зародження класової психології пролетаріату України» (О. М. Полухіна), «П. О. Мойсеєнко — революціонер, людина, мемуарист (історіографічні замітки)» (В. Г. Сарбей), «Обличчя пролетарського революціонера (на матеріалах історії Миколаївської більшовицької організації)» (І. С. Павлик), «В. І. Ленін про політичне виховання робітничого класу напередодні революції 1905—1907 рр.» (Н. А. Шип), «Ленінська «Правда» про культурні потреби пролетаріату» (В. І. Кізченко). Поряд з введенням до наукового обігу нового фактичного матеріалу кожна з них тією чи іншою мірою висвітлює і його теоретичне значення, а то й визначає напрями дальших досліджень.

До другої групи належать ті статті, в яких висвітлюються конкретні питання історії робітничого класу України від його зародження й до кінця першої російської революції. Як правило, в них порушуються мало або зовсім недосліджені питання, пов'язані з такими проблемами, як формування й розширення пролетаріату на залізничному транспорті та у сільськогосподарському машинобудуванні (статті Л. Г. Мельника і О. М. Машкіна); пролетаризація селянських мас під впливом аграрних міграцій та їх революціонізування під керівництвом робітничого класу і його партії (М. О. Якименко); викриття заходів царизму й капіталістів, що намагалися «бато-

гом і прямином» задушити робітничий рух на самому початку його зародження (З. В. Першина); діяльність робітничих організацій і проведення з'їздів гірничопромисловців півдня Росії (Ю. П. Лавров).

Даючи позитивну оцінку цим статтям, слід звернути увагу й на те, що в них, на нашу думку, недостатньо відображений той факт, що пролетаріат України формувався як інтернаціональна сила. А саме Ф. Є. Лось у своїх працях завжди підкреслював цю історичну особливість. За його підрахунками, що спираються на дані всеросійського перепису населення 1897 р., у Київській, Харківській, Херсонській, Катеринославській і Таврійській губерніях у всіх галузях промисловості були зайняті понад 185 тис. робітників — росіян і 204 261 — українців¹.

Третя група, до якої входить найбільше статей, безпосередньо присвячена висвітленню революційної боротьби робітничого класу України у рамках загальноросійського визвольного руху на його пролетарському етапі. Новий архівний, ретельно проаналізований і узагальнений матеріал по хроніці вуличних демонстрацій робітників у Росії (включаючи й Україну) влітку 1903 р. наводить Ю. І. Кир'янов. Його дані свідчать, що вже напередодні першої російської революції Україна займала одне з перших місць у Російській імперії по активності пролетарського руху.

Події революції 1905—1907 рр. висвітлюють 5 статей збірника, а саме: «Розвиток вищих форм класової боротьби пролетаріату в 1905 р.» (Т. І. Лазанська), «До історії виникнення Рад робітничих депутатів на Україні в 1905 р.» (П. М. Шморгуна), «Професійний рух робітників і буржуазія на Україні в період першої російської революції» (О. Ф. Овсієнко), «Робітничий рух на Волині в 1905 р.» (О. Г. Михайлюк), «Вплив першої російської революції на роз-

виток революційного руху в Східній Галичині (1905—1907 рр.)» (М. М. Кравець).

Слід відзначити, зокрема, статтю Т. І. Лазанської, в якій вперше аналізуються дані виданої в 1987 р. «Хроніки революційного робітничого руху на Україні, 1900—1917 рр.», одним із складачів якої була сама автор статті. Звертаємо увагу на цей факт, виходячи також з того, що багатий фактичний матеріал згаданого фундаментального видання ще не привернув належної уваги дослідників.

Заслугує схвалення стаття П. М. Шморгуна про Ради 1905 р. на Україні, в якій він, порівнюючи із своїми попередніми працями, рішуче виступає проти змішування депутатських чи делегатських зборів, що виникали на багатьох промислових підприємствах, з Радами робітничих депутатів, які виступали вищою формою організації пролетарських мас, і для яких характерним було обрання виборних постійних виконавчих органів, що діяли від імені обраних депутатів як революційна влада на території певного населеного пункту (міста, селища, району). П. М. Шморгуна робить висновок, що на Україні в 1905 р. було створено лише 8 Рад, а не 13—15, як він та інші дослідники (в тому числі Ф. Є. Лось і П. Л. Варгатюк), твердили у своїх працях раніше. Однак, нам здається, що це питання потребує дальшого поглибленого дослідження.

І, нарешті, з цієї групи статей збірника назвемо ще дві: «Споживча кооперація робітників України в період реакції (1907—1910 рр.)» (О. І. Прийменко) і «Робітничий рух у Києві у роки столітньої реакції (червень 1907—1910 рр.)» (М. В. Демченко). Розглядувані статті вводять до наукового обігу новий фактичний матеріал (переважно архівний), дають нове його бачення з точки зору концептуальних досягнень сучасної радянської науки.

У цілому збічник є певним вкладом у наукову розробку історії пролетаріату України.

Д. П. ПОЙДА (Дніпропетровськ)

Одержано 12.01.89.

¹ Лось Ф. Є. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и начале XX ст. — Киев, 1955. — С. 95.

А. Н. Катренко.

В боротьбі за пробудження народної революції:

(Із історії рев.-демокр. руху на Україні в 80-х — нач. 90-х років XIX в.).

К.: Вища шк. Изд-во при Киев. ун-те, 1988. — 136 с.

Проблеми класової боротьби на революційно-демократичному етапі визвольного руху на Україні є предметом вивчення багатьох поколінь радянських істориків. Однак науковий інтерес до складної й багатогранної теми боротьби революціонерів-різочинців

проти царизму не спадає і викликає появу все нових досліджень. Одним з останніх з них є рецензована монографія А. М. Катренка.

Вона присвячена маловідомим сторінкам героїчної і водночас трагічної історії революційно-демократичного руху на Україні в 80-х — початку 90-х років XIX ст. В радянській українській історіографії це практично перша спроба показати цілісну картину діяльності народовольського підпілля в цьому крупному регіоні країни.

Поява даної книги вельми своєчасна, тому що в умовах перебудови викладання вітчизняної історії дедалі більше вдається визнавати наявність «білих плям» у літопису

визвольного руху. Монографічне дослідження А. М. Катренка, написане на основі різних джерел, почерпнутих переважно з архівів Києва, Ленінграда, Москви, дає можливість більш зрямо уявити історію революційно-демократичного руху на Україні напередодні пролетарського етапу визвольної боротьби проти царизму. Автор спирається на численні конкретні факти, події, згадає напівзабуті імена учасників революційного підпілля.

Цілком обгрунтовано центральне місце в книзі відведено найчисленнішому та найактивнішому загонові загальноросійського революційного підпілля на Україні в той період — народовольської організації та її спадкоємцям.

На прикладі України А. М. Катренко докладно показав значну організаційну роботу «Народної волі» по створенню місцевих гуртків і груп на периферії. В монографії простежується процес виникнення з другої половини 1879 р. народовольських організацій у ряді міст України, наводяться дані про діяльність у цьому напрямі представників Виконавчого комітету «Народної волі»: А. І. Желябова — в Харкові, С. С. Златопольського — в Києві, В. М. Фігнер, М. М. Тригоні — в Одесі.

Висвітлюючи боротьбу народовольців після розгрому Виконавчого комітету в 1882 р., автор підкреслює, що Україна як і до того, представляла собою важливий регіон народовольського руху. Значну увагу він приділив діяльності в той період В. М. Фігнер, яка доклала великих зусиль для відродження організації народовольців.

Автор звернувся й до такого маловивченого питання як відновлення центру «Народної волі» після арешту В. М. Фігнер у лютому 1883 р. Він показав, як в 1884 р. намагався активізувати діяльність та об'єднати зусилля народовольців Г. О. Лопатін, як з тією ж метою в 1885 р. у Катеринославі відбувся з'їзд представників від народовольців південних міст, на якому був утворений новий керівний центр.

Особлива увага в рецензованій монографії приділяється висвітленню пропагандистської та організаторської діяльності народовольців серед робітників Києва, Харкова, Одеси, Херсона, Єлисаветграда, Катеринослава, ст. Люботин. Показані основні завдання нелегальної роботи народовольців, докладно розглянуті її різні форми.

У книзі чимало цікавого матеріалу про діяльність перших робітників-народовольців — П. Л. Антонова, В. Д. Горбунова, В. С. Панкратова, А. Л. Карпенка та ін.

Багатий фактичний матеріал дав змогу автору всебічно аргументувати висновок про досить значну роботу народовольців серед пролетарів на Україні. Водночас він відзначає менш активну діяльність «Народної волі» на селі. Об'єктом народовольської пропаганди, як підкреслює А. М. Катренко, більшою мірою ставали селяни, що тимчасово приходили до міста на заробітки.

Автор вказує на фактори, які прирекли на невдачу та поразку «Народну волю»: соціально-економічний і політичний розви-

ток країни, який зумовив певну розстановку класових сил, дії самодержавства та його каральних органів, відсутність широкого народного руху й утопічний характер корінних положень народовольської програми.

Значне місце в монографії А. М. Катренка займає питання про формування на Україні підпільної організації «Чорний переділ». Аналізуючи діяльність її груп у цьому регіоні країни, автор розглядає роботу київського гуртка М. Р. Попова, окремих прибічників «Чорного переділу», що об'єдналися в Одесі навколо Я. В. Стефановича, а потім С. Д. Майєра, досліджує діяльність народницького «Південно-російського робітничого союзу».

Автор звертає увагу на форми і методи діяльності, ідейні погляди народницького гуртка Ю. О. Буїна, який діяв у Харкові в 1883 р. — на початку 1884 р., а також харківської групи С. П. Балабухи та ін. Наведений у книзі різний фактичний матеріал підтверджує правильність авторської тези про те, що «хоч теоретично чорнопредільці головним об'єктом своєї діяльності вважали селянство, практично вона сконцентрувалась серед робітників» (с. 97).

На сторінках рецензованої монографії йдеться і про значний інтерес основоположників наукового комунізму К. Маркса і Ф. Енгельса до представників революційно-народницького руху Росії та навпаки. При цьому автор вводить до наукового обігу ряд нових даних про вивчення народниками деяких творів марксизму. Він підкреслює, що представники революційно-демократичної молоді сприймали лише окремі положення марксистської теорії, а не всю сукупність її корінних принципів. Визначальну роль у поширенні ідей наукового соціалізму А. М. Катренко відводить марксистським гурткам 80-х — початку 90-х років. Вони, зазначає автор, «вчинили гідну протидію спробам ліберальних народників підкорити собі визвольний рух у країні» (с. 117).

На жаль, обмежений обсяг монографії не дав А. М. Катренку змогу докладніше проаналізувати історіографію проблеми та джерельну базу дослідження. Бажано було б, щоб на сторінках книги знайшли належне відображення такі сюжети, як діяльність народників серед учнівської молоді, військових. Це сприяло б повнішому розкриттю лєнінської тези про те, що народовольці «...постаралися залучити до своєї організації всіх невдоволених і спрямувати цю організацію на рішучу боротьбу з самодержавством»¹.

У монографії мають місце деякі неточності. Так, автор стверджує, що «при активній участі В. М. Фігнер на квартирі В. Г. Георгієвського та Е. С. Світлич була встановлена загальнопартійна друкарня...» (с. 22). Йдеться про першу народовольську друкарню на Україні, створеної в Одесі наприкінці 1881 р. — на початку 1882 р. для випуску летючих листків для робітників. С. М. Халтурін, який прибув у той час до

¹ Ленін В. І. Що робити // Повне зібр. творів. — Т. 6. — С. 127.

цього міста і прагнув створити там робітничу організацію на зразок «Північного союзу російських робітників»², підтримував тісні стосунки з керівником друкарні В. Г. Георгієвським³. Джерела, які проливають світло на історію виникнення цієї друкарні, дають можливість зробити висновок про те, що це була не загальнопартійна друкарська техніка, а одеських народольців⁴. Загальнопартійна підпільна друкарня «Народної волі» була створена в Одесі під керівництвом В. М. Фігнер у

² Полевой Ю. З. Степан Халтурин.— М., 1979.— С. 90.

³ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 7-е діл-во, 1883 р., спр. 37, т. 3. арк. 207.

⁴ Там же, спр. 37, т. 3.

Рапов О. М.

Русская церковь в IX — первой трети

XII в.:

Принятие христианства.

М.: Высш. шк., 1988.— 416 с.

Останнім часом помітно посилюється інтерес учених-суспільствознавців до питань історії запровадження християнства на Русі, становлення і розвитку давньоруської церковної організації. В радянській історіографії з'явилось чимало праць з цієї проблематики¹. Помітне місце серед них займає книга московського дослідника О. М. Рапова, присвячена історії християнізації Київської Русі IX—першої третини XII ст.

На основі комплексного використання історичних джерел, спираючись на здобутки вітчизняної й зарубіжної історіографії, вчений поставив собі за мету відтворити обставини, переглянути хронологію і визначити основні етапи хрещення населення Київської держави. В праці розглядаються також питання соціально-економічного розвитку ранньосередньовічної Русі, характеризуються язичницькі вірування східних слов'ян напередодні об'єднання їх в єдину Давньоруську державу, висвітлюються причини запровадження християнської конфесії та її вплив на розвиток тогочасного феодального суспільства.

На наш погляд, автору вдалося в багатьох випадках дати відповідь на ці й

¹ Гордиенко Н. С. «Крещение Руси»: факты против легенд и мифов. Полемиические заметки.— Л., 1984.— 287 с.; Введение христианства на Русь.— М., 1987.— 302 с.; Запровадження християнства на Русі: Історичні нариси.— К., 1988.— 253 с.; Брайчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі.— К., 1988.— 260 с.; Кузьмин А. Падение Перуна (становление христианства на Руси).— М., 1988.— 239 с.; Принятие христианства народами Центральной и Юго-Восточной Европы и крещение Руси.— М., 1988.— 272 с.; Русское православие: вехи истории.— М., 1989.— 719 с.

грудні 1882 р. Крім того, автором допущена неточність щодо дати вбивства народольцями інспектора секретної поліції Г. П. Судейкіна, якого було знешкоджено не 1, а 16 грудня 1883 р.⁵

Зазначені недоліки не впливають на загальну позитивну оцінку рецензованої книги. Монографічне дослідження А. М. Катренка написане на належному професійному рівні, має наукову новизну і, безсумнівно, вносить певний вклад у розробку складних проблем історії революційно-демократичного руху на Україні.

С. І. СВІТЛЕНКО (Дніпропетровськ)

⁵ Троицкий Н. А. Дегаевщина // Вопр. истории.— 1976.— № 3.— С. 132—133.

інші питання, поставлені ним у книзі. Зокрема, він переконливо доводить, що перше масове хрещення русів сталося в 866 р., а друге — між 874—877 рр. Щоправда, при цьому важко погодитися з дослідником у тому, що причини цього полягали в невдахах для русів результатах походу на Константинополь і у збігу інших «нещасливих» обставин (с. 86). На нашу думку, Аскольдове хрещення було зваженою та заздалегідь продуманою політичною акцією, що зумовлювалася насамперед дипломатичними міркуваннями. Цією акцією правителі молоді Давньоруської держави прагнули добитися піднесення її зовнішньополітичного становища й міжнародного визнання. Необхідно враховувати і той факт, що слов'яни раннього середньовіччя не відзначалися постійністю у своїх конфесійних прихильностях. Часто після хрещення вони знову поверталися в язичництво, а згодом ще раз — у християнство.

В книзі детально розглядається й досі дискусійне питання про роль слов'янських просвітителів Костянтина та Мефодія у хрещенні Русі. Джерелознавчий аналіз наявних матеріалів дав змогу О. М. Рапову зробити аргументований висновок, згідно з яким перебування в Київській державі цих просвітителів та поширення там християнства їхніми місіонерами не підтверджується. У рецензованій праці переконливо спростовуються твердження деяких дореволюційних учених і сучасних богословів, які вважали першими проповідниками нової релігії серед східних слов'ян апостолів Андрія, Павла й Андроніка. О. М. Рапов заперечує також активну роль варягів у поширенні християнства на Русі.

Простежуючи становиче християнської конфесії в Київській державі кінця IX — початку X ст., автор доводить, що позиції останньої тоді не були міцними. Однак з нею змушені були рахуватись язичницькі правителі Русі. У Києві, який розміщувався на перехресті важливих міжнародних шляхів, християнська община в той період почала дедалі більше набувати авторитету. Особливо ж зміцнюється становище християн у Давньоруській державі за часів

правління княгині Ольги (943—969 рр.). Вона, на думку О. М. Рапова, хрестилася 944 р. в Константинополі при дворі візантійського імператора Романа I Лакапіна. Однак спроба Ольги християнізувати країну викликала незадоволення серед місцевої панівної верхівки, яка ще зберігала прихильність до язичницьких вірувань. Автор рецензованої праці підтримує думку про те, що близько 964 р. у Києві було вчинено заколот, внаслідок якого до влади прийшов син Ольги — Святослав, який розпочав гоніння на християн.

Коли після його загибелі (972 р.) верховна влада в державі перейшла до рук Ярополка Святославича, ревнителі християнської віри, вважає О. М. Рапов, відчували певне полегшення. Проте прохристиянська та провізантійська політика Ярополка була не до вподоби його дружинному оточенню. На думку вченого, саме ця обставина й стала причиною зради його воевод і поразки Ярополка у міжусобній боротьбі з іншим претендентом на київський стіл — братом останнього Володимиром Святославичем. Зауважимо, що автор рецензованої праці надто прямолінійно та одноозначно пов'язує перемогу Володимира з його симпатіями до язичества.

Значна увага приділяється в книзі висвітленню питання про обставини й дату офіційного хрещення князя Володимира і киян. Детально розглянувши мотиви «визбору» давньоруським урядом християнства як державної релігії країни, О. М. Рапов доходить принципово важливої висновку, згідно з яким захоплення військом Володимира Святославича візантійського міста Корсунь та навернення князівської дружини до християнства сталося не у 988 р., як це вважалося раніше, а влітку 990 р. Хрещення киян датується вченим 1 серпня того ж року. Відповідно переглядається й дата хрещення населення Новгородської землі, що відбулася відразу після навернення в християнство киян.

Певний інтерес становить і реконструйований дослідником хід християнізації Північно-Східної Русі — важливого у стратегічному та економічному відношенні регіону Давньоруської держави. Автор розглядає основні етапи цього процесу, притаманні йому закономірності й особливості. Внаслідок значної віддаленості цієї області від Києва, слабкості там князівської влади і феодалізації господарства християнізація у цьому регіоні відбувалася повільніше, ніж в інших областях Давньоруської держави. Про успіхи державної влади в справі навернення населення північно-східних земель у християнство можна говорити, на думку О. М. Рапова, тільки з кінця XI ст. Значно раніше відбулося хрещення населення західних областей Русі. Як показали дослідження вченого, навернення в нову релігію волинян, хорватів, дреговичів та древлян сталося наприкінці X — на початку XI ст. Позиції церкви тут були значно міцнішими, ніж на землях Північно-Східної Русі, оскільки християнство набувало поширення ще задовго до його проголошення державною релігією Русі. До того ж тут велося жваве церковне будівництво, закла-

далися адміністративні осередки давньоруської конфесійної організації. Однак, як і всюди, у цій частині Давньоруської держави також нерідко спалахували народні повстання, викликані незадоволенням народу насильницькою християнізацією й посиленням феодальних порядків, на сторони яких стояла церква.

Таким чином, автору рецензованої праці вдалося відтворити загальну картину поширення християнського віровчення, виявити основні етапи та показати особливості його утвердження в різних областях Київської Русі. Вчений простежив також вплив християнства на дальший розвиток давньоруського суспільства. Книга насичена цікавими спостереженнями і роздумами О. М. Рапова, що спонукають до дальших досліджень у цій галузі вітчизняної історії.

Відзначаючи позитивні якості рецензованої книги, слід вказати й на окремі її недоліки. Так, не всі положення праці викликають схвалення, оскільки недосить обґрунтовані та зважені. Надто категоричним є твердження автора про те, що християнство на Русі з'являється не раніше першої половини IX ст. (с. 76). Археологи ж фіксують християнський поховальний обряд у слов'ян принаймні з середини I тис. Дискусійною лишається також висунута О. М. Раповим гіпотеза, згідно з якою влаштування Володимиром язичницького капища в Києві трактується як намагання князя продемонструвати киянам свою прихильність до традиційних вірувань слов'ян. Непереконливою виглядає й теза про те, що цей захід не був пов'язаний з процесами об'єднання східнослов'янських земель у складі відносно єдиної Давньоруської держави (с. 210).

Як показав автор, процес християнізації Київської Русі був довготривалим і відбувався в кілька етапів. Тому варто було б глибше розкрити причини прийняття християнства на тому чи іншому хронологічному відрізку часу, що передував офіційному хрещенню країни наприкінці X ст. Мабуть, доцільно було б виділити в окремий розділ питання формування церковної організації у Київській Русі та детальніше розглянути обставини виникнення митрополічної кафедри й перших єпископів. У цьому зв'язку викликають сумніви щодо темпів церковного будівництва за правління Ольги. Зокрема, маловірогідним здається, що вже тоді було споруджено (хоч і дерев'яний) Софійський собор у Києві. Викликає заперечення й твердження О. М. Рапова про те, що влаштована наприкінці X ст. в Білгороді поблизу Києва єпископія була церковно-адміністративним центром Древланської землі. На нашу думку, церковна організація, яка формувалася, підтримувала племінний поділ, сприяючи зміцненню єдиної державної території Русі.

Висловлені нами зауваження та побажання носять локальний характер. Вони не впливають на позитивну оцінку рецензованої книги. Наші роздуми над цією працею якраз і зумовлені актуальністю піднятих у ній проблем.

В. М. РИЧКА (Київ)

Одержано 20.05.89.

Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 1989 р.

Курсом оновлення соціалізму

XIX Всесоюзна конференція КПРС і вдосконалення міжнаціональних відносин (Міркування учасників «круглого столу» напередодні Пленуму ЦК партії)	5
---	---

СТАТТІ

До 119-річчя з дня народження В. І. Леніна

Горбань Ю. А. Ленінська концепція соціалізму і революційна перебудова суспільства	4
Гошуляк І. Л. До питання про роль В. І. Леніна у зміцненні Компартії України (1918—1920 рр.)	4
Орлов В. М. Ленінська концепція Комуністичної партії	4

Курсом оновлення соціалізму

Грущенко І. П. Вироблення сучасного економічного мислення в керівних кадрах	1
XIX Всесоюзна конференція КПРС і проблеми вдосконалення міжнаціональних відносин (Міркування учасників «круглого столу» напередодні Пленуму ЦК партії (закінчення))	6
Зайцев Ю. Д. (Львів). Атестація робочих місць — засіб підвищення ефективності виробництва	2
Купратий В. І. (Хмельницький). Використання партійними організаціями історичних і культурних пам'яток у вихованні населення	9
Курас І. Ф. Перебудова та актуальні проблеми вивчення історичного досвіду Компартії України	7
Лукін С. Ф. (Москва). Деякі питання перебудови партійної роботи: досвід, проблеми	10
Панченко П. П. Становище українського села (60—80-ті рр.)	8
Сиволоб Ю. В. Робітничу ініціативу — перебудові	6
Шевченко В. С. На принципах соціалістичного народовладдя	3
Якунін В. К. (Дніпропетровськ). Формування культу особи Сталіна та історико-партійна наука	1

Матеріали до «Нарисів історії Компартії України»

Книга І. Більшовики України у боротьбі проти самодержавства і капіталізму	
Варгатюк П. Л. Розділ І. Початок робітничого руху і розповсюдження марксизму на Україні, боротьба за створення марксистської партії в Росії та виникнення більшовизму (1883—1903 рр.)	9, 10

До 50-річчя возз'єднання Західної України з УРСР

Рудич Ф. М. Історія КПЗУ: нове бачення проблем наукових досліджень	6
--	---

50-річчя возз'єднання Західної України з УРСР

Гарань О. В. Проблеми формування національних кадрів у західних областях УРСР у другій половині 40-х — 50-х років	10
Карпенко О. Ю. (Івано-Франківськ), Курило В. М. Посилення революційних процесів на західноукраїнських землях у 1917—1920 рр.	10
Панчук М. І. Зміненна подія в історії українського народу	10

70-річчя ЛКСМУ

Цибух В. І. Перебудова і проблеми молоді	6
--	---

До 175-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка

Сарбей В. Г. Т. Г. Шевченко і О. М. Лазаревський	3
Сергієнко Г. Я. Тарас Григорович Шевченко — революційний демократ, мислитель, борець	3

Методологія та методика історичних досліджень

Санцевич А. В. Предмет та об'єкти дослідження історіографії	5
Солдатенко В. Ф. До питання періодизації історії Компартії України	8

* * *

Білоусов М. М. Початок другої світової війни: деякі уроки і сучасність	9
Гусєв В. І. Парламентська тактика більшовиків	7
Кожукало І. П. Вплив культу особи Сталіна на ідеологічні процеси на Україні в 40-і — на початку 50-х років	2
Кондуфор Ю. Ю. Великий Жовтень і доля інтелігенції	12
Мельниченко В. Ю. Х. Г. Раковський і державні відносини Радянської України з Радянською Росією (1919—1920 рр.)	3
Мельниченко В. Ю. (Москва). XII з'їзд РКП(б): Раковський проти Сталіна	12
Мерцалов А. М. (Москва). Сталін, сталінізм і Велика Вітчизняна війна (Роздуми історика)	5, 6
Перковський А. Л., Пирожков С. І. Демографічні втрати Української РСР у 30-ті роки	8
Рибалка І. К. (Харків). Сталінщина й розселення країни	10, 11
Хорьков А. Г. (Москва). Становище на південно-західній ділянці радянсько-німецького кордону напередодні фашистської агресії	12
Якушевський А. С. (Москва). Радянсько-німецький договір 1939 р.	8, 9

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

П. Кеннеді Грімстед (США). Руська метрика: книги польської коронної канцелярії для українських земель (1569—1673 рр.)	5
Колесник М. П. (Чернівці). Історичне товариство Нестора-літописця: основні етапи й напрями діяльності (1872—1931 рр.)	9
Стрельський Г. В. Мемуари перших комсомольців як історичне джерело	12
Тараник В. П. Мемуарна література як джерело вивчення діяльності В. І. Леніна в перші дні Радянської влади	4
Тицький С. І. Ідеологічна діяльність партійних організацій України у відбудовний період (1921—1925 рр.)	1
Франчук В. Ю. Джерела оповіді про похід князя Ігоря на половців в «Истории Российской» В. М. Татищева	2

ІНТЕРВ'Ю

Медведев Р. О. (Москва). Як я працюю	9
Питання взаємозв'язку художніх історичних творів з науковою літературою	7
Стан і перспективи розвитку археографії на Україні	8

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії Великої Жовтневої соціалістичної революції

Раковський М. Ю. (Одеса), Трубочанінов С. В. (Одеса). Табір контр-революції на Півдні України в період інтервенції Антанти	11
Реєнт О. П. Крах кірстовщини	11

Маловідомі сторінки історії

Ватуля Ю. О. (Херсон). До питання про діяльність польських комісаріатів на Україні в роки громадянської війни	6
Греченко В. А. (Харків), Колесник В. Ф. Деякі питання внутріпартійної боротьби в 1928—1929 рр.	8
Забарко Б. М. Перший міжнародний антифашистський конгрес	11
Іванеско М. І. (Чернівці). Партія «Визволення» та її місце в історії Буковини	2
Канцелярук Б. І. Перше зібрання творів В. І. Леніна українською мовою	5
Ленченко В. О. С. І. Мишецький — автор «Історії козаків запорізьких»	11
Лозицький В. С. Політика українізації в 20—30-х роках: історія, проблеми, уроки	3
Мовчан О. М. Іноземна допомога голодуючим України в 1921—1923 рр.	10
Солдатенко В. Ф. До оцінки організацій «українських більшовиків»	6, 7

З історії дружби народів та інтернаціональних зв'язків

- Антонюк С. М., Васильєва Л. Д. Деякі аспекти радянсько-польського співробітництва на сучасному етапі 1
Ковальська Л. П. Про спільну діяльність профспілок України і РСФРР у період боротьби проти австро-німецьких окупантів та гетьманщини 1

З історії Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу

- Іванков О. В. Участь чекістів в антифашистській боротьбі (1941—1944 рр.) 5
Круглов О. П. (Харків). Знищення фашистами іноземних громадян на окупованій території України (1941—1944 рр.) 5

До 45-річчя визволення України від німецько-фашистських загарбників

- Бомбандьорова О. А. Відновлення мережі закладів трудових резервів на території Української РСР (1943—1945 рр.) 10
Король В. Ю. Співробітництво вчених братніх республік СРСР у радянському тилу 10

100-річчя проголошення 1 Травня щорічним святом солідарності міжнародного пролетаріату

- Горькіна В. С. (Сімферополь). Першотравневі свята на Україні (1895—1904 рр.) 7

75-річчя початку першої світової війни

- Комаренко О. Ю. Ставлення пролетаріату України до першої світової війни 8

З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

- Герасименко Н. О. Народна метрологія Лівобережної України XVIII ст. 2

З історії церкви та атеїзму на Україні

- Гамрецький Ю. М. Православна церква на Україні на зламі епох (1917—1918 рр.) 11

Питання вітчизняної історії в зарубіжній історіографії

- Гарань О. В. Відбудова промисловості УРСР у другій половині 40-х років у висвітленні зарубіжною історіографією 4
Горак В. С. Критика буржуазних трактувань ролі трудячого селянства України у боротьбі за перемогу Жовтневої революції та захист її завоювань (1917—1920 рр.) 3

* * *

- Балабанов К. В. (Донецьк). Зміцнення співробітництва ЛКСМУ з демократичними молодіжними організаціями зарубіжних країн у боротьбі за мир у 80-ті роки 9
Бойко Я. В. (Черкаси). Аграрна колонізація Південної України (60—80 рр. XX ст.) 10
Борисенко В. П. Зародження передпролетаріату на Лівобережній Україні в другій половині XVII ст. 12
Головко О. Б. Проблеми взаємовідносин Київської Русі з Візантією у IX—першій половині XI ст. 1
Гошуляк І. Л. II з'їзд КП(б)У 2
Гошуляк І. Л. 70-річчя III з'їзду КП(б)У 3
Добродомов І. Г. (Москва), Кучкін В. А. (Москва). Про дату битви новгород-сіверського князя Ігоря Святославича з половцями в 1185 р. 12
Карпенко О. Ю. (Івано-Франківськ). До питання про утворення КПЗУ 2
Король І. Ф. (Ужгород). Солідарність комуністів Країни Рад та Угорщини в революційній боротьбі (1918—1919 рр.) 3
Мельник Л. Г. Міста України: економічний стан та соціальна структура (40-і рр. XIX ст.) 12
Морозов А. Г. (Черкаси). Діяльність спеціалізованої сільськогосподарської кооперації на Україні (1923—1928 рр.) 8
Олійник М. М. (Харків). Діяльність партійних організацій по поліпшенню роботи держaparату у відбудовний період (1921—1925 рр.) 9
Панашенко В. В. Кримське ханство у XV—XVIII ст. 1
Ричка В. М. Духовенство в класово-становій структурі давньоруського суспільства 6
Савчук Б. П. (Ровно). Роль громадських організацій у морально-політичному вихованні майбутніх воїнів (80-ті роки) 2

Тичина А. К. (<i>Ізмаїл</i>). До становлення соціально-політичного механізму управління виробництвом (1920—1925 рр.)	7
Ткач Д. І. (<i>Москва</i>). Проблеми та перспективи радянсько-угорського партійного і державного співробітництва у світлі вимог нового мислення	4
Тополєнко В. К. (<i>Донецьк</i>). Діяльність Компартії України по розвитку взаємозв'язків між УРСР і НДР (1960—1975 рр.)	4
Яковинин В. М. (<i>Івано-Франківськ</i>). Здійснення середнього всеобучу і виховання учнівської молоді на селі (На матеріалах роботи парторганізацій західних областей України (1966—1970 рр.))	10

ЗАМІТКИ

Борці за щастя народу

Гуменюк С. К. (<i>Хмельницький</i>). Робітник-революціонер В. Войтович	12
Петров В. П. (<i>Сімферополь</i>), Шамко В. І. (<i>Одеса</i>). Іван Олексійович Акулов	2

* * *

Андрухів І. О. (<i>Івано-Франківськ</i>). Перебування М. І. Ульянової на Прикарпатті	4
Дичек Н. П. З історії педагогічної освіти на Україні у 20-ті роки	9
Осадча І. Л. (<i>Ворошиловград</i>). Нові дані про публікацію праць В. І. Леніна у більшовицькій пресі України (1918—1920 рр.)	4

Трибуна молодого автора

Гаврилюк Л. О. Науково-дослідні інститути Наркомату важкої промисловості на Україні (1928—1937 рр.)	10
Камінчук М. С. Участь інтелігенції УРСР у роботі міжнародних науково-технічних організацій (1976—1985 рр.)	11
Ковпак Л. В. Соціальні питання в діяльності Рад народних депутатів УРСР (80-ті роки)	2
Копилов С. А. (<i>Кам'янець-Подільський</i>). Робітнича молодіжна спілка Болгарії у боротьбі проти «лівої» опозиції (1944—1947 рр.)	3
Кравченко П. М. (<i>Вінниця</i>). З досвіду партійного керівництва інтернаціоналістським вихованням трудівників новобудов України (1928—1937 рр.)	3
Криворог М. В. (<i>Севастополь</i>). Діяльність партійних організацій суднобудівних заводів Миколаєва в роки Великої Вітчизняної війни	12
Майстренко О. М. (<i>свт Макарів Київської обл.</i>). Про досвід діяльності місцевих органів державної влади УРСР у 70-ті роки	1
Матях В. М. Українська радянська бібліографія джерел з історії України доби феодалізму (1946—1986 рр.)	1
Назарова С. М. (<i>Херсон</i>). Деякі кількісні та якісні зміни у складі робітників радгоспів УРСР у 1966—1975 рр.	2
Нестуля Л. А. (<i>Полтава</i>). Деякі питання боротьби за зміцнення трудової дисципліни (1981—1985 рр.)	12
Русіна О. В. З історії входження Чернігово-Сіверщини до складу Росії	3

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Гайдуков Л. Ф. Тема 10. XXVII з'їзд КПРС — з'їзд стратегічних рішень. Курс на прискорення соціально-економічного розвитку країни, зміцнення миру на землі. Прийняття нової редакції Програми КПРС	3
Гриценко А. П. Корінні проблеми історії Великого Жовтня і боротьби проти інтервентів та внутрішньої контрреволюції на Україні в роки громадянської війни (1917—1920 рр.)	7
Калакура Я. С., Матвійчук М. М. Тема 8. Діяльність Комуністичної партії по відбудові народного господарства і дальшому розвитку соціалістичного суспільства. Утворення і зміцнення світової системи соціалізму (1945—1961 рр.)	1
Калакура Я. С. Основні підсумки та уроки історичного шляху і досвіду КПРС (Заклучна лекція)	6
Клапчук С. М., Білан В. Т. Тема 9. Діяльність КПРС у 60-х — на початку 80-х років. Наростання застійних явищ у соціально-економічному розвитку країни	2
Кульчицький С. В. Ленінська нова економічна політика та її здійснення в УРСР	8
Кульчицький С. В. Значення для долі українського народу утворення багатонаціональної держави — СРСР	9
Кульчицький С. В. Особливості індустріалізації народного господарства УРСР	10
Кульчицький С. В. Суцільна колективізація на Україні	11
Курносів Ю. О. Суспільно-політичне життя на Україні в 20—30-х роках	12

Лисенко М. М. Вивчення на уроках історії боротьби за владу Рад на Україні	1
Стовбун Р. І. (Полтава). Про вдосконалення методики вивчення і використання творів В. І. Леніна в курсі історії СРСР періоду імперіалізму на істафаках педінститутів	6

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

Варгатюк П. Л. Перший голова Президії ЦВК Рад України Ю. Г. Медведєв: сторінки біографії	5
Варгатюк П. Л. Героїчне і трагічне в долі Є. Б. Бош	8
Горлов В. М. Я. Б. Гамарник на Україні	6
Замковий В. П. Сторінки біографії Андрія Хвилі	3
Кожукало І. П. Л. Г. Мельников: нарис політичної діяльності	9
Котляр М. Ф. Чи Святополк убив Бориса і Гліба?	12
Селецький А. В. С. В. Косіор як історик КП(б)У (До 100-річчя з дня народження)	12
Солдатенко В. Ф. Г. Л. Пятаков: епізоди життя і діяльності на Україні	4
Хміль І. С. Політична діяльність В. К. Винниченка	7
Шаповал Ю. І. М. С. Хрущов. Нарис політичної діяльності	1

ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ МИНУЛОГО

Котляр М. Ф. Іларіон, Никон, Нестор	3
Сарбей В. Г. До питання про наукову спадщину академіка М. С. Грушевського	10
Таран Л. В. І. В. Лучицький — дослідник історії французької буржуазної революції (До 200-річчя революції)	7

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Матеріали до біографій визначних діячів Жовтневої революції та громадянської війни на Україні

В. Х. Ауссем	1
М. С. Богуславський	2
Є. Б. Бош	3
А. С. Бубнов	4
М. К. Владимиров	6
П. Ю. Дибенко	9
Я. Н. Дробніс	10

Голод на Україні (1931—1933 рр.)	7, 8, 9, 11, 12
Київський літопис першої чверті XVII ст.	2, 5
О. І. Левицький — президент Української Академії наук	5

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

Волковинський В. М. Нестор Махно: звивисті стежки політичного авантюриста	7, 9, 10, 11
Широков А. І., Найман О. Я. З історії народного руху за тверезість	3

ЛЮДИ, ФАКТИ, ПОДІЇ В СПОГАДАХ РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ

Затонський В. П. До питання про організацію Тимчасового Робітничо-Селянського Уряду України (листопад 1918 р.)	5
Раковський Х. Г. Ілліч і Україна	4
Яковлев Я. А. Володимир Ілліч в українській революції	4

СТАТТІ І ВИСТУПИ ПАРТІЙНИХ
І ДЕРЖАВНИХ ДІЯЧІВ УСРР 20—30-х РОКІВ

Скрипник М. О. Перебудовними шляхами (Проблема культурного будівництва національностей України)	8, 11, 12
---	-----------

СПОГАДИ

Орел В. П. У важкі 30-ті	2
Тронько П. Т. Тітко Черноколев	5

ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ

Андрухів І. О. (Івано-Франківськ). Невідома сторінка революційної боротьби	11
Ефімов П. Ю. (Одеса). Про формування в Одесі батальйону ім. Леніна в 1918 р.	1
Маркітан Л. П. Н. К. Крупська в Харкові	8
Мітельман Е. І. Сербські емігранти Штеричі в Росії	4
Подов В. І. (Лисичанськ). До історії відкриття кам'яного вугілля в Донбасі	7
Черненко А. М. (Дніпропетровськ), Шляхов А. Б. (Дніпропетровськ). П. М. Матюшенко (Життя й революційна діяльність в еміграції у 1905—1907 рр.)	10

ОБГОВОРЮЄМО, ДИСКУТУЄМО

Варшавчик М. Я., Шевченко В. Ф. Методологічні питання періодизації історії партії	10
Меженін М. М. (Ворошиловград). Про нові підходи до періодизації історії Компартії України	11

НАШ КАЛЕНДАР

Боечко В. Д., Павловський О. Д. Інтернаціональне єднання трудящих України і Молдавії в ході Хотинського повстання (До 70-річчя повстання)	1
Гломозда К. Ю. Російська армія часів Полтавської битви (До 280-річчя битви)	7
Зінченко Ю. І. 90-річчя з дня народження С. В. Руднева	2
Кічий І. В. (Луцьк). 70-річчя І кінної армії	11
Ковтанюк Н. Г. 90-річчя Державного історичного музею Української РСР	8
Комська А. М. Державній історичній бібліотеці — 50 років	8
Панченко П. П., Григоренко О. П. (Кам'янець-Подільський). 70-річчя першого комуністичного суботника	4
Пивовар С. Ф. 70-річчя ленінського декрету «Про винаходи»	6
Смолій В. А. 200-річчя повстання селян у с. Турбаях	6
Фрис В. Я. (Львів). 425-річчя видрукування першої російської книги	3
Хміль І. В. 100-річчя з дня народження П. Ю. Дибенка	2
Хміль І. В. Микола Григорович Крапив'янський (До 100-річчя з дня народження)	12

З ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Костомаров М. І. Мазепа	1, 2, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 11
-----------------------------------	----------------------------

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Аппатов С. І. (Одеса). Г. Н. Цветков. СССР и США: отношения, влияющие на судьбу мира	5
Байраківський А. І. Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941—1945	3
Бачинський П. П. Життя, віддане народу	1
Білоцерківський В. Я. (Харків). Г. С. Брега, Н. Н. Варварцев, Н. В. Комаренко, Ю. А. Курносков, Л. И. Ткачева, В. Н. Шейко. Интеллигенция Советской Украины: некоторые вопросы историографии и методология исследования	6
Винокур І. С. (Кам'янець-Подільський), Степанков В. С. (Кам'янець-Подільський). А. И. Путро. Левобережная*Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века	9
Волощенко А. К., Парасунько О. А. Ю. И. Кирьянов. Переход к массовой политической борьбе	8
Гаврилюк О. Ю., Плисюк В. П. (Львів). О. И. Семкив. Преодоление различий между городом и деревней, опыт и проблемы партийного руководства (на материалах партийных организаций Украины) (1965—1988 гг.)	7
Гайдуков Л. Ф. А. А. Спириин. Подбор, расстановка и воспитание руководящих кадров	7
Горпинюк І. Д. (Дніпропетровськ), Проценко П. І. (Дніпропетровськ). В. М. Даниленко. Сотрудничество СФРЮ со странами — членами СЭВ	3
Дмитрієнко М. Ф., Шевченко Ф. П. Революційна поезія — джерело з історії Великого Жовтня	1
Дудукалов С. М. (Миколаїв). П. С. Кориненко. Идеино-воспитательная работа Компартии Украины в массах (1918—1920 гг.)	11

Клапчук С. М., Терес Н. В. КПСС, Советское государство о подготовке молодой смены рабочего класса (1940—1987 гг.)	6
Конашевич А. П., Остафійчук В. Ф. Ради й активність трудящих	1
Коваль М. В., Гриневич В. А. А. М. Самсонов. Знать и помнить	9
Ковальський М. П. (Дніпропетровськ). Вспомогательные исторические дисциплины: историография и теория	9
Кондрацький А. А. Соціальна активність робітничого класу Української РСР (70—80-ті роки)	8
Корольов Б. І. Ю. М. Гамрецький, Ж. П. Тимченко, О. И. Щусь. Триумфальное шествие Советской власти на Украине	8
Крутіков В. В. (Кіровоград). Л. В. Матвеева. Социально-экономические предпосылки Великой Октябрьской социалистической революции (на материалах Украины)	4
Кучер В. І. И. Ф. Курас, А. В. Кентий. Штаб непокоренных	5
Лихолат А. В., Плющ М. Р., Веселова О. М. Головна продуктивна сила суспільства	2
Лук'янчук Л. Я., Мазило І. В. (Вінниця). Г. А. Куманев. Война и железнодорожный транспорт СССР	5
Мінгазутдінов А. Ф. А. Д. Колесник. Не померкнет в веках	5
Основні матеріали республіканських міжвідомчих наукових збірників та журналів історичного профілю (1988 р.)	4, 11
Патлажан Ю. І. (Івано-Франківськ). В. Мельниченко. Расстреляна в Одессе	7
Перебудова та історична наука. Бібліографічний покажчик	6, 7
Піскорська Г. А., Шморгуи П. М. За власть Советов на Украине: Из истории борьбы большевистских организаций (1917—1920 годы)	4
Пойда Д. П. (Дніпропетровськ). Рабочий класс Украины в общероссийском революционно-освободительном движении	12
Пономаренко Г. Я. (Донецьк), Беспалов М. Є. (Донецьк). Г. П. Ерхов. О принципах партийного труда. Действенность партийных поручений: опыт и проблемы	3
Пруницька С. Ю. (Ужгород). Д. Д. Данилюк. Історіографія. Закарпаття в новітній час (1917—1985)	8
Пушкар'юв Л. М. (Москва). Отечественная общественная мысль эпохи средневековья	11
Ричка В. М. О. М. Рапов. Русская церковь в IX—первой трети XII вв. Принятие христианства	12
Романцов В. О., Шульга І. В., Євсейчик І. Ф. Історія КПСС. Курс лекцій	7
Рудик П. А., Юрій Є. І. (Чернівці). Исторический опыт революционно-преобразующей деятельности КПСС	5
Рудик П. А. Ю. П. Смирнов, Ф. П. Платонов. На крутом переломе	12
Світленко С. І. (Дніпропетровськ). А. Н. Катренко. В борьбе за пробуждение народной революции	12
Сиволоб Ю. В. В. В. Колотев. Социалистическое соревнование в советской историографии	10
Сергійчук В. І., Слюсаренко А. Г. Республіка у 80-ті роки: підходи до аналізу	1
Сущко О. О. (Боярка), Головка М. Л. Трудящі України — фронту	2
Шевченко Ф. П., Шин Н. А., Ю. Д. Марголис, Г. А. Тишкин. Отчизне на пользу, а россиянам на славу	10

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

Котовський А. Х. (Ровно). Історія з «Історією ВКП(б)» в Аргентині	1
Яневський Д. Б. З приводу виступу Р. О. Медведева	11

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

В Археологічній комісії АН УРСР

Боряк Г. В., Тодійчук О. В. Республіканська нарада «Українська археологія: сучасний стан і перспективи розвитку»	6
Дашкевич Я. Р. (Львів). Східні джерела з історії України: проблеми видання	11

Асатуров С. К., Тараненко М. С. Установча конференція Радянської асоціації молодих істориків	9
Асатуров С. К. IV суспільно-політичні читання «Молодь і актуальні проблеми історичної науки»	11
Бузало В. П. Музеї й самодіяльні клуби: досвід взаємодії	5

Вівчарик М. М. Вшанування доктора історичних наук, професора П. І. Бакуменка у зв'язку з його 70-річчям	10
Вронська Т. В. Чергове засідання міського дискусійного центру при Інституті історії АН УРСР на тему «Маловідомі сторінки історії Великої Вітчизняної війни»	6
Горбул О. Д. Вшанування доктора історичних наук, професора М. Я. Варшавчика у зв'язку з його 70-річчям	3
Гранчак І. М. (<i>Ужгород</i>), Зимомя М. І. (<i>Ужгород</i>). Конференція, присвячена вивченню наукової спадщини Ю. І. Гуци-Венеліна	8
Григорович В. Г. Всесоюзна наукова конференція «Історія Великого Жовтня: нові підходи»	3
Грицак Я. П. (<i>Львів</i>). Молодіжний науковий семінар, присвячений Товариству ім. Шевченка у Львові	6
Гуржій О. І. Дискусія з канадським ученим	5
Гуржій О. І. «Круглий стіл» з питань історії феодалізму на Україні	9
Дзюба О. М. Відзначення 350-річчя Кременецької граматики	3
До питання періодизації історії Компартії України	9
Жовтобрюх Г. В. Зустріч в Інституті історії АН УРСР з кореспондентом західнонімецького журналу «Штері»	6
Казьмирчук Г. Д. Міжвузівська науково-практична конференція, присвячена 200-річчю з дня народження декабриста С. Г. Волконського та 1000-річчю заснування м. Василькова	4
Клищенко Т. В. Міжнародний симпозіум хунгарологів	9
Коваленко В. П. (<i>Чернівці</i>). Другий історико-археологічний семінар у Чернівці	2
Ковальський М. П. (<i>Дніпропетровськ</i>), Кулаківський П. М. (<i>Дніпропетровськ</i>). Перші наукові читання в пам'ять професора Д. Л. Похилевича	3
Колодезева С. П. Захист докторської дисертації А. І. Епштейном	4
Колодезева С. П. Захист докторської дисертації Л. І. Євселевським	6
Колодезева С. П. Захист докторської дисертації В. І. Михайленком	7
Колодезева С. П. Захист докторської дисертації Л. А. Шевченко	10
Котигоренко В. А., Лук'яничук Л. Я. Актуальні проблеми викладання суспільних наук	11
Кравченко В. В. (<i>Харків</i>). Вшанування доктора історичних наук, професора І. К. Рибалки у зв'язку з його 70-річчям	10
Красівський О. Я. (<i>Львів</i>), Пилипів І. В. (<i>Івано-Франківськ</i>). Конференція, присвячена 70-річчю КПЗУ	6
Лещенко О. Л., Шарпаций В. Г. Обговорення актуальних проблем розвитку історичної науки	5
Литвенко М. Є. Наукова конференція з проблем соціального розвитку села	5
Мельничук Л. С. (<i>Вінниця</i>). VI Вінницька обласна історико-краєзнавча конференція	1
Обертень С. Л. Читальська конференція в Історичній бібліотечі	10
Пирожков С. І., Попик В. І. Підвищувати роль суспільних наук у здійсненні реформи політичної системи	5
Пінчук Ю. А. Захист докторської дисертації Ф. Г. Турченком	3
Попова Т. М. (<i>Одеса</i>), Самойлов Ф. О. (<i>Одеса</i>). Одеська обласна науково-практична конференція з історичного краєзнавства	11
Про стан і перспективи археографічної роботи в республіці та завдання Археографічної комісії АН УРСР	10
Ралле І. В. Чергове засідання молодіжного науково-дискусійного центру при Ін-ті історії АН УРСР	4
Ростовська О. В. (<i>Ніжин</i>). Читальська конференція «Українського історичного журналу»	4
Рубльов О. С. Публічний діалог «Перебудова й історична наука»	2
Румянцева В. В. Перша всесоюзна конференція з генеалогії	6
✓Теми дисертацій і монографій	4, 7, 10
Терентьева Н. О. Історики Великобританії в Інституті історії АН УРСР	2
Терентьева Н. О. III колоквиум істориків СРСР і Греції	11
Тимченко С. М. (<i>Запоріжжя</i>). Читальська конференція «Українського історичного журналу» в Запорізькому держуніверситеті	7
Тригуб П. М. (<i>Миколаїв</i>), Хаєцький О. П. (<i>Миколаїв</i>). Республіканська науково-практична конференція «Актуальні проблеми дослідження біографій пролетарських революціонерів»	3
Франчук Є. І. (<i>Луцьк</i>), Кічий І. В. (<i>Луцьк</i>). «Круглий стіл» учених Інституту історії АН УРСР у Луцькому педагогічному інституті ім. Лесі Українки	5
Шевченко Л. В. II Всесоюзна конференція з історичного краєзнавства	8
Шевчук А. Я., Яковлева Л. В. Колекція мікрофільмів фашистської окупаційної адміністрації і командування вермахту в ЦДАЖР УРСР	1

Швидько Г. К. (Дніпропетровськ). Вшанування доктора історичних наук, професора Д. П. Пойди у зв'язку з його 80-річчям	4
Шелест Д. С. (Одеса), Скрипник А. І. (Одеса). Республіканська науково-практична конференція «Зростання ролі трудових колективів у прискоренні розвитку радянського суспільства»	4
Шиловцева В. С. Захист докторської дисертації А. О. Буравченковим	11
Яковенко Н. М. Наукова конференція, присвячена 400-річчю III Литовського статуту	1
Борщевський Валентин Якович	10
* * *	
Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 1989 р.	12

До уваги авторів!

«Український історичний журнал» приймає рукописи в двох примірниках у такому обсязі: статті — до 1 авт. арк., повідомлення — 20 сторінок, замітки — 12—15, матеріали в розділ «Наш календар» — 8—10, рецензії — 6—7, хроніка та інформація — 2—3 сторінки машинопису. Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат).

Рецензії приймаються разом з рецензованою книгою.

Анонс

Протягом 1990 р. «Український історичний журнал» планує надрукувати:

- розділи з нового видання «Нарисів історії Компартії України»;
- методичні поради для вчителів середньої школи з курсу «Історія Української РСР (радянський період)»;
- демографічні дані про втрати України у часи сталінщини (40-і рр.);
- статті, що проливають нове світло на питання, пов'язані з історією колективізації сільського господарства на Україні; кордонами України; походженням української національної символіки;
- розповідь про репресії щодо керівників комсомолу України 30-х років; про німецькі колонії на Україні; про процес СВУ;
- архівні документи про розкуркулювання на Україні; міжнаціональні відносини на Україні (грудень 1917—1934 рр.), про трагічні події 1941—1942 рр. на Україні; про голод 1946—1947 рр.;
- щоденник коменданта Полтавської фортеці Келіна (1709 р.);
- молдавські літописи про похід Тимсфія Хмельницького на Ясси;
- нарис про «Державне Політичне Управління» (ДПУ);
- документальні свідчення ірландського вченого Б. О'Коннора про Україну XVIII ст.; про вбивство Л. Пятакова;
- топографічний опис Харківського намісництва (1787 р.);
- публіцистичні нариси «Антигерої вітчизняної історії» (С. Петлюра, Н. Махно, Г. Григор'єв та ін.);
- спогади про П. Е. Якіра; про перші тижні Великої Вітчизняної війни;
- портрети істориків минулого — М. Яворського, М. Аркаса, Д. Бантиш-Камєнського, В. Ляскоронського та ін.;
- історичний нарис про Кримську АРСР у 20—30-х рр.;
- середньовічний трактат «Пересторога Україні»;
- наукові розвідки: «Радянсько-польська війна 1920 р.», «Радянсько-фінська війна», «Радянське військово-мистецтво напередодні Великої Вітчизняної війни», «Обстановка на радянсько-німецькому кордоні у переддень фашистської агресії», «Сталін і Югославія», «Національні меншості на Україні», «Етнічна картина Півдня України за переписом 1897 р.» та ін.;
- слідчу справу гайдука С. Гаркуші (XVIII ст.);
- твори М. І. Костомарова «Мазепа» та «Руїна»; В. Б. Антоновича «Гетьманши України»;
- оригінальні документальні та наукові матеріали у рубриці «Пошуки та знахідки».

Передплату на «Український історичний журнал» приймають відділення зв'язку на всій території СРСР, а також міські і сільські листоноші за місцем проживання без будь-яких обмежень і на будь-який термін.

Ціна журналу на рік — 10 крб. 80 коп.

на півріччя — 5 крб. 40 коп.

У зв'язку з тим, що продаж «Українського історичного журналу» у роздріб обмежений, рекомендуємо передплачувати його завчасно. Індекс — 74499.

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ «УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ»!

НОВІ КНИГИ

- Горбачев М. С.** Избранные речи и статьи: Т. 6.— М.: Политиздат, 1989.— 606 с.
- Алексеева Г. Д.** Критика эсеровской концепции Октябрьской революции.— М.: Наука, 1989.— 315 с.
- Борисов А.** Уроки второго фронта, или Могла ли Европа разделить судьбу Хиросимы и Нагасаки?— М.: Изд-во АПН, 1989.— 118 с.
- Бурлацкий Ф.** Новое мышление: Диалоги и суждения о технол. революции и наших реформах.— 2-е изд., доп.— М.: Политиздат, 1989.— 431 с.
- Движение неприсоединения в документах и материалах.**— М.: Наука, 1989.— 494 с.
- Жуков Ю. Н.** Становление и деятельность советских органов охраны памятников истории и культуры, 1917—1920 гг.— М.: Наука, 1989.— 304 с.
- Зарубежные молодежные организации: Справочник.**— М.: Мол. гвардия, 1989.— 493 с.
- Игнатьев А. В. С. Ю. Витте** — дипломат.— М.: Междунар. отношения, 1989.— 334 с.
- Идеологическая работа и социальное творчество масс: (Тенденции и задача перестройки массового сознания).**— М.: Мысль, 1989.— 220 с.
- Идеологическая работа: опыт перестройки: (На материале парторганизаций респ.).**— К.: Политиздат Украины, 1989.— 252 с.
- Исторический опыт и перестройка: Человеческий фактор в социально-экономическом развитии СССР.**— М.: Мысль, 1989.— 302 с.
- Ищенко Е. Г.** Экономическое сотрудничество СССР со странами социалистической ориентации.— М.: Наука, 1989.— 188 с.
- Ковригин М. А.** Обновление рабочих кадров.— М.: Мысль, 1989.— 224 с.
- Круглова Т. А.** Экономическая структура городских хозяйств Левобережной Украины в XVIII в. (по материалам Генеральной описи 1765—1769 гг.).— М.: Изд-во Моск. ун-та, 1989.— 175 с.
- Курило В. М., Копилов А. О., Панчук М. І.** Хотинське повстання.— К.: Політвидав України, 1989.— 117 с.
- Марахов Г. И.** С верой в будущее: Рев. демократ Н. И. Гулак.— К.: Вища шк. Изд-во при Киев. ун-те, 1989.— 135 с.
- Мир не должен упустить исторического шанса: Летопись внешней политики СССР, 1985—1988.**— М.: Политиздат, 1989.— 319 с.
- Описи Київського намісництва 70—80-х років XVIII ст.**— К.: Наук. думка, 1989.— 390 с.
- Плохий С. Н.** Папство и Украина: Политика Рим. курии на укр. землях в XVI—XVII вв.— К.: Вища шк., 1989.— 223 с.
- Проблемы перехода к социализму стран с неразвитой экономикой.**— М.: Наука, 1989.— 215 с.
- Просаврини В. Ф.** Проблемы народонаселения в СССР: Политико-экон. анализ.— Л.: Изд-во ЛГУ, 1989.— 111 с.
- Рабочий класс России, его союзники и политические противники в 1917 году: Сб. науч. тр.**— Л.: Наука, 1989.— 332 с.
- Разов С. С.** Китайская Народная Республика: Справочник.— М.: Политиздат, 1989.— 277 с.
- Революция и народы России: Poleмика с западными историками: Сб. ст.**— М.: Наука, 1989.— 237 с.
- Ростунов И. И.** Генералиссимус Александр Васильевич Суворов: Жизнь и полководческая деятельность.— М.: Воениздат, 1989.— 495 с.
- Русское общество 30-х годов XIX в.: Люди и идеи: Мемуары современников.**— М.: Изд-во Моск. ун-та, 1989.— 446 с.
- Рыбаков Б. А.** История и перестройка.— М.: Книга, 1989.— 79 с.
- СССР и союзные республики в 1988 году: Сообщения Госкомстата СССР и госкомстатов союзных республик о соц.-экон. развитии.**— М.: Финансы и статистика, 1989.— 495 с.
- Славяноведение и балканистика в странах зарубежной Европы и США.**— М.: Наука, 1989.— 199 с.
- Стрельський Г. В.** Великий Жовтень на Україні у спогадах учасників.— К.: Вища шк., 1989.— 62 с.
- Филби К.** Моя тайная война: Воспоминания сов. разведчика.— М.: Воениздат, 1989.— 231 с.
- Чавдаров В.** Ищем тебя, Алеша! Пер. с болг.— К.: Политиздат Украины, 1989.— 144 с.
- Шейнис Э.** Максим Максимович Литвинов: революционер, дипломат, человек.— М.: Политиздат, 1989.— 432 с.

СОДЕРЖАНИЕ

ИЗДАНИЕ 1989

СТАТЬИ

- Кондуфор Ю. Ю. Великий Октябрь и судьба интеллигенции 3
 Хорьков А. Г. (Москва). Положение на юго-западном участке советско-немецкой границы накануне фашистской агрессии 18
 Мельниченко В. Е. (Москва). XII съезд РКП(б): Раковский против Сталина 27

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

- Стрельский Г. В. Мемуары первых комсомольцев как исторический источник 37

СООБЩЕНИЯ

- Мельник Л. Г. Города Украины по всероссийской переписи 1840 г. 49
 Борисенко В. И. Зарождение предпролетариата на Левобережной Украине во второй половине XVII ст. 57
 Добродомов И. Г. (Москва), Кучкин В. А. (Москва). О дате битвы новгород-сверского князя Игоря Святославича с половцами в 1185 г. 67

ЗАМЕТКИ

- Борцы за счастье народа*
 Гуменюк С. К. (Хмельницкий). Рабочий-революционер В. Войтович 76

Трибуна молодого автора

- Нестуля Л. А. (Полтава). Некоторые вопросы борьбы за укрепление трудовой дисциплины (1981—1985 гг.) 79
 Кривороз М. В. (Севастополь). Деятельность партийных организаций судостроительных заводов Николаева в годы Великой Отечественной войны 82

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

- Курносоев Ю. А. Общественно-политическая жизнь на Украине в 20—30-х годах 89

ИСТОРИЯ В ОСОБАХ

- Селецкий А. В. С. В. Косиор как историк КП(б)У (К 100-летию со дня рождения) 96
 Котляр Н. Ф. Святополк ли убил Бориса и Глеба? 110

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

- Голод на Украине (1931—1933 гг.) (продолжение) 123

СТАТЬИ И ВЫСТУПЛЕНИЯ ПАРТИЙНЫХ И ГОСУДАРСТВЕННЫХ ДЕЯТЕЛЕЙ УССР 20—30-х ГОДОВ

- Скрыпник Н. А. Перестроечными путями (Проблема культурного строительства национальностей Украины) (окончание) 129

НАШ КАЛЕНДАРЬ

- Хмель И. В. Николай Григорьевич Крапивянский (К 100-летию со дня рождения) 136

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

- Рудык П. А. Ю. П. Смирнов, Р. П. Платонов. На крутом переломе 142
 Пойда Д. П. (Днепропетровск). Рабочий класс Украины в общероссийском революционно-освободительном движении 144
 Светленко С. И. (Днепропетровск). А. Н. Катренко. В борьбе за пробуждение народной революции 146
 Ричка В. М. О. М. Рапов. Русская церковь в IX—первой трети XII вв. Принятие христианства 148

- Алфавитный указатель материалов, напечатанных в журнале в 1989 г. 150